

СУЧАСНИКИ
ПРО
Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Упорядник
Микола Чабан

РОЗМОВА НА ПАРОПЛАВІ

*Дніпро засклавсь. По горах тепла тінь;
Ритмічно допотопні б'ють колеса.
«Звернись лицем до низового їлеса
І хоч в думках зазивний поклик кинь.*

*Хай припливуть, за куренем курінь,
Чайки, чуби, що розігнав Нечеса,
І хай Сіркова стать довготелеса
Списом розкреслить надбережну рінь».*

*«Ні, вже не припливуть. Нову будову
Поклали ми на темну гладь Дніпрову,
В музей замкнули ми старовину.*

*А може й те, що весь той вік несвітський
Є тільки виплід молодого сну,
Що й досі снить романтик Яворницький».*

Микола ЗЕРОВ

26.01.1931.

СУЧАСНИКИ ПРО Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Видання
друге, доповнене

Упорядник
Микола Чабан

Меценат видання —
Юрій Костюк (Канада)

Київ
«Ярославів Вал»
2006

ББК 63(4УКР)6-8
С91

Збірник склали спогади сучасників про життя і діяльність видатного українського історика академіка Дмитра Яворницького (1855–1940). Відомі діячі української культури та науки Олена Пчілка, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Максим Рильський, Іван Сенченко, Наталя Полонська-Василенко та інші створюють колективний портрет запорозького батька, невтомного літописця українського козацтва, шукача скарбів минулого рідного краю.

ББК 63(4УКР)6-8

Відповідальний за випуск
Михайло Слабошпицький

ISBN 966-8382-08-0

Чабан М., упорядник, 2006
Слабошпицький М., післямова, 2006
Коспа О., художнє оформлення, 2006
МВП «Ярославів Вал», 2006

«ПРАЦЮЙ НА КОРИСТЬ ТВОГО НАРОДУ»

В ОДНІЙ з максим Ларошфуко сказано: «Слава великих людей завжди має вимірюватися способом, яким її було досягнуто». Своєї слави академік Дмитро Яворницький досяг наполегливою, невтомною працею в ім'я України. «Моїм правилом у житті було — працюй, працюй, не задивляючись уперед і не озируючись назад, — писав сам Дмитро Іванович, — працюй, не сподіваючись нізвідки й ні від кого ні нагороди, ні похвальби, працюй доти, поки не відмовляють руки й доки б'ється живе серце у твоїх грудях; працюй на користь твого народу й на користь краю, який тобі дорогий».

Саме таким працюючим і залишився в пам'яті нащадків академік Дмитро Яворницький (1855—1940) — видатний дослідник Запорозької Січі, історик, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник, археолог... Наслідком його багаторічної праці стали ціла бібліотека праць з історії козацтва, в яке він був залюблений змалку, сотні опублікованих ним архівних документів, десятки розкопаних могил, тисячі слів живої народної мови, зібраних ним. А для Катеринославського історичного музею, засновником і директором якого був Д. Яворницький протягом понад тридцяти років, він зібрав 85 тисяч експонатів. Нелегко складалося життя вченого після 1933 року, коли його, як «ідеолога українського куркульства», «вичистили» з заснованого ним музею. І знов-таки лише праця давала порятунк.

2005 року минуло 150 років з дня народження Дмитра Івановича Яворницького. До цього ювілею другим виданням виходить збірник спогадів про нього. Як свідчать музейні працівники, «Спогадів про Дмитра Івановича дійшло до нашого часу небагато, та й ті коротенькі. В архіві Дніпропетровського історичного музею зберігаються спогади людей, які в тій чи іншій мірі спілкувалися з українським вченим: М. Полотая — відомого кобзаря, керівника першої української художньої капели кобзарів; Ю. О. Сушенка — студента ДСГУ; студентів ІНО — Д. Демерджі, М. Топузова, П. Матвієвського;

художника В. Соляника; завідуючого відділом окружного виконкому — З. Б. Гутчина; хатньої робітниці К. І. Литвиненко; співробітника ДІМ — І. Ф. Іосікова. У 1987 р. до будинку-музею Д. І. Яворницького надійшли спогади Павла Володимировича Довгалевського...»¹.

Цікаві нариси мемуарного характеру з'являлися ще за життя Дмитра Івановича. Тут можна назвати, зокрема, включені до нашого збірника нариси Олени Пчілки «В гостях у Катеринослава» чи Володимира Даниліва «Катеринославський музей», опубліковані 1908 року. Вже в них знаходимо живі штрихи сучасників, які відзначають його принциповість у відстоюванні важливих для української науки і культури питань, винахідливість і наполегливість, з якою Дмитро Іванович комплектував музейну збірку. Також ще за життя Д. Яворницького з'явилися «Спогади» відомого громадського діяча, мецената Євгена Чикаленка, уривок з яких вміщуємо у цьому виданні. Це свідчення, на наш погляд, цінне тим, що показує вплив попередників на формування особистості Яворницького, зокрема, колишнього члена Кирило-Мефодіївського братства Дмитра Пильчикова.

Звичайно, більшість спогадів стали з'являтися вже після смерті вченого, коли ще очевиднішим став масштаб цієї постаті. Не менше п'яти спогадів виявлено упорядником на сторінках «Дніпропетровської газети» і криворізького «Дзвону», де в 1941—1942 рр. друкувалися спогади людей, які знали Яворницького, — дружини Серафими Яворницької, поета Михайла Пронченка, прозаїка Олексія Девлада та інших.

Потім, по війні, на імені Яворницького лежала негласна заборона, хоч саме тоді жило ще чимало сучасників, які могли б поділитися цінними спогадами про академіка. Лише в часи хрущовської «відлиги» стали з'являтися прихильні до особи вченого спогади. 1963 року вийшла книга біографічних оповідань про Яворницького І. Шаповала «В пошуках скарбів», а 1972 року — наукова біографія М. Шубравської «Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність».

У січні 1988 року в кількох номерах часопису «Україна» під назвою «Невмируша душа Запорожжя» з'явилася низка спогадів сучасників про Д. Яворницького, опублікованих Іваном Шаповалом

¹ Перкова А. І. Д. І. Яворницький у спогадах сучасників (На матеріалах спогадів П. В. Довгалевського) // Вчений-подвижник (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). Дніпропетровськ, 1991. С. 23.

та Миколою Шудрею. Так поступово стала ширшати мемуарна література про вченого. Як переконається читач нинішнього збірника, спогади про Яворницького друкувалися не лише в Києві чи Дніпропетровську, але і у Варшаві, Москві, Вінніпегу, Торонто, Лондоні... Скрізь, куди доля закинула українців, вони зберегли вдячну пам'ять про «запорозького батька».

1977 року колишній студент Катеринославського інституту народної освіти письменник і науковець Василь Чапленко (1900—1990) опублікував в еміграційному часописі «Молода Україна» збережений ним лист 1935 року від академіка Д. І. Яворницького. «Цього листа я одержав, — згадував В. Чапленко, — коли працював на вигнанні, в Туркменському педагогічному інституті в м. Ашхабад! Це не був єдиний від нього лист, я листувався з ним більше, зокрема, він вислав до Туркменії мені свідоцтво про те, що я закінчив аспірантуру при науково-дослідній кафедрі, яку він очолював, але на еміграцію я вивіз тільки цей один лист, замішаний випадково серед інших моїх паперів»². Лист Яворницького цінний тим, що знов-таки показує дивовижну працьовитість 80-річного науковця: він заохочує Василя Чапленка записувати і надсилати йому народні пісні («Зараз я переписую їх і занову в свій збірник», — пише Яворницький). До цього він закликає й інших «ширих українців» з оточення В. Чапленка. «Український характер «академічної» гори м. Січеслава³ забезпечував історичний музей ім. Поля, з його творцем і невсипущим охоронцем Д. Яворницьким, славним «козацьким батьком» цього краю»⁴, — так напише згодом В. Чапленко. І хоча він не залишив окремих мемуарів про «козацького батька», але вивів його колоритний образ у повісті «Люди в тенетах» (Вінніпег, 1951).

Про популярність академіка Дмитра Яворницького свідчать численні згадки інших мемуаристів, чиї свідчення не потрапили до нашого збірника, але якими не можна знехтувати. Тим більше, що деякі з мемуарів виходили на Заході і відтак здебільшого недоступні нашому читачеві.

Український письменник Анатоль Гак (1893—1980) походив з Гуляй-Поля на Катеринославщині. За його спогадами, просвітяни вбачали в Д. Яворницькому свого заступника:

² «Молода Україна», 1977. Червень. Ч. 257. С. 9.

³ За переказами, академік Д. І. Яворницький запропонував замість Катеринослава назвати місто Січеславом.

⁴ Василь Чапленко. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950—60-их рр. Чікаго, 1974. С. 153.

«Десь у 1908-09 рр. гуляйпільці почали були вживати заходів, щоб організувати в селі товариство «Просвіта». Звернулися в цій справі по допомогу до професора Д. І. Яворницького, що мав деякі впливи на губернатора Катеринославщини. Одначе нічого з тих їхніх заходів не вийшло: губернатор, зважаючи на тогочасні події в Гуляй-Полі, не дав дозволу на організацію «Просвіти»⁵.

Національне відродження 20-х років ознаменувалося в українській літературі, зокрема, появою талановитих творів В. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного. Мемуарист Дмитро Нитченко долучає до цього ряду й альбом Дмитра Яворницького «Дніпрові пороги»⁶. Молодому тоді критику Григорію Костюку випало 1930 року побувати в Дніпропетровську. До групи письменників, яка брала участь у місячнику української культури, входили Володимир Сосюра, Кость Гордієнко, Леонід Первомайський, Юрій Вухналь та інші. Молоді літератори виступали перед багатолюдними аудиторіями, а «У вільний час ходили до заповітного музею козацько-запорізької старовини, що його з такою любов'ю і знанням улаштував і зберігав академік Д. Яворницький»⁷.

1928 року по Україні мандрувала група молодих білоруських письменників з літературної організації «Маладняк». Один з них Ілари Барашка (1905—1968) потім друкував на сторінках київської «Літературної газети» свої «Нотатки про Україну». Побувавши в музеї імені Поля, молодий білорус був захоплений його колекцією:

«Музей ім. Поля містить у собі щонайновіші колекції експонатів з історії запорозького козацтва. Довга, уважна праця у збиранні експонатів до музею, що її переводив усеньке своє життя український учений та завідувач музею Яворницький, привела до того, що стіни стали тісні для музею і їх треба дуже розсунути, тобто в музеї занадто тісно і йому потрібно нового, просторнішого приміщення. Козацька зброя, «свячені ножі», піхви, речі побуту, струменти, рукописи — наповнюють музей своєю безліччю»⁸.

Та наступають жорстокі тридцять років. Археолог Михайло Міллер, який працював у Дніпропетровську поряд з Дмитром Яворниць-

⁵ Гак Анатоль (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади. Новий Ульм—Філядельфія, 1973. С. 25.

⁶ Нитченко Дмитро. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя. Мельборн, Австралія, видавництво «Байда», 1990. С. 87.

⁷ Костюк Григорій. Зустрічі і прощання. Спогади: Книга перша. Едмонтон, 1987. С. 288.

⁸ «Літературна газета», Київ, 1928, № 16.

ким, потім на еміграції писатиме: «В Дніпропетровському був один з найбільших і найбагатших археологічних музеїв України. В 1934 р. він був розгромлений. З 17 службовців залишені на старому місці лише два: прибиральниця Дузь та доглядачка Червяцова. Всіх інших репресовано в різний спосіб.

...Яворницький Дмитро, проф., академік, організатор музею; його збирач та беззмінний директор упродовж більше ніж 30-и років. Знятий з посади в образливий спосіб. Відійшов від музею та наукової праці»⁹.

Це важливе свідчення потребує невеликого уточнення: усунений від музею, академік Яворницький проте не відійшов від наукової праці. Як свідчить його дружина, «Незважаючи на старість, що насувалась, бажання працювати ніколи не покидало його». В тридцять років вчений продовжує працювати над «Словником української мови», перший том якого побачив світ 1920 року, а наступні томи так досі й не надруковані. 1937 роком датовано його «Історію міста Катеринослава». Отже, ця людина працювала до кінця днів своїх і лише в праці вбачала сенс свого існування.

У тридцятих роках, як і Яворницького, було звільнено з посади в академічній «Комісії для складання біографічного словника українських діячів» Михайла Могілянського. Він був змушений виїхати до своєї доньки у Дніпропетровськ. Пишучи про це, Наталя Полонська-Василенко зазначає:

«Він (Могілянський — *М. Ч.*) листувався зо мною, і я знаю, що він писав тоді свої мемуари. Великою потіхою для нього було сердечне ставлення до нього Д. І. Яворницького та його дружини, С. Д. Яворницької»¹⁰.

Всі оці найменші свідчення мемуаристів, які стосуються Д. Яворницького, мають вагу для нас і повинні, звісно, бути зібрані воедино. Такою спробою і є нинішній збірник, друге видання якого виходить нині у світ.

Микола ЧАБАН.

⁹ Міллер М. Доля українських археологів під советами // Збірник «На пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том CLXXIII, Париж— Чикаго, 1962, С 121.

¹⁰ Полонська-Василенко Наталя. Київ часів М. Зерова та П. Філіповича // Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Філіповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен, 1963. С. 249.

СЕРАФИМА ЯВОРНИЦЬКА

АКАДЕМІК Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ

7 листопада минуло 86 років з дня народження* покійного академіка Дмитра Івановича Яворницького — «безсмертної душі запорожця», як сказав про нього І. Ю. Репін.

Народився Дмитро Іванович у 1855 році на Харківщині. Після закінчення середньої школи він вступає до Харківського університету на історично-філологічний факультет.

Важко було вчитись, не маючи грошей. Треба було витратити багато часу, щоб забезпечити існування, але ж таки, завдяки величезній працездатності, допитливості, прагненню до науки, юний Яворницький незабаром висунувся в лави кращих студентів.

Закінчивши навчання, він був залишений при університеті для здобуття звання професора. Наближався захист магістерської дисертації. Темою для цієї роботи взята історія Запоріжжя. Глибоко цікавлячись історією рідного народу, його побутом, Яворницький влітку ходив по безкраїх степах України, оглядав кургани, городища, старовинні церкви, записував пісні, думи, розповіді про запорожців.

Після двохрічної праці при Харківському університеті Дмитро Іванович переїздить до Петербурга. Там він викладає в середніх школах і на вищих жіночих курсах. Весь вільний час він присвячує вивченню архівів, праці в публічній бібліотеці. Влітку він у степах розкопує кургани, знайомиться з місцями Січі.

Таке широке вивчення історії славного Запоріжжя дало змогу Яворницькому, починаючи з 1883 року, випустити в світ ряд великих робіт про Запоріжжя, а у 1888 році вже виходить його перша велика двохтомна робота «Запоріжжя в залишках старовини і преданнях народу».

Нарешті, в 1892 році з'являється перший том його величезної праці «Історія запорізьких козаків», через три роки другий том цієї історії, потім і третій. В 1903 році видається «одна з самих важких

* Стаття надрукована 1941 року (прим. упорядника).

праць в моєму житті», як говорить Д. І. Яворницький, його «Джереда для історії запорізьких козаків».

У 1891 році за свою «излишню любовь ко всему украинскому» Яворницький російським урядом засилається у вигнання в степи Середньої Азії. Повернувшись, він з 1896 року стає спочатку приват-доцентом, а потім професором Московського Університету, де читає «Спеціальний курс по історії Малоросії і Запоріжжя». Слухати ці лекції ходили не тільки студенти цього курсу, а і всього учбового закладу.

В квітні 1902 року на засіданні Катеринославської Наукової Громади Яворницького попрохали стати директором історико-археологічного музею ім. Поля, який відкривався, на що Дмитро Іванович і згодився.

В основу музейних експонатів була покладена велика колекція О. М. Поля, все зібране Яворницьким по археології і історії краю та колекції інших осіб. В цьому музеї він працював до 1933 року, аж поки більшовики, переслідуючи Дмитра Івановича за його любов до рідної України, не змусили його кинути любиму справу.

Великі заслуги Яворницького перед наукою. Більше 1000 курганів розкопав він. Кращі унікальні знахідки його є в Ермітажі, багато їх і в нашому музеї.

Тісне зближення з народом дає йому матеріал для складання словника української мови на 60 000 слів, великих збірників народних пісень, казок, байок. Весь свій різноманітний матеріал по історії Запоріжжя, все це, як казав він, «кохання запорізької старовини» він передав нащадкам у вигляді 150 великих надрукованих робіт.

У 1918 році в Катеринославі був відкритий університет і деканом історико-філологічного факультету був обраний Д. І. Яворницький. В 1929 році Яворницький обирається дійсним членом Української Академії наук.

Незважаючи на старість, що насувалась, бажання працювати ніколи не покидало його. В одному з своїх останніх віршів він з туюго говорить:

*Сунеться старість,
Печаль в душу летється,
Округ мого серця
Мов гадина в'ється.
Хвороби тяжкі
Всю міч одбирають,
Мої руки мліють*

*І очі згасають.
І студить морозом
Мені руки й ноги,
Немов в зиму стару,
Що збився з дороги.*

Кінчається вірш бажанням віддати свої останні сили рідній батьківщині:

*А може крапну я
Хоч ще крапельину
На ріднеє поле
Своєї України.*

5 серпня минулого року після тяжкої хвороби Дмитра Івановича Яворницького не стало, але пам'ять про талановитого вченого, щирого українця буде довго жити на звільненій Україні.

З «ЩОДЕННИКА»

13 квітня (1942 р.). Нічого не знаємо, де будемо жити, невідомість змушує страждати більше, ніж треба. Варя (сестра) приносить з залу розбиті рами без картин, а картини взято. Мені особливо шкода картини, котрі мені подарував Дмитро Іванович, коли я лежала без руху, отруєна щепленням проти сказу. Була пречудова невелика картина в старовинній рамі зі срібним шнурком і наївними китицями. Від неї віяло кінцем 18 століття, епохою «бідної Лізи» Карамзіна. Вона вся була перламутрова: палац з балконами і сходи, канал, сад, усе чудово переливалося цілою гамою ніжних відтінків, переливів. Італійська. І друга — акварель в круглій рамі з червоного дерева. Це чудове кошения роботи Сосновського. Пропали і пейзажі С. Васильківського, де так багато було повітря, світла і спокою. Зате те, що ми вважали таким, що пропало, — знайшлося, і ми переживали і сум, і радість. Побачили за скринєю «Діда-пасічника» О. Сластьона (акварель) й «Дівчину» — теж акварель, яку подарував Дмитру Івановичу в Москві «кацап» купець Бахрушин, в будинку якого на Варварці жив Дмитро Іванович у 1898—1900 рр. З приводу цієї картини В. Гіляровський написав і чотиривірш: «Нет, Божій свет нарушен, меня ты страшно поразил, сказал, что будто бы Бахрушин тебе дивчину подарил».

Бахрушин відзначався скнарністю. Це з його помешкання вивіз Дмитро Іванович половину дверей з намальованим на них запорожцем. М. І. Струнников, учень Рєпіна, приятель Гіляя і горілка-ний брат і силач сам, як і Гіляровський, намалював у квартирі на Варварці на всю величину дверей запорожця. Прийшов Бахрушин у гості до Д. І. Яворницького, подивився на запорожця і каже: «Але ж двері мої, Дмитре Івановичу!» — «Але ж запорожець мій», — відповідає чоловік. Сперечалися, та так і не переконали один одного. А коли Дм(итро) Ів(анович) виїжджав з Москви вже до Катеринослава працювати по облаштуванню і керівництву музею, то перерізав навпіл двері, взяв собі по пояс, а нижню частину, штани і чоботи, залишив Бахрушину. Цей запорожець на дверях стояв у запорозькому відділі при музеї. Скільки веселого сміху викликав Дмитро Іванович (чудовий оповідач!) у знайомих відвідувачів, розповідаючи цю історію.

Німці змусили звільнити приміщення музею під квартиру штаб-комісара. Звільняють. Приходять німці (і) або залишають, або забірають експонати, придатні для прикрашання квартир комісарів. Вивезли вже 2 люстри, дзеркала епохи Катерини II, знамениті дубові різьблені буфети Мізка з фігурами на євангельські теми, величезний дубовий столовий стіл, шафочку буль...

Після відходу з життя Дмитра Івановича відходить і його музей, пішов словник і рукописи, весь фольклорний матеріал разом з розгромом Академії наук, куди я передала в 1940 р. у грудні усе це. Відходить його будинок. На могилі немає хреста або пам'ятника. Відпадає табличка. У поста сказано, що «річка часу в своїй течії відносить всі справи людей», а тут одразу, раптово — і все. Де ж ви, українці; щирі сини неньки України, чому ж ніхто з вас не поцікавиться таким розгромом національної спадщини?

16. IV. (1942). Краше перенесуся в далеке, радісне минуле і запишу зустріч Дмитра Івановича з Лесею Українкою в Єгипті. 1910 року чоловік поїхав до Греції і до Єгипту подивитися музеї в Афінах, Александрії і Каїрі. Мета огляду музею — взяти краший будинок музею за зразок для нового будинку у нас, оскільки колишній вже виявився тісним. Новий будинок, на площі, поряд почав будуватися в 1912 р. за зразком каїрського музею.

Війна 1918 р. завадила закінчити цей чудовий будинок. Земство не могло робити асигнувань на побудову. Будинок було начерно закінчено, покрито дахом. Революція, рад(янська) влада. Усі ці роки він стояв незакінченим, вже стало вивітрюватися цегляне муруван-

ня, стіни потріскалися. Дм(итра) Івановича більшовики звинуватили в умисній затримці будови споруди. Це одне із звинувачень, записане до протоколу при вигнанні Д(митра) І(вановича) з музею 1933 року.

...У Гелуані Д. І. зустрів Л(єсю) Українку, котра жила вже довго в Єгипті. Вона вивчила арабську мову і навчала арабчат грамоті. Д. І. бачив її за роботою і прийшов у захват від її чарівних учнів. Арабчата, за його словами, надзвичайно красиві, тямущі, симпатичні. Л(єся) Українка запевняла чоловіка, що арабські народні пісні нагадують своєю мелодією наші українські народні пісні.

Коли більшовики вигнали Д. І. з музею, він мені часто казав: «Чому нас не випускають за кордон? Поїхали б ми до Греції, був би я в афінському музеї. Ну, хоча б сторожем, але в музеї! Я колись добре знав грецьку й латинську мови. В університеті, на іспиті перекладав одразу, мав завжди «5». А я ще від себе додавала до нашого, можливого лише у мріях, добробуту: і блакитне небо Еллади, і сині хвилі моря, і апельсиновий садочок. Які скромні мрії, а тим часом не було жодної сили, яка б допомогла їх здійснити.

Завжди в радянський час кепської якості і в недостатній кількості вугілля, завжди змерзлий наш дорогий господар, з піднятими плечами і обтираючий холодні руки. Вікна кабінету виходять на північ, на Дніпро, не можемо натопити, а Д. І. цілі дні і вечори до 12 г(оди-ни) ночі пише, записує для словника, читає, звіряє, довідується в інших словниках, книжках і завжди з захопленням. Я завжди дивувалася його працьовитості, його наполегливій постійній праці. Навіть гуляючи на вулиці, біля будинку, а значить, біля нашого скверу, він підрізав з однаковим завзяттям дикі пагінці, зайві гілочки на деревах біля свого будинку і в громадському сквері, відносив подалі камінь, який лежав на дорозі, паличкою згрібав і прикопував сміття або папірці, що порушували чистоту. Ніколи не залишався без справи. А якщо селянин, який проходив повз нього, питав, де така-то вулиця, то Д. І. з найлагіднішим обличчям вів селянина на цю вулицю, знаходив потрібну адресу, а повернувшись додому, жваво розповідав про надзвичайно цікавого селянина. І справді, всі у нього селяни були цікаві, оскільки той сказав таку приказку, таку! Якої ніхто в світі не чув, а слово таке сказав, що, оказується, в жодному словникові немає. І справді, часто в записникові, уже списаному, Д. І. поповнює живим народним словом і прислів'ям свій багатющий словник або фольклорну збірку.

Він з особливим захопленням розповідав про любов М. І. Кос-

томарова до свого кота. Цей величезний красивий кіт, з великим яскраво-червоним бантом на шиї, сидів на окремому стільцеві, поряд з М. І., і одержував від нього смачні шматочки. І одного разу цей кіт тяжко завинив: він витяг з клітки пташку і з'їв. Дмитро Іванович ще застав у живих М. І. в Петербурзі і бував у нього. М. І. призначив суд над котом, що завинив. Його було вигнано на кухню і позбавлено права носити бант. На найближчу неділю було призначено суд, було запрошено прокурора, захисника, присяжних засідателів. Називав Д. І., якщо мені пам'ять не зраджує, такі прізвища, як Коні, Спасович. І Дмитра Івановича було запрошено. Після викривальної промови прокурора виступив з пристрасною, блискучою промовою захисник Спасович. Його промова на тему: «Що сильніше — інстинкт чи виховання?» викликала захват у всіх. Суддя довго радився, нарешті, виніс вирок — ні, не винний!

Відчинилися двері ідалні, всі перейшли туди снідати. І поряд з М. І. стояв стілець, на ньому сидів кіт, на шиї в нього красувався розкішний бант, і він взяв знову участь у смачному сніданкові. До речі, на Великдень Д. І. розговлявся у Костомарова, їли поросся, сало. А за столом завжди прислужувала красива дівчина в українському костюмі, з вінком на голові, в стрічках і... боса. Мик(ола) Ів(анович) ходив до найближчої церкви, співав і читав на клиросі.

19 квітня (1942). Напевне, останнє в нашому домі, в нашому садку. Сяючий день. Укладаємо речі і плачемо. А їх, речей — і сліз — багато. Скільки книжок, усю учбову бібліотеку, всі рукописи та ін(ші) матеріали вивезли в грудні 40-го року в Академію Наук, а книг ще сила-силенна, зв'язуємо, укладаємо в ящики, кошики. Як вивезти все це? Транспорту немає. Приватні власники беруть по 300—400 карбованців за підводу, а у нас немає грошей, все вивезли більшовики. Якось-то воно буде!

Був Коля, допомагав і розповідав з газетної статті «Подорож до Києва», яку ми ще не читали, що більшовики вивезли з собою частину бібліотеки А(кадемії) Н(аук), а решту — спалили. Пропало все: і весь фольклор, і всі невидані рукописи Дмитра Івановича.

21. IV. (1942). І скільки страждань, починаючи з Йова, переживають люди за своє недовге життя. Тепер вишукані страждання. Хіба можна так терпіти від нищення, як терплять люди від того, що 50 років працював, скільки це коштувало здоров'я, катаракти на обох очах у Д. І. Порівняно ще (в) не старому віці малокрів'я, писав буквально до мозолів на пальцях. Здавалася ця справа такою важливою, що все треба кинути під ноги цій справі. І раптом попалили...

Коли в 1921 р. книгопродавець Реланников, який втік з нашого міста, хотів видати Словник, Д. І. ні за що не захотів пересилати матеріал з людиною, не міг довірити, і ми переписували день і ніч словник, і ми, і рідні, і знайомі, передали до літери «Л», і переписане пропало, бо кудись зник і видавець, і жодного сліду від усієї цієї також важкої, квалівної роботи. А після смерті я віддала цей єдиний примірник до А(кадемії) Н(аук). Так хотів Д. І. Мені видавалося найнадійнішим. Хай буде воля твоя!

Навіки в пам'яті
людській

ДМИТРО ЕВАРНИЦЬКИЙ
З нагоди сімдесятилітніх роковин
його народження

Дня 26 жовтня ст(арого) ст(илію) 1925 року сповнилося сімдесят літ дуже популярному на Україні історикові Запорожжя Дмитрові Івановичеві Еварницькому або Яворницькому. Ім'я сього діяча нашого добре відоме по обох сторонах Збруча. Про нього писалося ще в колишній «Зорі» (1893 р., № 3, стор. 58). В 1913 році з нагоди тридцятиліття його наукової діяльності більш-менш докладні про нього відомості подав невтомний працівник тодішньої української преси, тепер професор, Д. І. Дорошенко на сторінках «Дніпрових хвиль» (Катеринослав, 1913 р., ч. 10, стор. 163—166: «Запорозький батько», з додатком реєстру його праць, стор. 166—168) та в «Літературно-Науковому Вістнику», 1913 р., грудень, стор. 505—513: «Дмитро Іванович Яворницький. До 30-літнього ювілею його наукової діяльності». Остання стаття дає досить повний, хоч і стислий огляд усіх головніших праць Д. Явор-ого. Через те, визнаючи неможливим замовчувати таку пам'ятну в нашому життю подію, як сімдесятиліття народження такого енергійного діяча, як Д. Явор-ий, ми обмежуємося тільки коротенькими увагами про нього, одкладаючи докладний огляд та оцінку його наукової діяльності до іншого разу. Біографічні відомості в пресі дуже коротенькі, скупі, тому й про життя його майже неможливо говорити. В своїй коротенькій замітці підкреслюємо лише головніші та характеристичніші моменти його наукової діяльності.

* * *

Серед дослідувачів нашої минувшини Дмитро Яворницький займає виїмкове становище; ще на студентській лаві звернув він увагу на історію Запорозького низового війська і від того часу, вже сорок п'ять літ, працює тільки над нею, досліджуючи й територію, де жило се військо, себто виключно Степову Україну, в історичному, археологічному та етнографічному відношенню. І тому, як справедливо зауважують такі рецензенти його праць, як Ол. Лазаревський та

Н. Фірсов, він придбав як серед українського, так і московського громадянства справедливу репутацію найкращого знавця Запорожжя, а в українській пресі йому засвоєно назву «запорозького батька». (Див., наприклад, «Дніпрові хвилі», 1913 р., № 10, де Д. Дорошенко вмістив статтю «Запорозький батько»).

Дмитро Еварницький народився 26 жовтня ст. ст. 1855 року в селі Сонцівці Харківського повіту. Середню освіту одержав у духовних школах (у семінарії був шкільним товаришем славіста, проф. Халанського), а вищу — в Харківському університеті, на історично-філологічному факультеті, який скінчив в 1881 році. Зараз же по закінченню університету почав підготовлятися до професури, але ж у цьому відношенню йому довго не таланило, а тому деякий час він мусів учителювати в середніх школах: спершу два роки в Харкові, в приватній дівочій гімназії, потім кілька років у Петербурзі, в гімназії Стоюніної; од 1892 року до 1895-го був урядовцем особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі; тільки в 1898 році став приват-доцентом Московського університету; в 1901 році, за перший том «Истории запорожских козаков» (в другому виданні), придбав він у Казанському університеті ступінь магістра російської історії, що прочищало йому дорогу до професорської катедри. Але ж коли 1902 року в Катеринославі засновано музей імені О. Поля й Д. Еварницькому запропоновано стати його директором, він залишив Москву й переїхав до Катеринослава, осередка колишнього Запорожжя; тут працює до сього часу. Тут він продовжує весь час ту вперту працю над дослідженням Запорожжя, яку він розпочав іще на студентській лаві.

Для дослідження історії запорозького низового козацтва Д. Еварницький добре ознайомився з тою територією, де жило се козацтво, особливо з тими місцевостями, де були Січі; зібрав багато народних пісень та переказів, що стосуються до Запорожжя; оглянув немало архівів, переважно в Москві, й опублікував здобуті там у великій кількості історичні документи, які освітлюють історію низового товариства в другій половині XVII та XVIII століттях. Звернув він увагу й на ті музеї та колекції, де переховувалися пам'ятки запорозької старовини, а для освітлення сумної долі останнього кошового Петра Кальнишевського в 1887 році їздив на Біле море до далекого Соловецького монастиря, де більше двадцяти п'яти років перебував той кошовий на засланні (вмер 1803 року, 31 жовтня ст. ст.).

Свою науково-літературну діяльність «Запорозький батько» розпочав з заміток та статей, що на протязі 1883—1889 років містив у місячниках «Киевская Старина», «Исторический Вестник» та в газе-

тах «Новости», «Одесский Листок», «Екатеринославские Губернские Ведомости» та ін. В цих перших його працях виразно намічено вже те, що потім він весь час популяризував та досліджував. З цих праць найбільшу вагу та значення мають дві статті в «Киевской Старине» за 1884 рік: «Число и порядок запорожских сечей» (№4) та «Топографический очерк Запорожья» (№ 5—7). Зазначені дві статті положив автор в основу своєї великої двотомової праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», що вийшла 1888 року в Петербурзі. Тут він об'єднав мало не все те, що перед тим уже видрукував; до цього додав багато записаних ним самим народних переказів і прикрасив книгу 55-ма малюнками та сімома планами. Народні перекази, подані переважно в українській мові, в очах багатьох наших читачів у ті часи обмеження українського друкованого слова мали специфічне значення й надавали книзі особливий інтерес, який ще збільшувався од тих малюнків, що пізніше перейшли мало не в усі українські видання, присвячені нашому минулому (от як «мамаї», Новомосковський собор, надгробні пам'ятники Сірка, Гордієнка, Кальнишевського та ін.).

Після виходу в світ «Запорожья» Д. Евар-й видає свої праці переважно окремими книгами. Переробивши та доповнивши «Запорожье в остатках старины», він випускає в 1890 році «Вольности запорожских козаков» — історично-топографічний огляд «вольностей» (територій) Запорожжя, який в трохи зміненому виді входить у перший том «Истории запорожских козаков» (VII+542 стор., 1892 р.). Сей том являється вступом власне до історії запорозького козацтва й подає дуже докладні відомості про територію колишнього Запорожжя, його фізичні умови, про організацію низового лицарства, його адміністрацію, побут економічний, культурний, релігійний, військовий та ін. Се все написано по зразку першої частини «Истории Новой Сечи» Апол(лона) Скальковського, тільки значно повніше. Як уже зазначено вище, перший том «Истории запорож(ских) козаков», у сильно переробленому виді, видано 1900 року вдруге, й за нього Казанський університет дав авторові ступінь магістра російської історії. Другий том «Истории запорожских козаков» містить у собі історію січового товариства од початку козащини до 1686 року, третій — до 1734 р., себто до того часу, з якого Скальковський розпочинає свою історію Нової (на р. Підпільній) Січі. Другий том написаний переважно на підставі вже опублікованого матеріалу — польських хронік, козацьких літописів (Самовидця, Величка та ін.) й московського архівного матеріалу, видрукованого в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России»; немало користувався автор Бантиш-Каменським, Соловйовим, Костомаро-

вим. Що ж до третього тому, то він написаний головним чином на підставі ще невідомих історичних матеріалів, знайдених нашим істориком у Москві серед невичерпаних актів Архіву міністерства закордонних справ або міністерства юстиції.

Сих матеріалів знайшов він дуже велику кількість; вони освітлюють історію Запорозжя аж до його знищення, але ж, на жаль, вони далеко не всі використані. Д. Еварницький в 1903 році опублікував їх під заголовком «Источники для истории запорожских козаков» (у двох томах, стор. II + 2107 + 122). Коли додамо до цього ще популярну книгу «По следам запорожцев», то й матимемо список головних праць Д. Евар-ого з історії Запорозжя.

Критика в особах Ол. М. Лазаревського, Г. Житецького, В. Ястребова, проф. Н. Фірсова, І. Смирнова, Д. Корсакова завжди ставилася суворо до Д. Евар-ого; вона знаходила в його працях багато хиб, як ось некритичне відношення до історичних матеріалів, брак певної методи, суб'єктивізм та ін.; але ж завжди зазначала велику кількість зібраних ним матеріалів. І в цьому полягає головне значення праць Д. Евар-ого: він притяг для дослідження минулого запорозького козацтва таку силу нових матеріалів, які до нього залишалися невідомі для істориків, й завдяки цьому утворив, можна сказати, окрему галузь українознавства — дослідження історії Запорозжя, тісно сполученого зі Степовою Україною. Коли інші дослідувачі (архієпископ Гавриїл Розанов, Скальковський, акад. Д. Багалій — попередники Д. Евар-ого в дослідженні історії Степової України) цікавляться тільки історією «Новоросійського» краю, себто лише часами московського тут панування, то Д. Еварницький ставить своїм завданням дослідження минулого Степової України від часів передісторичних аж до наших. Його серцю любі дорогі запорожці, як частина великого українського народу, але ж разом із тим він із великим захопленням працює й над археологією Степової України, щоб уяснити життя стародавніх народів (із зовнішніми культурними впливами на них), тих степових кочовників, що населяли колись українські степи до появи тут української людности. Доказами такого його захоплення являються ті довголітні розкопи, які провадив він на території Херсонщини, Катеринославщини та Таврії: він розкопав понад двісті могил, звідки видобув тисячі пам'яток старовини. В тих випадках, коли йому доводиться викладати історію Степової України, він завжди розпочинає з археології, а закінчує історією запорозького козацтва.

Праці Д. Евар-ого, завдяки його способowi викладання, являються загальноприступними, а тому вони мали велике виховне значення для

низки поколінь. Любов самого автора до січового товариства, яка часто викликала ідеалізування героїв Запорожжя, передавалася й читачам його книг і причинялася до пробудження в них національної свідомості. Такий благодійний, з українського погляду, вплив історичних праць Д. Евар-ого особливо зазнали на собі представники поколінь 80-х та 90-х років минулого століття, коли наслідком адміністративних обмежень та утисків українське життя на Наддніпрянщині виявлялося надзвичайно слабо. Його працями цікавилися не тільки наддніпрянці, а й галицьке громадянство, про що свідчить ряд заміток та рецензій на сторінках львівської «Зорі» 1894—1896 років.

Крім друкованих праць, у справі пробудження та поглиблення в широких масах національної свідомості Д. Евар-ий причинявся ще й своїми прилюдними лекціями. Він читав їх дуже часто і в багатьох місцях. Як лектор, користувався надзвичайною популярністю й умів приваблювати до себе слухачів. Примушений умовами часу викладати поросійськи, він усе-таки вмів якось надавати своїм викладам характер український не тільки змістом, а й самою мовою: завжди додавав їм багато суто українських слів, виразів, народніх пісень, переказів, і се робив так влучно й майстерно, що навіть явні вороги українського слова не протестували проти виступів Д. Евар-ого. Такої манери він додержувався й на всеросійських археологічних з'їздах (в Одесі, Києві, Катеринославі). Виступи його з рефератами та лекціями завжди збирали повнісіньку аудиторію з представників різних верств громадянства й мали вплив на слухачів. Як лектор, Д. Евар-ий займає виїмкове становище.

Українську мову вживав він не тільки як додаток до російської в своїх друкованих працях та викладах, а нерідко робив її мовою викладовою. Помимо белетристичних праць (от як оповідання «Наша доля — Божа воля» в «Киев(ской)Старине» за 1901 рік), він уживав її для науково-популярних видань. 1905 р. Катеринославське губернське земство видало його брошуру «Холера»; того ж таки року видано в перекладі на українську мову царський маніфест 17 жовтня та пояснення до нього, яке написав М. В. Родзянко. У 1912 році видано популярну брошуру «Як жило славне військо Запорозьке низове» (видала катеринославська «Просвіта»), якої текст спершу з'явився на сторінках двотижневника «Дніпрові хвилі» (1912 р., №№ 4—6, що редагував Д. Дорошенко).

Наслідком невпинної праці Д. Евар-ого над дослідженням минулого Степової України являється обласний музей імені О. М. Поля в Катеринославі, що в часи московсько-більшевицької влади зветься

краєвим музеєм. Правда, ініціатива утворення сього музею та перші праці над ним належать не Д. Евар-му, але ж без останнього навряд чи було б з нього щось варте уваги. Дня 6 травня 1901 року в Катеринославі представники громадянства, московського й українського, утворили «Научноє общество», яке ставило своїм завданням вивчення місцевого краю в його минулому й сучасному, для чого воно складалося з кількох секцій. Одна з цих секцій, а саме історична, яка в 1903 році перетворилася в архівну губернську комісію й на чолі якої стояв українець А. С. Синявський, розпочала збирати пам'ятки старовини для наміченого нею історичного музею. Але ж справа пішла гаразд тільки тоді, коли за неї взявся Д. Евар-ий, що в той час переїздить до Катеринослава. Завдяки тому, що в «Научному обществі» активну участь брали представники місцевих самоврядувань, особливо голова Катеринославської губернської земської управи М. В. Родзянко, Катеринославської повітової земської управи С. А. Бродницький, — се товариство одержувало підмоги од земств, а тому й мало можливість розвивати свою діяльність. Серед членів товариства виникла думка утворити музей з відділами природничим, промисловим, етнографічним, археологічно-історичним та ін. Міська дума одвела для сього музею місце на соборній горі, а губернське земство, завдяки М. В. Родзянкові, призначило понад сто тисяч карбованців на будинок музею, якому й дано ім'я видатного громадського діяча Катеринославщини О. М. Поля (помер 26 липня 1890 р.). Будинок закінчено літом 1905 року, й напередодні відкриття XIII археологічного з'їзду музей перейшов у нього, до того ж часу, на протязі двох років, містився він у так званій Потьомкінській палаті. Д. Еварницький став його директором. Завзятість його та невинна енергія, за матеріальною допомогою земських управ Катеринославщини, зробили сей музей одним із найкращих на Україні. Через те, що сам директор — історик, то найбагатшими відділами музею імені О. Поля стали історично-археологічний та етнографічний. Одна його кімната заповнена пам'ятками передісторичної старовини, друга — пам'ятками «кочових» народів (термінологія Д. Евар-ого), третя — запорозькими, четверта й п'ята — церковними, велика заля — пам'ятками старовини з колекцій О. Поля та етнографічними. За браком місця багато предметів сховано по скринях. На природничий та промисловий відділи одведено дві великі кімнати. В них особливо цікаві зразки фавни наших степів, які зібрав і препарував один із помічників директора, вже небіжчик Микола Підосінників. З часом музей став самостійною установою й настільки розрісся, що перед світовою війною Губернське земство поставило для нього новий, ще більший

будинок, та, на жаль, світова війна не дала змоги остаточно закінчити його, й події 1917—1918 рр. застали його без вікон, дверей, підлог.

Музей імені О. Поля, завдяки зібраним у ньому скарбам, став принадним для громадянства місцем. Д. Евар-ий в помешканні служачих музею завжди давав пристановище сліпцям-кобзарям із Харківщини.

Ів. Кучугура-Кучеренко, що вчив грати на бандуру в школі М. Лисенка, Кожушко С., Гащенко та ін. кобзарі гостювали тут цілими

Олександр Піль, чия колекція лягла в основу Катеринославського історичного музею. Впродовж багатьох років музей носив його ім'я.

місяцями. Коли музей одкрито для одвідувачів, кобзарі тут грали й співали й тим зацікавлювали одвідувачів музею. В інші часи Д. Евар-ий водив їх до місцевих панів, по школах, читав лекції про наші думи та бандуристів і демонстрував тут же свої виклади грою та співами кобзарів. Завдяки Д. Евар-му музей мав цілком український вигляд, і тільки московські написи на вітринах розбивали сю ілюзію. Ученики середніх і нижчих шкіл, навіть сільських, далеких од Катеринослава, в значній кількості одвідували музей і тут слухали пояснення українською мовою, знайомилися з історією України тоді, як у школі се було неможливе. І тому музей імени О. Поля причинявся до пробудження національної свідомості серед місцевого громадянства взагалі й шкільної молоді зокрема.

Все се свідчить про те, що діяльність Д. Евар-ого в справі пробудження національної свідомості в передреволюційні часи була дуже широка та помітна. Та вона не припинилася й після 1917 року. Ще й тепер він провадить жваву роботу в улюбленій для нього галузі. У місцевому Катеринославському інституті народної освіти він викладає історію Степової України (по радянській термінології — історію місцевого краю), збагачує музей новими пам'ятками старовини, бере участь в українських большевицьких виданнях, як «Червоний шлях», катеринославський місячник «Зоря» (за 1925 р., №№ 2 і 3, популярна стаття «Стародавні жителі України»), вишукує нові документи, що торкаються минулого Запорожжя (документи Новомосковського собору), виготовляє до друку нові запорозькі матеріали й склав великий словник української мови, одним словом, — працює, не вважаючи на свій вік, так само вперто та енергійно, як і в молодих літах. Про нього ще й тепер говорять у Катеринославі, що він із кожним роком не старіє, але молодіє.

Вважаючи на його наукові праці, «Наукове Товариство імени Шевченка у Львові» в березні 1914 року вибрало Д. Еварницького своїм дійсним членом; у Катеринославській архівній комісії він був почесним членом, а Українська Академія Наук у Києві вибрала його своїм членом-кореспондентом, чим і підкреслила його великі заслуги над розробленням історії України.

Вітаємо невтомного дослідувача Запорожжя з 70-літтям його народження й бажаємо йому моральних і фізичних сил для продовжування корисної наукової праці ще на многі й многі літа!

Прага, 15 жовтня 1925 р.

СПОГАДИ

Дмитро Пильчиков, колишній член Кирило-Мефодіївського Братства, тоді вже вельми старий, одставний гімназіальний учитель, з білою бородою і невидючими від катарактів очима. Я вже згадував, коли говорив про Смоленського, що він був організатором фундації друкарні при Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові і що по талантові, значінню його можна було порівняти до Смоленського; це теж був один з найвидатніших українців, яких мені на своєму віку доводилося бачити. Аж моторошно приємно було слухати цього надхненного промовця з невидючими, направленими кудись у просторінь очима, коли він було захопитися якоюсь темою і почне її розвивати, синтезувати перед слухачами, яких у нього раз у раз по суботах збиралось багато.

Промовами своїми він піддержував в своїх слухачах надію на краще майбутнє України; на те, що ніякі сили ворожі не вб'ють живої душі України; що настане час, коли спадуть всі кайдани, якими сковано її, бо «держави і правителі умирають, а народи — ніколи»...

...своїм живим надхненням словом він багатьох навернув до українства, зацікавив ним і зробив інтенсивними робітниками на користь відродження української нації. Пам'ятаю, наприклад, як з'явився у нього вперше Д. Еварницький, що тоді недавно скінчив університет, і хтось його направив до Пильчика poradитися про тему для магістерської дисертації; тоді це був кацапик, що не вмів і слова по-українському до пуття сказати; Пильчик порадив йому поїхати подорожувати по землях Запорізьких, а тоді він йому скаже про матеріали, по яких можна написати працю з історії Запоріжжя; Еварницький поїхав, описав свою подорож, а потім, як відомо, написав і історію Запоріжжя і врешті став таким типовим, етнографічним українцем, яких між нами майже нема.

З ЯВОРНИЦЬКИМ У ЛЬВА ТОЛСТОГО

Український вчений, дослідник Запорожжя Д. І. Еварницький тоді читав у Московському університеті «історію Малоросії» і часто просив мене:

— Ти знайомий зі Львом Миколайовичем Толстим, буваєш у нього, поведи мене колись до нього. Моя заповітна мрія — побачити його.

І ось одного разу, після такого прохання, я запропонував Еварницькому поїхати зараз же (було близько сьомої години вечора), але він відмовився:

— Треба його попередити, а то раптом так, одразу...

Але я умовив Еварницького, і за півгодини ми були вже в хатиницькому будинку і піднімалися нагору, пославши задалегідь візитні картки.

Ми увійшли до кабінету. Лев Миколайович підвівся з крісла, здійняв руки догори і, посміхаючись, сказав:

— Ось вони, запорожці! Добрий день.

Ми просиділи понад годину. Еварницький зацікавив Льва Миколайовича своїми розповідями про Запорожжя. Лев Миколайович, своєю чергою, пригадував своє життя у гребенських козаків, а потім мова перейшла на духоборів і штундистів. Останніх Еварницький знав дуже добре.

Але мені слухати цю зовсім не цікаву для мене розмову було нудно. Я витяг табакерку, хлопнув двома пальцями по кришці, відкрив і мовчки запропонував Льву Миколайовичу. Він теж мовчки узяв табакерку у мене з рук, заправив чималу пучку у свій широкий ніс — в одну і відразу ж у другу ніздрю, нахилиючи при цьому голову то вправо, то вліво, і голосно чхнув. Еварницький, перебитий, напевне, на найцікавішому місці своєї оповіді, здивовано подивився на нього, але Лев Миколайович вже впорався і, закривши табакерку, промовив:

— Ну й міцний!

Він чхнув у носовичок і звернувся до Еварницького:
— Адже я лише у нього і нюхаю. Дуже тютюн добрий! Боюся, як би не звикнути!

І знову чхнув, потім передав мені табакерку, погладивши її, як завше, по кришці, і знов звернувся до Еварницького:

— А знаєте, професоре, якби всі курці кинули палити і перейшли на нюхання, наполовину б у нас менше пожеж було і вдвічі більше здорових людей...

Катеринослав. Історичний музей ім. Поля.

ЗАПИСКИ ПИСЬМЕННИКА

На початку дев'яностих років у Москві, на Тверській, знаходилася редакція часописів «Детское чтение» і «Педагогический листок»... По суботніх вечорах редакційна кімната... перетворювалася на їдальню, де близько одинадцятої години накривався стіл. Народу збиралося майже завжди багато. Бували артисти, художники, педагоги, журналісти, але переважно письменники, співробітники «Детского чтения», як москвичі, так і приїжджі...

Бували професори Московського університету, народні учительки і учителі, театральні критики і різного роду громадські діячі, здебільшого з відомими, а іноді і гучними іменами...

Самі Тихомирови, організатори суботників, — Олена Миколаївна і Дмитро Іванович, дуже відомий і популярний педагог свого часу, керівник педагогічних курсів, упорядник знаменитого «Букваря» і багатьох книжок і хрестоматій, — були люди старі і самотні, дуже привітні і доброзичливі. Принаймні особисто я від них крім доброго нічого не бачив. Вони ввели мене, в той час чужинця в літературі, в своє редакційне гніздо, де я мав змогу побачити більшість відомих людей того часу і не без користі переслухав силу-силенну серйозних промов і суперечок, а також жартів, веселих дотепів і талановитих каламбурів; а дотепний жарт буває часом значніше довгої промови...

Перша частина вечора була звичайно вельми небагатолюдною і проходила порівняно мляво; ранні гості розбивалися на групи і усамітнено розмовляли, поки не з'їжджалася решта. Але бували жваві вечори від самого початку, коли хтось з артистів співав або грав на роялі або на скрипці. Зі співаків, я пригадую, виступав нерідко артист Великого театру С. Г. Власов, модний у той час бас, і тенор Успенський. Читців було чимало, але в пам'яті залишився лише один, професор Еварницький Дмитро Іванович, щирий українець, з веселими запорозькими оповідями, які я слухав, бувало, завжди з задоволенням. Мимоволі запам'ятався мені і образ козака, який зустрі-

чався мало не в усіх його розповідях чомусь в одному й тому ж улюбленому вигляді, а саме: «в одній сорочці і без штанів».

Коли І. Ю. Репін працював над своєю славетною картиною «Лист запорожців турецькому султану», Еварницький довго і старанно позував йому для образу писаря.

Помер Еварницький влітку 1940 року в Дніпропетровську, де він брав найживішу і найбезпосереднішу участь у створенні великого художньо-краєзнавчого музею і чимало попрацював над збиранням його колекцій. 1931 року мені довелося бути у нього в музеї; він сам водив мене залами, розповідав про колекції і, не без колишнього гумору, повідомляв деякі побутові подробиці.

ПОДОРОЖ ДО ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ І ДО ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Ознайомившись з історією і побутом Запоріжжя за працями академіка Д. І. Яворницького і Скальковського та захочений ще поетичними творами М. Гоголя, я восени 1898 р., коли був студентом Петровської Академії, порішив зробити подорож до Дніпрових порогів Запорізької Січі.

У Києві відбувався в той час Археологічний З'їзд, на якому я був присутній. Від моїх знайомих я дізнався, що на з'їзді присутній Д. І. Яворницький. Я довго й тяжко вагався, як підійти й познайомитися з цією великою людиною, автором праць, що ними я захоплювався й студював. Врешті... я рішився. Я підійшов до Д. І. Яворницького, назвав себе й сказав, що збираюся їхати до порогів і до Січі. Треба було бачити, як оживився Дмитро Іванович, почувши від мене про мій намір. Він, в одне слово, загорівся, посадив мене біля себе й почав докладно розповідати мені про маршрут моєї подорожі й сам запропонував мені дати від себе рекомендаційні листи до своїх знайомих, щоби таким чином полегшити мій шлях. Він дав мені цілу низку своїх візитівок з рекомендаціями й побажав мені щасливого шляху, взявши від мене обіцянку, що коли я повернуся, то я відвідаю його в Москві, де він тоді жив, читаючи виклади в університеті й працюючи в архіві міністерства закордонних справ і підбираючи матеріали про зносини запоріжців з Москвою. Це тепле й сердечне прийняття з боку Дмитра Івановича мене незвичайно зворушило.

У ЗАПОРІЗЬКОМУ СТЕПУ
*Розкопка курганів екскурсантами
поблизу Катеринослава*

Тихо і спокійно. Південне сонце щедро гріє. Дніпро сміється.

По його дзеркальній поверхні тільки-но віддалили від катеринославського берега три дуби*. У них знаходяться вчителі та вчительки загальноосвітніх курсів, тимчасово влаштованих у літні канікули губернським земством виключно для народних учителів.

Вмищуючи у себе майже сто осіб, дуби являють собою три яскраво-строкаті букети, що розтягнувшись пливають по блискучій гладіні.

Могутній і високий скелястий берег усе більше й більше віддаляється. Дрімучий Потьомкінський сад — позаду.

Майже годину екскурсанти милувалися чудовою картиною Дніпра та його густими зеленими берегами, що обрамляють його з обох сторін. У повітрі, м'якому і ніжному, як добра материнська ласка, стоять гамір, гомін, жарти, нерідко й пісні.

Проїхали цілу серію островів, краса й величезна кількість зелені на яких набагато перевищують острови поблизу Петербурга. Проминули й острів «Старуха». На ньому у минулі роки катеринославці гамірно веселилися. Тепер він чомусь позабутий. А куточок дивний.

Та ось дуби повертають ліворуч і в'їжджають у вузьку річечку, темна вода якої повна водорості.

— Оце вже пішла ріка Самара, — пояснюють веслувальники дуба.

Ще чотири години тихого плавання, і дуби зупинилися біля напівкруглого берега містечка Ігрень Новомосковського повіту.

* * *

Перед очима екскурсантів постала суцільна гориста місцевість, на якій то тут, то там розкинулися лани кукурудзи, скошеного жита та пшениці, а також баштани, де на сонці виблискують кавуни, дині та гарбузи. Безліч долин.

* Різновид човна великого розміру.

Ініціатор екскурсії, професор Д. І. Еварницький, та керівник курсів, професор В. В. Курилов, чудово вивчивши цей район, запросили всіх екскурсантів піти пішки до того місця, де знаходяться видатні кургани, так звана «Бекетна могила».

Заздалегідь домовилися вирушити гуртом на який-небудь курган і на лоні природи попрацювати фізично. Було вирішено влаштувати *partie le plaisir**. Для того ж, аби ця праця була продуктивною, професор Д. І. Еварницький запропонував розкопати, на його погляд, два запорозькі кургани на землі німецьких колоністів Рибальського товариства. Всі, зрозуміло, охоче дали згоду.

Міський голова О. Я. Толстиків люб'язно запропонував усім екскурсантам взяти по лопаті, з якими строката публіка рушила до курганів.

Мешканці м. Ігрень були наполошені. За весь час існування містечка нічого подібного не доводилося бачити. Мужики, баби, дітлашня повискакували зі своїх хат, аби «подивитися на городянських панів». Усі стояли роззявивши роти.

Екскурсанти піднялися нагору. Деякий час потому, обминувши землі містечка Ігрень, вони опинилися на дивовижній місцевості, всіяній різними курганами.

За словами Д. І. Еварницького, це було улюблене місце багатьох запорожців. Усі ці кургани, без сумніву, були погребальні і відносилися до різних часів і типів. Чим вищий був насипаний курган, тим знатніший був покійник, — тим більше можна було передбачити, що при похованні покійного було розміщено поряд з ним різне багатство.

На практиці, при розкопках курганів, дуже часто знаходили мало не мільйонні коштовності, як, наприклад, у Чортотлицькому кургані.

Предбачається, що під курганами можуть бути покійники скіфів. Це — стародавня назва народів арійської або індо-європейської сім'ї, які мали поселення на землях від Кавказу і Чорного моря аж до степових рівнин поблизу Аральського та Каспійського морів. Скіфи, так само, як і деякі інші народи, ховали своїх небіжчиків не в землі, а просто клали їх на землю і зверху насипали курган.

Д. І. Еварницький обрав два кургани доволі високі, що були насипані один від одного на відстані 30 сажнів. Саме вони і були призначені для проведення розкопок.

* Розважальна поїздка (фр).

Перш, ніж розпочати розкопи, всі екскурсанти зібралися на кургані. Лаборант Катеринославського гірничого училища Е. А. Штебер, який прихопив із собою фотографічний апарат, зняв усіх екскурсантів разом з курганом. Потім екскурсанти розбилися на групи для двох курганів й робота дружно закипіла.

* * *

Здригнувся курган. У самісінькі його груди врізалось декілька десятків великих залізних лопат, якими майстерно орудували вчителі, і які були також у руках професорів Д. І. Еварницького та В. В. Курилова.

Вершина могили почала швидко щезати під впливом натиску молодих сил.

Фізичний труд вважається відпочинком для людей, які займаються розумовою працею, і навпаки. Яке ж величезне задоволення відчуває людина, яка довго і тяжко працювала фізично в якій-небудь вкритій пилом, забрудненій майстерні, коли замість відпочинку їй запропонують прочитати хорошу й розумну книжку. Про це може сказати кожен майстровий, який має потяг до книги. Читаючи її, він, звичайно ж, відпочиває. Та значно більшу насолоду відчуває людина, яка звикла довго — ох, як довго! — усе життя, згорбившись, у задушливій атмосфері, займатися розумовою працею, коли їй доводиться попрацювати фізично.

Учителі та учительки, усе своє життя віддаючи крихіткам, наступним «ми», безперечно мають потребу у здоровому відпочинку. Саме таким відпочинком і була така робота лопатами, на лоні чудової південної природи. Читачеві буде зрозуміло, як дружно і старанно закипіла робота на розкопках курганів. У повітрі зблиснули сотні лопат. Жарти, дотепні зауваження веселої, безтурботної юрби сипалися, наче з рогу достатку.

— А ну-мо, браття, хто далі відкине землю? — скаже який-небудь учитель, витягуючи руки із лопатою позаду себе, а потім, що є сили, відкине її уперед, здійнявши навколо пилюгу.

— Еге ж, оце так далеко! Тепер от я кину, — говорить другий, розмахуючи лопатою, але раптом ненавмисне перечіпається за щось і розтягується на землі.

Дружний, хороший сміх дзвінко лунає навкруги.

Поля застигли. Вони ніяк не можуть зрозуміти, що сталося. Російський народний учитель веселий і сміється. Це було щось, до того часу нечуване. Жайворонки весело щебечуть, кружляючи у повітрі. Це,

ясна річ, вони вихваляють свободу. Але ж учитель, чому він сміється? Його призначення — зовсім інше. Він повинен за дріб'язкову винагороду працювати, не покладаючи рук. Він має низенько вклонитися «панові земському начальнику». Він повинен у низькій і темній хатині, яка, часом, мало не впаде, працювати з «нашою дітлашнею». Він не може веселитися. Про красу і зручності приміщення школи на селі життя промовляє вустами одного з мислячих людей так:

«Дом покривившийся...
стекла разбитые...
Вместо забора — следы частокола...
Двери и окна для ветра открытые...
А... это — сельская школа!»*

І раптом народний учитель, який веселиться. Незбагненно!

* * *

Красиве видовище являла собою картина розкопок звіддала. На кургані строката група молоді. Видніються червоні та інших кольорів блузи, білі та чорні піджаки. Летять недалеско жмєньки землі, яку відкидають лопатами з кургану. Пилюга від землі розстилається у повітрі наче хмаринка.

Молодь працює, працює без кінця. Видна енергія. Для утамування спраги кожен «розкопувач» підходить до діжки з водою і, напившись з маленького бляшаного чайника або ж прямо з-під краю, знову береться за роботу, що вже помітно посунулася вперед.

Одночасно почалися роботи по розкопуванню двох великих могил.

Надвечір обидва кургани стали значно нижчими і перетворилися: один — на круглу чашу, завглибшки майже у 3/4 аршина та 2 сажні в діаметрі, другий — на чотирикутний ящик майже такий же завглибшки, близько 2 сажнів завширшки і 3 — в довжину.

У перший день розкопок знайшли в одному кургані давній-предавній горщечок із землею. За твердженням професора Д. І. Еварницького, це — надбання людей, які жили у цім краю за 8000 літ до Різдва Христового. В другому кургані, дещо меншому, почали потрапляти під руку уламки дерева. Це передвішало, що десь тут знаходиться дерев'яний склеп. Усе це було сфотографовано лаборантом Вищого гірничого училища Е. А. Штебером, і знімки вміщено у катеринославському обласному музеї імені О. М. Поля.

* Цей вірш запозичено з «Нижегородского листка».

* * *

Сонце котилося до обрію. Здавалося, воно зависло за три вершки від нього. Великий, повний темно-червоний диск сонця у вигляді вогняного стовпа весело відбивався далеко-далеко у Дніпрі.

Дув легкий приемний степовий вітрець. Повіяло прохолодою.

Всі «робітники» полишили роботу й попрямували на маківку величезного кургану «Бекетна могила» (пикетна). Цей курган, що стояв осторонь від розкопок інших курганів на 100 сажнів, помітно виокремлювався силуетом на тлі темніючого неба.

Замислився степ. Він не міг збагнути. По його траві ходили міські жителі обох статей; мешканці міста, які в буденному житті відверталися від нього, тепер прийшли «у гості».

Верхівки дозріваючої кукурудзи, похитуючись тихенько на усі боки, теж дивувалися та широко розплющеними очима дивилися на гробокопачів й уважно прислухалися до їхніх пісень. Навіть серп молодика і той був збентежений. Поглянув він на учителя, який веселився і був «цілком задоволений», і йому чогось стало соромно. Вірогідно, соромився дивитись прямо в очі учителю, він сховався за горизонт, звідки вже того вечора більше не показувався.

Велика група землекопачів піднялася на курган, на великий курган, що мав близько 4-х сажнів заввишки по схилу і сажнів 40 по підшві навкруг нього. М'яка шовкова трава вкрила курган. Тому важко було на нього підніматися: було слизько. Із деяким трудом екскурсанти на нього таки зішли. Вибралися на самісіньку гору і... завмерли від захоплення.

* * *

І було чим захоплюватися. Внизу відкрилася дивовижна панорама. В одному місці розташувався табір, як не крути — циганський табір. Кругом розведено вогнища. Ось димить вогонь, на якому варять у казані кашу. Поблизу нього стоїть і навіть димує бляшаний чотиривідерний самовар. У нього раз-по-раз підкидають вугілля і тріски. На траві, в іншому місці, гурток з 10—15 людей, які розташувалися по-турецьки, підбравши ноги під себе, і вечерають. У третьому місці, поблизу «куфо» (діжка з водою), стоять члени екскурсії і миють посуд, готуючи його для себе і для товаришів.

Посеред цього дивовижного майдану є два звичайні столики, заставлені стаканами і блюдами. На них же закусяють і п'ють чай.

Наближаються вечірні сутінки. Вогнища стають виразнішими. На

кургані, на самій маківці його, теж метушня. Ми вибираємося нагору і бачимо таке.

Розбившись на декілька груп, екскурсанти з чудовим апетитом знищують ковбасу, сир, солоне, підкріпившись попередньо чарчиною горілки.

Подивилися ми вдалечінь і побачили таку картину.

Далеко-далеко на західному горизонті спалахнув вогненний пояс. Це катеринославський залізничний міст через Дніпро засвітився численними електричними лампочками. Звідси верст дванадцять.

Трохи ближче спалахнули електричні ліхтарі в Потьомкінському саду, який був від курганів, де на той час перебували екскурсанти, на відстані семи-восьми верст.

Потім усе місто засвітилося, за ним — залізничний район, Брянський та сусідні з ним заводи.

Чим темнішим ставав степ, тим яскравіше проступали на темно-синьому тлі тисячі ліхтариків, котрі здавалися абсолютно схожими на зірки, в сенсі розміру.

На протилежному боці міста була також помітною смуга туманного світла з рядом ліхтарів. Це — станція Іларіонове, що була на відстані п'яти верст від Рибальського.

Поглянули на північ — і там на горизонті світло. Це — станція Одинокве Катерининської залізниці. А ось видніються ліхтарики, що біжать. Це повз нас стрімко рухається поїзд, і далеко помітно, як швидко він вивертається, наче змії, і летить уперед.

* * *

Курган, на якому розташувалася частина екскурсантів і, між іншим, той, хто пише ці рядки, був у самому центрі всього описаного.

Розпалили вогнище на самісінькій маківці могили. Темно-жовтого кольору вогонь незабаром освітив усіх, хто знаходився на кургані. Довго щось не ладилося з вогнищем. Пустун-вітер заважав розгорятися сирим дровам. Та незабаром вогонь запалав рівно і спокійно.

Коли компанія повечеряла, то спустилася униз за чаєм. Чай ще не закипів. Аби час не гаяти дарма, екскурсанти взялися за щойно зварену пшоняну кашу з салом.

На столовий прибор із серветками тут не претендували. Усі екскурсанти, до професорів Д. І. Еварницького та В. В. Курилова включно, також їли кашу: кашовар насипле з піввідра каші й передає на руки усім, хто виявив бажання її скуштувати. Для більшої зруч-

ності надавалося право користуватися чайним блюдечком, котре собою заміняло тарілку. Каша швидко танула.

Незабаром і чай закипів. Пішло чаювання. Час сплинув непомітно. Природа, дивовижна південна природа, так швидко об'єднала всіх учителів та учительок, які зібралися тут із різних куточків Катеринославської губернії, що вони, здавалося, належать до однієї родини.

Годині о десятій надійшла пропозиція для бажаючих поїхати на ночівлю до колонії Рибальське, за одну версту від табору. Там, у школі, були облаштовані три кімнати для учителів та учительок.

Поїхали всі учительки і декотрі вчителі. Більша частина педагогів, а також професор Д. І. Еварницький, охоче погодилися заночувати на кургані.

* * *

Ніч. Дивовижна південна ніч. Пісні, що голосно співали на все поле, відбивалися далеко-далеко в степу луною, яку потім, ніби гойдаючи її, підхоплювали долини. Звучно, лунко й досить струнко співав чоловічий хор:

«Ей, чумаче, чумаче,
Життя твоє собаче-че-че-е».

Акомпанувала балалайка, яку прихопив з собою один з учителів про всяк випадок.

Вибрався на курган Д. І. Еварницький. Під впливом доброго настрою екскурсанти були у захваті, тож, бажаючи висловити його шанованому професорові, почали підкидати його, вигукуючи: «Ура! Ура!». Тут же хтось заспівав многая літа Дмитрові Івановичу й усі підхопили хором.

Хтось пожартував: якби ж то запорожці повставали зі своїх домовин, то вони, напевно, ребра переламали б співакам за такі співи. Дмитро Іванович, навпаки, похвалив їх, говорячи, що вони співають непогано.

Натхненні педагоги знову заспівали. Далекі за межами Рибальських курганів відлунювало за північ:

«Реве та стогне
Дніпр широкий»...

Сидячи на могилі, Д. І. Еварницький прочитав екскурсантам лекцію про вплив давньогрецької культури на стародавніх русів, про території скіфів, які заселяли південь Росії, про їхні погребні звичаї, про «Руську Правду» Ярослава, про причини падіння Римської імперії та про різноманітні напрями в історії.

Час наближався до півночі, і почали вкладатися спати. Ліжка були імпровізовані — «під головою кулак, а під боки піде й так».

Хоча, замість того, щоб покласти під голову «кулак», екскурсанти віддали перевагу нескладній роботі — понаривали листя й стебла кукурудзи, яка тут же й росла поблизу кургану, і вийшли добрі «ліжка».

Усі повлягалися спати з такою умовою, щоб прокинутись о четвертій годині ранку і взятися за розкопку могил.

Згадалося мені оповідання М. Горького «В степу». Той же самий степ розстилається; те ж саме тепле південне небо, темно-темно-синього кольору, вкрите мірадами зірок, що дивовижно відбивалися у Дніпрі, — було й тут. Воно вкрило, мов якоюсь теплою ковдрою, екскурсантів, що були заколисані вітром, натомлені фізичною роботою, і незабаром поснули.

* * *

Був чудовий український степовий ранок. Схід ледь-ледь займався світлом. Навкруги ще стояла напівтемрява. Панували ранкові сутінки, сонце ще не зійшло.

Була лише 4 година і 10 хвилин ранку, коли професор Д. І. Еварницький почав будити екскурсантів. Прокинувшись раніше за всіх, він, разом з педагогом С. І. Хмельницьким, почав стукати у казан і побудив усіх екскурсантів, які ночували на кургані.

Нашвидкуруч умившись, вони дружно вирушили продовжувати початі розкопки. Попрацювавши енергійно, зі свіжими силами, екскурсанти о 6-й годині ранку вже йшли гуртом пити чай до табору.

Табір був переведений поближче до розкопок. Там учительки вже приготували чудовий, простий обід — каша, чай і фрукти.

Під час обіду лаборант вищого гірничого училища Е. А. Штебер сфотографував екскурсантів, які перебували у різних позах. Одні мили чашки, інші з відрів їли кашу, треті в групі розташувалися на травичці й пили чай, четверті вмивалися і т. ін. Знімок вийшов напрочуд художній.

Взагалі було зроблено багато знімків, і всі вони будуть на зберіганні у приміщенні обласного музею імені О. М. Поля.

* * *

Після обіду знову взялися за розкопки. Деякі вчительки, які брали участь у розкопках, так енергійно копали лопатою, що не відставали від своїх товаришів-чоловіків.

До шостої години пополудні робота на розкопках була цілком завершена. Результати розкопок такі.

Величезна могила виявилася курганом кам'яного століття. У його верхніх прошарках було знайдено скелет коня, покладеного на кострище з дубового дерева. Під скелетом коня знайдено скелет людини. Останній виявився таким древнім, що ані виміряти, ані взяти кістки його аж ніяк не було можливості, оскільки він був занадто старезний, від чого й розсипався.

Децю нижче цього прошарка, у протилежному від нього боці, було знайдено дві симетрично розташовані гомілки людини, без тлуба. Без рук і без голови. Вочевидь, це було часткове погребіння від інших скелетів. Дуже вірогідно, що воно було зроблене заради якогось ритуалу.

Та за давності епохи абсолютно неможливо було це встановити. Можливо, що це були поховані рештки канібалізму (людожерства).

Це поховання супроводжується розстановкою у різних місцях посуду примітивного виробу ручної роботи з орнаментом і без орнаменту.

Облаштування цих курганів дуже цікаве в тому плані, що в них поховання зроблене в культурному прошарку, а не в цілині, незважаючи на те, що прошарком нижче було знайдено кілька так званих «культурних прошарків».

Подібні кургани кам'яного віку професорові Д. І. Еварницькому вже доводилося бачити й в інших місцях того ж таки Новомосковського повіту, але не доводилося бачити в інших повітах.

Що ж стосується кургану меншого розміру, то було висловлене припущення, що в ньому був похований, вірогідно, тюркський воїн. При ньому знайдено предмети, датовані приблизно XII—XIII сторіччями: два залізні стремена і одні жовті вудила.

Під скелетом був зроблений дерев'яний з прольотами зруб. Розташування скелета (уздовж стегна, права рука на животі, голова відхилена назад), а також влаштований зруб, форма та матеріал споруди вказують на те, що цей курган належить до типу таких же самих могил, відкритих професором Д. І. Еварницьким поблизу маєтку полковника Ілляшенка, М. М. Лалаша та С. М. Родзянка в Новомосковському повіті. У курганах, розташованих на землі М. М. Лалаша, абсолютно такого ж самого типу, виявилися при скелеті срібні монети, що й дозволяє віднести подібні могили до означеного віку, тобто до кінця XII — XIII століття.

На місці, де велися розкопки курсистами, знаходиться до п'ятидесяти могил-курганів різних розмірів. Між ними є, вочевидь, і скіфські кургани.

Через нестачу робочих рук професор Д. І. Еварницький не нава-

жився розпочати на них розкопи. В цих розкопках він тільки хотів показати екскурсантам на маленьких курганах заходи, необхідні взагалі для розкопування подібних курганів.

* * *

Коли розкопка обох курганів була закінчена, всі курсисти рушили до табору, де на них чекала закуска.

За закускою професор В. В. Курилов підняв келих з вином й промовив заздривицю на адресу «запорозького батька», професора Д. І. Еварницького. Екскурсанти одразу ж підхопили професора на руки й почали його підкидати, вигукуючи: «Хай живе запорозький батько!»

Один з курсантів вигукнув заздривицю ініціаторові та організаторові учительських курсів, професорові В. В. Курилову. Його також підхопили екскурсанти і довго підкидали.

Потім були заздривиці у відповідь з боку професорів Д. І. Еварницького та В. В. Курилова по адресу курсистів і курсисток.

Опісля багаторазових взаємних побажань один з педагогів ударив по струнах балалайки, чим і викликав запорозький гопак. Танцювали учителі та декотрі учительки. Танці, співи і «музика» захопили усіх. Веселощі були такими щиросердними, що будь-який городянин міг би позаздрити.

Враження було чудове, обстановка прямо-таки феєрична.

«Облетели цветы, догорели огни». Все було скінчено. Настав час прощатися.

Настала черга щемкого прощання професорів з педагогами. Побажанням не було кінця. Вся археологічна армія, як жартома висловився Д. І. Еварницький, вирушила пішки на пристань містечка Ігрень. Всі були задоволені. Було жаль розлучатися і з ініціаторами екскурсії, і з курганами, і зі степом.

Незабаром усі повсідалися в дуби й погливли униз річкою Самохрою. Екскурсанти довго-довго махали капелюхами, шарфами та хустками на адресу професора В. В. Курилова, який залишився на березі в Ігрені, бо він там живе на дачі.

Дуби повернули до Дніпра і через півтори години прибули до Потьомкінського саду. Тут екскурсанти щиросердно попрощалися із Д. І. Еварницьким, котрого на руках перенесли до берега.

Довго, вірогідно, якщо не на все життя, залишаться у пам'яті в кожного екскурсанта враження від розкопок.

1905.

СПОГАДИ ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА
ЯВОРНИЦЬКОГО

Вперше я побачив і почув Дмитра Івановича 1903 року у вищому гірничому училищі. Це було влітку. Їхав я у відпустку із Слов'яносербського земства, де працював лікарем, і зупинився в Катеринославі, а мої знайомі вчителі, яких я зустрів у місті, під час канікул навчалися на загальноосвітніх курсах, і їм читав лекції славнозвісний професор. От вони й запросили мене з собою.

Добре пам'ятаю: Дмитро Іванович, замість вступу, почав із пісні:

*Ой у полі могила
З вітром говорила:
— Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла,
Щоб я не марніла,
Щоб на мені трава росла,
Росла й зеленіла...*

Знайома всім стародавня пісня налаштувала аудиторію на добрий настрій. А лектор тоді звернувся до слухачів: «Ви гадаєте, мабуть, що могила говорити не може, що наведений уривок — просто поетична метафора. Так і я колись міркував. А насправді могила розмовляє, і не тільки з вітром, з травою, а й з людиною; треба лишень збагнути її оповідь... А мова в неї — це кристалево чиста правда!».

Далі професор сказав, що минуле подніпровського краю відбили писані пам'ятки-літописи: воно закарбоване на сторінках спогадів і в документах; нашу історію передають перекази й пісні. І все ж автори цих джерел не завжди вірні слову, їх не можна й рівняти з правдивістю могил.

— Те, що взяла могила до схову, ніколи, хай прошумлять століття й тисячоліття, не втрачає своєї достеменної істини, — Дмитро Іванович задумався і сказав: — Могила не змилить, не збреше — вона береже неприкрашену й непідробну правду. Але її розуміє лише той, хто знає археологію...

Давно те було. Вже й загубилася неповторна краса його наснажених любов'ю лекцій, переданих простою, зрозумілою — без завченої дикції й казенних жестів мовою. Бувало, слухаєш його й не наслухаєшся, заворожений: боїшся, що от-от замовкне милий серцю гомін лісового струмка...

Так я й заприятелював з Дмитром Івановичем, з яким зустрівся вдруге наприкінці 1905 року. Тоді мене переслідували за участь у революційному русі. Сперш я переховувався по хатах, а коли налетів на село загін козаків, то змушений був тікати до Катеринослава.

Зайшов якимось і в музей в Катеринославі, зустрів там Дмитра Івановича Яворницького, розказав йому про своє становище. Дмитро Іванович повів мене в підвальне приміщення музею. Там стояло ліжко; відкільсь узялась подушка, одіяльце. «Оце ваша кімната, живіть тут собі на здоров'я і не бійтесь нічого; будьте, як у себе дома». І зажив я там, як у бога за пазухою. Як же я безмірно був вдячний йому! Згодом туди попав ще один мій знайомий, учитель Іван Маркович Чорнойван, який уже відбув 3 роки поселення (висилку) у Сибіру, а тепер знаходився «на положенні неблагонадежного елемента», що його в усякий час могли цапнути «блюстителі» покоя. Сам він з Новомиргорода Херсонської губернії...

Фінансовий стан у нас з Чорнойваном був далеченько од задовільного. Хоч я про це й не говорив нічого Дмитрові Івановичу, та він догадувався сам і через те часто й густо присилав нам і обід, і вечерю. А щоб скрасити наше негарне почуття утриманців, або, правдивіше, дармоїдів, то він приносив нам для переписки свої твори, переважно з обсягу красного письменства...

Десь навесні 1906 року, з паспортом на ім'я лікаря Сахненка, я виїхав першим пароплавом до Києва. З літа працював по селах, у містах, та недовго затримувався на одному місці, щоб поліція не встигла довідатися про мою «неблагонадійність».

Скрізь, де мені довелося перебувати, я записував пісні, казки, прислів'я, не вносячи жодних змін у почуті слова. Вдома я заглядав до словника Бориса Грінченка і, коли яких не знаходив там, то надсилав їх до Дмитра Івановича. Вибрав для нього й слова із творів Степана Васильченка, Лесі Українки та інших. І досі пам'ятаю вислів «осіння позолоть», виписаний мною з «Лісової пісні».

Дмитро Іванович умів згуртувати навколо себе надійних, самовідданих людей. У нього був великий загін добровільних дослідників і дописувачів, які працювали на ниві культури не за страх, а з любові, не з принуки, а на совість.

Своїх помічників історик, фольклорист і етнограф шукав серед молоді. У зв'язку з цим пригадую ювілейний вечір до його 30-річної науково-літературної діяльності.

Коли всі доповіді було виголошено, слова попросив ювіляр. «Послухав оце я вас, — мовив Дмитро Іванович, — та й думаю: нема у світі кращого чоловіка, як я. І хороший, і талановитий, і розумний... Коли б усі люди такі були, то й не треба раю. Але скажу вам по правді: Яворницький-письменник не вартий і доброго слова; як археолог — він так собі; як людина — годилося б далеко кращим бути, а от Яворницький-історик зовсім поганенький. Та як збирач археологічного матеріалу й особливо фольклору — на цьому полі я дещо зробив. І дякувати за це треба не мені одному. Велику роботу в цій галузі виконав гурт людей — учителі, службовці, лікарі та інші фахівці. Я їм безмежно вдячний за цю безкорисливу допомогу...

Кілька слів, — казав далі Дмитро Іванович, — про мої історичні праці. Переді мною лежала незаймана земля, а орачів — кіт наплакав. І я плекав, орав цей переліг, як умів. Багато на моїй ниві огріхів, але я знав, що після моєї праці прийдуть нові ратаї з новими, гострішими плугами, впораять її і не судитимуть мене дуже суворо за мою мимовільну провину, а може, хто й спасибі скаже!

І от я звертаюся до вас, присутніх на цих зборах, переважно до молоді. Ідіть на цю ниву, вона вас жде; розорюйте мої огріхи; виправляйте мої помилки, і я серцем усміхнуся до вас з того світу».

В ГОСТЯХ У КАТЕРИНОСЛАВА

Се було в кінці літа, у серпні, три роки назад. Я пробувала тоді в Полтавщині, в любій галицькій околиці, в хуторі «Зеленому Гаю». Читалося, звичайно, й там газети, і звісно нам було, що в Катеринославі одбувається археологічний з'їзд. Була думка поїхати туди, на той з'їзд, та потім стали надходити відомості, що українській справі там щось-то не дуже ведеться: наших учених з Галичини не запрошено, українських відчитів не буде. По що особливе було зриватися, їхати?

Але прийшов у Гай лист, про той самий з'їзд, таки від сердешного небожчика, Миколи Дмитрієва, і зважила я поїхати в Катеринослава, хоч то вже було під кінець з'їзду. Сподівалася я ще захопити багато кого з українців. (...)

Однак, час нам уже ввійти в той «Потьомкінський дворець», бо тож в йому, — я вже теє казала, — відбувався XIII-ий археологічний з'їзд.

Коли я підійшла до будинку, то побачила, що сумна пустака мала на сей раз доволі войовничий вигляд: біля входу, вздовж переднього піддашшя, піддержуваного стовпами, стояли поліцейські; було й двоє кінних, — чи поліцейських, чи жандармів, бог їх знає! («Не мастерица я полки-то разбіраць!»). У всякім разі під оглядом тих верхівців та іншої сторожі було якось моторошно. Увійшла я. Саме відбувалось засідання. Посередині за столом сиділа графиня Уварова, — бувши головою на з'їзді. В світлиці було якось порожняво й нудно... Хтось говорив про якусь дрібну розкопку... Я почала розглядатися наоколо. Світлиця була велика й ясна; по стінах висіли портрети Катерини II-ої й Потьомкіна; рядом стояли старинні крісла, оббиті матерією з золотими буквами Катерини.

Постать графині за столом, на першому місці, була в згоді з тією обстановою. Графиня мала іменно «надменний» вигляд. Колись я бачила її на київському з'їзді, як ще головою був граф Уваров, її чоловік, то вона тоді поводитилась мовби по-іншому. Тепер же гра-

финя і «обривала», «кого слід», і навіть держалася мовби стромкіш. Що ж до інших, хто до неї вдавався чи говорив щось про неї, то, сказати правду, аж досадно було дивитись на них: поважні, відомі професори й інші знакомиті мужі поводитись іменно «подобострасно». Вони якось особливо вигинали спину, вживали «словообращенія» найвищого стилю: «Наша високоуважаемая», «наша достотчимейшая» і т. і.

Коли настала перерва, я відшукала деякого з знайомих учасників з'їзду. Вони розповідали мені, що якраз вчора сталася на з'їзді пригода: українці подали з'їздовій Раді протест на те, що Рада не схотіла закликати українських учених з Галичини, не хотіла допустити української мови на з'їзді; люде домагались, щоб сей протест було прийнято до відому й до уваги. Засідання було дуже людне, і громадянство піддержало тих, що протестували.

Але предсідателька не схотіла звернуть уваги на той протест, не схотіла побачити в йому ображеного національного почуття, а називала його — «виходкою».

Коли до графині потім пішло скільки душ (на чолі їх був харківський професор Д. Міллер), просячи, щоб протест було вписано в протокол засідання, то графиня навіть того вволити не схотіла; сказала, що нікого з «чужостранців» на з'їзд не запрошено, а через те не кликано й галицьких учених. Коли пр(офесор) Міллер зауважив, що галицькі українці зовсім не «чужі» для Катеринослава, то графиня сказала преславутне слово, — що галичане «хуже иностранцев» і що вона взагалі не хоче, щоб на з'їзді читались доклади українські, бо вона не хоче, щоб до з'їзду мішали «політику». Відповідь взагалі була дуже прикра.

З тим депутація й одійшла.

(...) Не будши особливо зацікавленою засіданнями археологічного з'їзду, ужила я два ранки на те, щоб розглянути гаразд катеринославський стнографічний музей (імені Поля). Музей дуже хороший і цікавий. Будинок музею (чогось-то в грецькому стилі) вже й трохи й тіснуватий, — стільки в йому всього єсть: одежі, вишиванок, зброї, церковних знадобів, старих книжок та рукописів і т. і. Єсть і цілий чумацький віз, з усіма причандалами, є при йому й постать чумакова, добре зроблена. Сього не можна сказати про інші постаті в музею, — різні «типи» (натуральної великості) в місцевих убраннях, українських і московських: страшенно недобре їх зроблено! Всі вони такі вже не гарні на обличчя, такі прелогані, що коли б справді в Катеринославщині люди були такі, то се було б нещастя!..

Ні, мабуть, се той, хто робив ті постаті, не вдав гаразд. Є в музею й постать шахтаря в робочому його одягненню; в руках топірець-кайло, на чолі прив'язана лампочка. Тяжко дивитися на ту постать! Чорна, припалая вугіллям, брудна, нелюдська. Отакий вигляд мають ті люди, що працюють під землею, там, глибоко, глибоко! Мов з німим доко-ром дивиться та постать на тих, що ходять по ясному світлі...

В музею побачила я Еварницького — він же доглядач свого музею. Я зараз пізнала, що то він. Д(оброд)ія Еварницького я, зви-чайне, знала по імені, яко ученого й письменника, але особисто стріватися з ним не доводилось. Знаючи, що він в Катеринославі, я звернула увагу, між іншими орударями музею, на одного добродія, що якось особливо ретельно порався в музею і при тім так охоче й уміло давав пояснення скільком людям, що завітали до музею. Оце й був сам пан професор.

— Ви д(оброд)ій Еварницький? — спитала я його після того, як він прочитав мені старий напис на сволокові, привезеному до музею з якоїсь української старосвітської будови. Вийшло, кажу, що я не помилилась. Ми познайомились. Звичайно, розмова перейшла на археологічний з'їзд, на український протест. Я почала казати, що як же таки комітет з'їзду (а до комітету належав і д. Еварницький) не хоче навіть зазначити «для історії» протесту українців. Виходило, що д. Еварницький не встиг перемогти в комітеті сили більшої від його, — протестом дуже вже була розгнівана Предсідателька. Од-наче, другого дня, на комітетському окремому засіданню Еварниць-кий домігся, що комітет таки прийняв до записі протест українців. Казали, Еварницький домігся сього тим, що вийшов геть з засідан-ня, але його вернули і вволили його волю, — бо він був надто потрібною силою для комітету.

Отже, на закриттю з'їзду, коли читалося справоздання всього, що приходилося до того катеринославського з'їзду, прочитано було, все ж таки прилюдно, й про той протест українців і дано було пояснен-ня, через що не покликано було українських учених (отож ніби через те, що не кликано нікого з «иностранных гостей...»).

Останнє засідання з'їзду було дуже урочисте. Була найвища влада мирянська й духовна. Були звичайні «закривальні» промови, з по-дякою й таким іншим.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ МУЗЕЙ

Музей у Катеринославі імені О. М. Поля належить до видатних музеїв на Україні через свій дуже цікавий запорозький відділ, складений руками відомого історика Запорожжя і письменника Д. І. Яворницького. Але взагалі музей у Катеринославі має велике значення задля усього т. з. Новоросійського краю через те, що у йому зібрані речі археології, етнографії та природознавства з усієї Катеринославської губернії, яка містить у собі коло десятка повітів од Азовського моря до Південного Донця, і од Донця до Дніпра.

(...) Все це будило думку про збудовання у Катеринославі наукового центру, який би хоронив у своїх стінах речі старовини і сучасної культури. Ця думка приходила у голову місцевому діячеві О. М. Полю, який розвинув гірну промисловість у Катеринославіщині. Поль зібрав дуже велику колекцію усяких археологічних речей, частина яких потім попала до музею. Тепер ім'я Поля красується на будинкові Катеринославського музею.

Музей містить в собі відділи природознавства, історії та етнографії. В історичному відділі ми маємо колекції речей початкової культури, старовину єгипетську, класичну, східну, тюрко-татарську, слав'янську, старовинні речі XVI-XVIII-XIX століття і відділ нумізматики. Колекції були зібрані переважно з розкопів Д. І. Яворницького, частиною В. Городцова та з дарунків окремих колекціонерів. Д. І. Яворницький багато колекцій, які раніш переховувались по приватних будинках, зробив громадською власністю. Стоїть тільки йому почути, що де-небудь знаходяться старовинні речі, і «батько-кошовий» не заспокоїться до того часу, поки не перенесе їх до музею.

Так, напр(иклад), у Катеринославській гімназії без діла лежала ціла колекція єгипетських старовинних речей і між іншим мумія. Ніхто з начальства і педагогів не звертав уваги на цю цінну колекцію, яка навіть не замикалась, а стояла у шкафі з побитими шибками. Сказали про це Д. І. і порадили йому, яким чином відняти колекцію від такої освіченої

установи, як Катеринославська гімназія, де б вона безперемінно загнила. З запалом взявсь за це діло Д. І., і під впливом губернатора, д. Клінгенберга педагогічна рада постановила оддати колекцію музею.

А то якось приносять до його селяне візантійський образ з чавуна, знайдений у Дніпрі. На йому було виображення апостола Івана Богослова. Прохають за образ 100 карбованців.

— Сто карбованців! — здивувався Д. І. — Та ви знаєте, хто це такий? Це ж рабин Богу молиться!

Ці слова зробили такий вплив на селян, що вони оддали образ за ...50 копійок. Хай не нарікає на мене шановний Д. І. за ці подробиці з його діяльності jako директора музею, які ми розповідаємо від доброго почуття до нього і його праці на користь науки.

Найбільш цікавий у музеї відділ запорозької старовини. Як увіходите у відділ, перш над усе бачите гирла трьох грізних гармат, які було знайдено на дні Дніпра у потонулій чайці. Одна з них набита ще самими запорожцями. По стінах кімнати висить багато портретів діячів української історії. Тутечки ж декілька примірників відомого Мамає та стародавні малюнки з життя запорожців. На одному з них така сцена. Один козак грає на бандурі, другий танцює; ще два б'ються, і у одного вже тече юшка; третя пара п'є горілку з «михайлика», у якому міститься 8—10 наших чарок. Тутечки ж можна бачити оті михайлики. Дуже цікавий один з них. З одного боку його ручка, а з другого — дуля з дерева: і, як хто пив з цього михайлика, то той, що дививсь на його, одержував дулю.

Є у музеї багато черепів запорозьких козаків, що були знайдені у могилах. З одного з цих черепів І. Ю. Репін малював зуби для свого малюнка (до картини) «Запорожці пишуть листа до турецького султана». Є тут велика колекція люльок, між іншим, люлька у два аршини, дзеркала з запорозьких куренів, запорозька одіж, горілка у пляшці, яку поховали з одним козаком. Багато козацької зброї: шаблі, рушниці, списи, келепи, пістолі, кулі, натруски і т. і. Є тут дуже цінні кульбаки та тростяні ціпки, оздоблені самоцвітними камнями, і багато інших речей: усього не перелічити.

У запорозькому відділі знаходяться також манускрипти Т. Г. Шевченка та папери про заслання його в Новопетровську фортецю.

Дуже велика сила усяких церковних речей у відділі церковної старовини: хрести, келихи, церковна одіж, образи, рукописні книги і т. ін. Цікава «стасидія» — дерев'яне крісло з ступицею. Тут кошові отамани сиділи чи стояли у часи церковної служби. З любов'ю показує Д. І. Яворницький стасидію: «Оце ж тутечки самі кошові

ВІН ДРУЖИВ З КОРИФЕЯМИ ТЕАТРУ

Мій брат у дев'ятисотих роках працював в управлінні Катерининської залізниці й згодом часто розповідав мені про катеринославський музей імені Поля. Його, казав він, очолював славетний археолог й історик, професор, який розкопував козацькі могили біля Дніпрових порогів на острові Хортиці, — Яворницький. Тож я ще за молодих літ прочитав цікаву книжку цього автора «По слідах запорожців» — і назавжди запам'ятав його прізвище.

1906 року мені випало побувати в Катеринославі з театром корифеїв української сцени під орудою Панаса Саксаганського та Івана Карпенка-Карого. Й одразу ж вільного від вистави дня ми з братом пішли до музею. Тоді я вперше й побачив «батька Запорожжя»: він супроводжував якогось пана і знайомив його з експонатами.

Групу селян, до якої приєдналися й ми, водив асистент, добре вишколений Яворницьким. Перед нами мовби оживали старовинні речі: козацька зброя, оляг, посуд, селянські плуги й рала, ярма, коси, прядки, мотовила. В захопленні ми оглядали давній «Вертеп» — прообраз нашого театру. Але найбільше враження справила тоді картина Миколи Струнникова «Запорожець у бою». Здавалося, на ній зображено не людину, а розлютованого лева: очі налиті кров'ю, буйно розмаяна чуприна і шаблюка, піднесена з такою силою, що може розчохнути дуба, а не тільки голову ворога.

Дмитро Іванович був великий приятель братів Тобілевичів і того літа частенько відвідував наші вистави в театрі міського саду. Ми, молоді актори, з цікавістю стежили, як цю сиву людину зустрічали й сердечно розмовляли з нею залаштунками Іван та Панас Карповичі.

Вдруге випало виступати в цьому місті на Дніпрі десь влітку 1911 року, в складі Київського українського театру, але вже під керівництвом третього Тобілевича — Миколи Садовського. Він також знав Дмитра Івановича; ми знову милувались у театрі знайомим козарлюгою. Якось під час перерви професор привітав з успіхом

Миколу Карповича й акторів старшого покоління і запросив усю нашу трупу відвідати «свій» музей.

Важко передати, з яким натхненням і любов'ю він переповідав історію звичайнісінької кістки чи гетьманської булави. Крім нас, у залі не було нікого, й Дмитро Іванович присмачував свою мову такими висловами, які можна вичитати хіба що в листі запорожців до турецького султана. Ми весело сміялися і почували себе ніби на чудовій виставі видатного вченого — такого простого й зрозумілого оповідача.

Під час революції я став актором Першого державного українського театру імені Шевченка, який попервах перебував у Києві, але, щоб заробити на кусень хліба, часто подорожував. Сім років мандрували по Україні, доки, нарешті, з осені 1927 року нам, шевченківцям, призначили постійну прописку в Катеринославі.

Грали ми на сцені Зимового театру. Приміщення не опалювалося, глядачі ніколи не скидали верхнього одягу. Якось на виставах «Гайдамаки» та «Сорочинський ярмарок» актори помітили в літерній ложі Дмитра Івановича... Він геть постарів. Сидів у синіх окулярах, із щіпком у руках. На ньому було хутряне пальто і смушева шапка.

На веселі дотепи професор радісно аплодував, а після вистави зайшов за лаштунки й запросив керівництво й провідних акторів до себе в гості — на чай.

Пригадую: нас зустріла на порозі будинку його дружина Серафима Дмитрівна, провела у вітальню, а потім зі свого кабінету до нас вийшов Дмитро Іванович. Ми сіли в крісла, і він заходився розповідати про різні речі з його домашнього музею.

За столом господиня подавала нам міцний чай із коржиками, вергунами та смачним варенням. А Дмитро Іванович частував нас запорозькою наливкою із карафки, знайденої ним в одному з розкопів.

**МОЇ СПОМИНИ ПРО ДАВНЄ МИНУЛЕ
(1901 — 1914)**

Літом 1909 р. переїздив через Київ А. Синявський, директор комерційної школи (торговельної академії) в Катеринославі, бачився з Є. Чикаленком, казав, що він шукає для своєї школи учителів-українців і просив порадити когось із знайомих земляків. Спеціально потрібний йому був учитель історії. Чикаленко сказав, що якраз є такий, і вказав на мене. Ми почали листуватись з Синявським, воєни я поїхав до Катеринославу і дістав посаду вчителя історії в «Комерційній школі імператора Николая II».

(...) Дуже скоро я перезнайомився з катеринославськими земляками і ввійшов у їх життя. В Катеринославі існувала від 1903 р. «Учена Архівна Комісія», офіційна установа, яка мала завданням обертати й досліджувати архіви і взагалі старовину.

(...) Другою науковою, з чисто вже українським характером, установою був «Музей імени О. Поля». Фактично це був музей запорозької старовини, названий іменем німця Поля, котрий збирав пам'ятки старовини й записав свої збірки катеринославському земству.

Справжнім організатором Музею став проф. Д. Яворницький, археолог, етнограф і дослідник Запорожжя. За його керівництвом Музей дуже розрісся і, коли я приїхав, уже поділявся на три відділи: археології, природи степової України і запорозький. Найціннішим був цей третій відділ, де були зібрані пам'ятки запорозького побуту: зброя, одежа, свічки запорозьких куренів з написами, образи, чаші, Євангелії в дорогих оправках та інші церковні предмети, малюнки, портрети і т. ін. Це був одинокий у своїм роді музей, і другого такого не можна було б зібрати, бо вже багато пам'яток запорозької старовини загинуло. При вході до Музею красувались, мов сторожа на варті, дві кам'яні «баби», які стояли колись на степових могилах. В Музею раз у раз перебував хтось із кобзарів. При мені гостювали в Музею Пасюга, Гашенко, Кучеренко, які виступали на концертах «Просвіти». Яворницького всі ми називали (звісно, за очі) «Дідом».

Він робив популярні виклади про Запорозжя в «Просвіті» і взагалі, можна сказати, ціле своє життя присвятив культурі запорозького козацтва. Коли ви входили до Музею, вас огортала якась романтична атмосфера, на вас дивилися запорозькі гармати, малюнки козака Мамає (в Музеї були цілі десятки тих Мамаїв), колекція козацьких шабель, мушкетів, і цікаво було слухати в тій обстановці оповідання Діда, який був знаменитим оповідачем. Був з його і талановитий белетрист, хоч його письменницька манера була трохи старосвітська.

Д. Яворницький у розквіті творчих сил.

СПОГАДИ ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА

Мій батько катеринославський інженер-технолог Володимир Миколайович Хрінников був у приятельських стосунках з Дмитром Івановичем Яворницьким. Існує чимало прикладів їхнього плідного співробітництва. Так, у лютому 1906 року вони здійснили спробу видавати газету «Запорожжє», яку заснував Хрінников, а редагував Яворницький. Однак напрям газети не влаштував тодішній режим. Перший же номер газети був конфіскований поліцією, а подальший вихід газети припинено.

1909 року Яворницький опублікував «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка». Видав цю книжку той же В. М. Хрінников.

Хто ж такий Володимир Хрінников, який допомагав Яворницькому в його починаннях? Народився він 1876 року в заможній родині. Його батько Микола Хрінников був почесним громадянином Катеринослава, неподалік губернського центру він мав два маєтки. Площа земель становила близько десяти тисяч десятин. Володимир Хрінников, діставши вищу освіту, одержав особисте дворянство. А навчався він у Петербурзькому технологічному інституті разом з такими відомими згодом українськими політиками, як Микола Скрипник й Василь Мазуренко. Добре знав його по Петербургу Дмитро Дорошенко. Після закінчення інституту Хрінников подорожував за кордоном, побував в Америці. В Лозанні (Швейцарія) він познайомився з сестрою Василя Мазуренка, Марією, яка одержувала там вищу медичну освіту. Родом вона була зі станиці Каменської Міллерівського повіту Донської області. Свою весільну подорож вони здійснили по Італії. Повертаючись додому, побували в Галичині, де відвідали Івана Франка.

У 1906 році Хрінников разом з Яворницьким увійшов до першого складу ради товариства «Просвіта» в Катеринославі. А через деякий час Хрінников вирішив спорудити на власні кошти будинок у центрі Катеринослава в українському стилі. У перебудованому вигляді він відомий зараз як готель «Україна». Свій будинок Хрінни-

ков проектував в основному сам. Витратив на це чимало зусиль. Цінні поради давали йому як історик Яворницький, так і архітектор Миклашевський, за проектом якого було збудовано Казанську церкву в Катеринославі.

До речі, на початку будівництва Хрінников мало не потрапив до в'язниці. А було це так. На тому місці на розі Проспекту і Первозванівської (нині вулиця Короленка) стояв одноповерховий будинок. Один упертий мешканець не поспішав виїжджати з нього. Відтак зривалося будівництво: адже на той час вже було змонтовано баштовий кран. Тоді В. М. Хрінников наказав зірвати дах будинку. За це суд засудив Хрінникова до тюремного ув'язнення. Але Яворницький прийшов на допомогу — Володимир Миколайович відбувся лише штрафом. Спорудження «будинку Хрінникова» було завершено 1914 року, хоча можна було завершити і в 1913 році, але «чортова дюжина» завадила... Будинок став однією з прикметних споруд міста. Хоча він мав не лише шанувальників...

У нашій родині на диво збереглися знімки 1912 року. На них — дружина Хрінникова Марія Петрівна Мазуренко в гетьманському костюмі. Згідно родинного переказу, пошили костюм за ескізами Яворницького. До речі, Марія Петрівна декілька років очолювала катеринославську «Просвіту», а її заступником був відомий згодом український історик Дмитро Дорошенко.

Дмитро Іванович Яворницький був добрим знайомим нашої сім'ї. Він частенько бував у нас. Пригадую голодні 1920—1921 роки. Ми тоді підтримували його. На початку громадянської війни Хрінников жив у своєму домі на Катерининському проспекті. Під час непу Володимир Миколайович опинився в Криму, де проектував і будував млин. Потім він з родиною потрапляє в Баку, де працював інженером у нафтовій промисловості. Помер і похований 1936 року в Кисловодську.

Яворницький був широкосвітною людиною. Я народився 1910 року в Катеринославі. Добре пам'ятаю, що у нас за склом книжкової шафи сяяли золоті написи на чорних палітурках. То були три томи «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницького дореволюційного видання.

Коли Дмитро Іванович щось розповідав, ми з відкритими ротами слухали його. Пригадую, в одній з останніх розмов він сказав:

— Ніяк не могу дошукатися значення слів «оркадьори» і «рожепери», які вживалися на Запорозькій Січі...

Якось на початку 20-х років ми невеликою групою дітей під керів-

ництвом Єлизавети Мазуренко (сестри Марії Петрівни) вирушили пішки на Ненаситецький поріг, за сорок верств від Катеринослава. Ненаситець не випадково мав таку назву — то був найбільший і найгрізніший з усіх порогів Дніпра. Безпосередньо на береговій скелі, в районі села Микільського, клопотаннями Яворницького було встановлено меморіальну дошку, яка, на щастя, збереглася до наших днів. Пливу відлили на Брянському заводі, а текст до неї склав Яворницький. Там повідомлялося, що біля порогів у нерівному бою з печенігами загинув славний князь Святослав. Запам'яталася одна з поем Олександра Безименського, він писав про печаль професора з приводу зникаючих історичних місць, затоплених водами Дніпра внаслідок будівництва Дніпрельстану.

Ось що зберегла моя пам'ять про Дмитра Івановича Яворницького.

МОЯ ЗУСТРІЧ З АКАДЕМІКОМ Д. І. ЯВОРНИЦЬКИМ

Після революції р. 1905 в Києві було засновано низку політичних клубів. Найдовше з них проіснував і найбільшої популярності набув Український національний клуб.

Спочатку відкриті вечори в ньому відбувалися раз на тиждень — у суботу. Починалися вони докладом-рефератом, другим відділом був концерт, а кінчалися танцями. Потім відкритих вечорів на тиждень стало три: по середах — реферати, по суботах — танці, а концерти щонеділі. По суботах бували і костюмерні вечори, маскаради. В них брали участь артисти українського театру М. Садовського.

В недільних концертах часто виступав із учнями своєї музичної школи М. В. Лисенко. Але для українського свідомого активу найцікавіші були середи.

На цих середах можна було почути те, про що ніде ще не було нічого надруковано: про життя і діяльність Грабовського, Тесленка, про роботи нашого земляка Кашенка і ще багато чого. Виступали зі своїми віршами Олесь Чупринка (розстріляний більшовиками по процесу так званої «Козачої Ради») і інші. Тут же можна було чути виступи українських діячів периферії.

Ось тут р. 1909 я чув і доповідь академіка Д. І. Яворницького про історію Запоріжжя.

Це не була вчена лекція професора, великого знавця Запоріжжя. Ні, Д. І., ніби десь в гостинній родині, розповідав про свої останні нові й нові знахідки реліквій з побуту та історії Запоріжжя. Докладно доповів Д. І., як він розшукав місце погребення запорізького гетьмана Сірка.

— Хотіла з мене (власниця — *М. Ч.*)* за садибу (де могила Сірка) одну тисячу карбованців. А дізнавшись, що я там шось найшов, уже заправила дві тисячі. А коли їй хтось сказав, що там похований Сірко, вона вже й двох тисяч не хотіла. Так я й не купив цього місця, — посумував Д. І.

А під кінець Д. І. дуже цікаву розказав історію, як була написана

* Мова йде про спробу Д. І. Яворницького відкупити земельну ділянку в с. Капулівка (нині Нікопольського р-ну), де знаходиться могила гетьмана Сірка.

всесвітньовідома картина І. Ю. Репіна «Лист запорожців до турецького султана».

Царським урядом була створена дуже поважна комісія для якихось спеціальних досліджень по історії Запоріжжя. До цієї комісії, крім спеціалістів, професорів, увійшли 1) як голова — тодішній київський генерал-губернатор Драгомирів, 2) нащадок гетьмана Полуботька, 3) І. Ю. Репін і 4) Д. І. Яворницький.

Як багато й інших царських комісій, і ця нічого не зробила. Але на терені Запоріжжя вона непогано час провела. З тих, хто входив до її складу, Репін і написав свою відому картину.

Д. І. докладно розповідав, показував, хто був натурою для якої фігури. «Оце — Драгомирів, оце — нащадок Полуботька, а оце... — показав на писаря, — це я».

І коли я бачу фототипію чи будь-яку копію цієї картини, так я і згадую Д. І., дивлячись на писаря.

Починалося будівництво Дніпрельстану. Багато люду їхало востаннє побачити пороги. Були навіть москвичі, що їхали побачити їх ще раз. Живши на той час у Москві, я від цих москвичів чув, що академік Яворницький не пережив цього моменту — похорону порогів — і кинувся на смерть у Дніпро. «Хоч це була і неправда, то могло здатися правдоподібним», як говорить італійське прислів'я.

Після р. 1935 я живу в Дніпропетровську. Дізнався, що Д. І. живе і працює тут і по цей час. Поскільки я жив тут напівлегально, я не поновляв свого хвилинного знайомства з Д. І. Але цікавився його життям. Якось біля помешкання зустрічаю сильно літню людину. Глянув — писар репінської картини — Д. І. Яворницький.

Стаття про Д. І. в № 26 «Дніпропетровської газети» спонукала мене написати ці спогади і спонукує звернутися до дніпропетровських громадян та самоврядування з такими пропозиціями:

1) Іменувати ім'ям академіка Яворницького площу, де стоїть будинок Д. І. Яворницького.

2) Треба негайно зібрати кошти і поставити постамент-фігуру Д. І. в музеї в першій кімнаті при вході.

Постамент нерукотворний на довгі роки академік Яворницький створив собі на Україні своїми працями з історії Запоріжжя.

Буде жити Україна, буде й жити ім'я академіка Д. І. Яворницького. А що Україна буде жити, в цьому не сумніваються і вороги її.

У КАТЕРИНОСЛАВІ НАС ПРИЙНЯЛИ ОХОЧЕ

Проживши два тижні дома, я витратив всі свої заробітки. Знову вирушив у дорогу. Опинився у Катеринославі і мандрував вулицями і по дворах. Якщо якийсь городовий до мене чіплявся, то я давав йому двогривенного, а якщо йому було мало, то полтину, і він залишав мене. Якось трапилося, що я їхав у моторному човні до села, що на лівому березі Дніпра. Там дешеві постоялі двори для ночівлі. Мене попросили пограти дорогою, що я й зробив із великим задоволенням, оскільки мав приємний душевний настрій. Цього дня збір був задовільний, і жоден поліцейський не присікувався. Один з слухачів запросив мене до себе додому. Незважаючи на втому після цілого дня, проведеного у співах та грі, всупереч моїм правилам, я пішов з цим паном. Дома у нього прийняли мене досить гарно, а наступного дня він направив мене в історичний музей. Там мене прийняв професор пан Еварницький. Послухавши мої пісні, він запропонував мені залишитися в музеї і грати для відвідувачів музею. Я охоче погодився. Це було в половині серпня 1911 року. Прибуток, правда, був не такий великий, але зате спокійно. У листопаді того самого року Товариство Катеринославської «Просвіти» влаштувало концерт, на який було запрошено ще три кобзарі: мій вчитель Пасюга, Кучеренко та Гашенко. Концерт пройшов з великим успіхом. Нас почали запрошувати до різних навчальних закладів. З того часу кобзарі частенько відвідували Катеринослав, так що публіка вдосталь наслухалась, і прибуток став менший.

Шановний професор Дмитро Іванович Еварницький прийшов нам на допомогу. Він послав нас двох, тобто Пасюгу і мене, Кожушка, в Крим до свого знайомого, завідувача грязелікарнею в Саках. Дмитро Романович Манич, завідувач лікарнею, прийняв нас досить тепло, дав нам безкоштовно приміщення, влаштував нам один концерт у курзалі, а потім ми грали біля буфету, в садку, на відкритій сцені. Публіка слухала і кидала нам гроші, які ми ділили на двох, як вірні побратими.

Так минуло літо 1913 року, і ми повернулися з Криму, благословляючи долю і добрих людей, що подали нам допомогу. (...)

Влітку 1913 року я зустрівся у Катеринославі з Кучеренком, і ми вирішили їхати в Київ, спробувати щастя — улаштуватись на Київській виставці. (...) Губернатор навів довідки про нашу благонадійність, протримав близько місяця прохання і нарешті оголосив, що поки він у Києві, то нічого малоросійського, а особливо кобзарям, не дозволить. (...)

Ми вирушили вдвох з Кучеренком до Катеринослава, витрусивши останні копійки з гаманців, їхали по Дніпру в Катеринославі до шановного Дмитра Івановича Еварницького. Дорогою ми так дожились, що не було за віщо навіть купити хліба, і артисти виставки змушені були годувати нас. (...)

У Катеринославі нас прийняли охоче, і, не маючи змоги влаштувати доброго заробітку, Дмитро Іванович послав нас з листом у Саки, де ми дали два концерти, звичайно, за допомогою Дмитра Романовича Маніча.

Дніпровські лоцмани. З ними, як з нащадками запорозьких козаків, любив спілкуватися Дмитро Яворницький.

*Фото з книги «По Екатерининской железной дороге»
(выпуск 1-й, 1903).*

**НАШ ШЛЯХ: ЖИТТЯ З ЮХИМОМ
МИХАЙЛОВИМ**

Коли на час вакацій він* поїхав додому в Олешки, в 1911 році, йому прийшла повістка з'явитися до «військового присутствія». Так він опинився у війську..

Послали його в касарні в Катеринославі...

У вільний день пішов до музею ім. Поля і там познайомився з опікуном музею Т. М. Романченком та директором Д. Яворницьким. Подосінніков, що відав природничим відділом музею, запропонував Юхимові Спиридоновичу малювати задні стіни до природничих панорам. Йому було дозволено користатися кімнатою в підвалі музею. Яворницький попросив полковника Рябошапку: «Там у вас є такий москалик Михайлів. Він добре малює, відпустіть його часом до мене, бо мені в музеї треба дещо підмалювати». Професора всі знали і поважали, і тому Рябошапка охоче дав свою згоду.

Тут він також намалював олією велику картину своєї композиції «Пороги Кайдаки», і журі прийняло її на виставку в Катеринославі.

Поблизу Катеринослава, в селі Мануйлівці, була солідна «Просвіта». Там давали вистави, інколи з «зірками». Якимось, за допомогою Яворницького, Юхим Спиридонович випросив перепустку на концерт. Переодягся в цивільне вбрання Романченка, і всі разом пішли на «Гетьмана Дорошенка». Цей вихід до «Просвіти» був справжнім святом для нього.

Полкове начальство, дізнавшись, що має художника, взяло його до бригади, що розмальовувала полкову церкву..

В касарні було заборонено тримати українські книжки, він уривками читав їх в музеї. Там же замальовував родинні речі в альбом. Одного разу була в музеї Олена Пчілка і, забачивши малюнки, попросила для свого журналу «Рідний Край», а іншим разом на її прохання Михайлів дав їй малюнок «Новорічна Рада на Запоріжжі» (*перо*).

*Йдеться про Юхима Михайлова (*прим. упорядника*).

«БАГАТИЙ СКАРБ НЕ ЗОЛОТОМ»

Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа першого розряду та сільськогосподарська дослідна станція, якими керував мій батько, були засновані 1899 року. Але ухвала про їх відкриття з'явилася після жакливого неврожаю 1880 року, та губернське земство чомусь зволікало з цим майже двадцятиріччя.

Батькові довелося відвідати багато поміщицьких маєтків, щоб вибрати підхоже місце. Свої враження від зустрічей із землевласниками він переповідав Дмитру Івановичу Яворницькому, і той описав їх у повісті «Поміж панами».

Тут і ціла галерея колоритно змальованих, під лад Гоголю, типів поміщиків та земських діячів, і суворий вирок суспільству, яке їх породило. Дуже яскраві, як фігури в паноптикумі, так звані не-потрібні світові люди — «черстві й механічні машини, які весь час тільки й переробляють їжу на гнояку». Такі ж і «великі земці, або пани-сонцеслови», які марнують життя за картами, в пияцтві, розпусті та подають рятівні рецепти для збереження поміщицьких маєтків шляхом розведення артишоків, ворсяної шишки і райських яблук.

Батько товарищував із Дмитром Івановичем, і той став моїм хрещеним батьком. Він відвідував нас, хоча був дуже завантажений, і коли приїздив на станцію Ерастівку «воювати» з Ерастом Бродським за збереження могил і кам'яних бабів...

Уявіть собі безмежний, засушливий чорноземний степ, де шелестить ковила, росте типчак, астрагал, полин і колючка. На спадистому схилі Саксаганки простяглося село з білими хатами й тополями. На околицях — вузькі смужки бідняцьких нивок. А за ними, туди, аж ген за дослідне поле, розкинулися до самісінького обрїю поміщицькі лани. Тисячі десятин перелогових земель та орних угідь. Цілину пан в оренду здавав під випас чужих овець (та й сам тримав отари); незначні площі засівав і мав добрі врожаї. І цей багатий Бродський забороняв професору копати в степу і на ріллі. Не дозволяв навіть забирати для музею кам'яних бабів, що бовваніли на його

полях. Ні, то й ні. Та була в поміщика слабинка — шанолюбство. Цією вадою Бродського не раз і користувався Яворницький.

...Пам'ятаю першу свою серйозну розмову з Дмитром Івановичем, місяців за кілька по тому. Він приїхав увечері й після чаю, коли гості порозходились, усамітнися в кабінеті. Татко звелів не заважати йому, і всі ми ходили навшпиньках.

З цікавістю й острахом я нишком підкрався до його порога, ледь прочинив двері й заглянув у шпарку. Я бачив тільки його зігнуту спину. Та вмить під моєю рукою рипнув одвірок. Я завмер: боявся й ворухнутися.

— Я все бачу й тебе бачу, — обізвався Дмитро Іванович. — Який же ти в чорта лицар!.. Ну, чого ти там сопеш? Заходь.

Мене це приголомшило: сидить до мене спиною, а бачить навкруги.

Я зайшов до кабінету і засичав, мов змія, через вибитий зуб. Це виходило вельми показово.

— Ти що, застудився?

— Ні, це я розмовляю з вами по-зміїному...

— А ти чортячу мову знаєш? — спитав лукаво.

— Та хіба чорти балакають?

— Аякже! Та вони так тобі замовлять очі й зуби, що біле вважаєш за чорне... З ними треба обережно-о-о-о! — і він кивнув указівним пальцем правої руки на щось за моєю спиною на стіні, під стелею. Я, переляканий, озирнувся. Це «о-о-о» було його улюбленим прийомом. Воно сприймалося і як знак оклику, і як шана, іноді — посередньо, але майже завжди з відтінком якоїсь моралі.

— А ви скажіть щось по-чортячому!

— Я можу... Я все можу, але ж ти ні біса не втнеш!.. Ну, яких ти знаєш чортів?

Я давай перераховувати всю нечисту силу, про яку чув од бабусі, старих жінок і друзів. Згадав, як домовики заплітають кінські гриви, як відьми в'яжуть колоски на полі, «перекидаються» на котів, ходять доїти корів. Але мені найстрашніша видалась бабусина розповідь про те, як чорти мучать у пеклі тих, хто бреше, не слухається батьків, краде солодоші, ледарює та комизиться.

— Та хіба це чорти? То казна-шо! От я зустрічав чортів — любо глинути! І не десь там у пеклі, а тут на землі!

Я зиркнув на вікно, за яким гув од вітру телефонний дріт, і це розвеселило мого хрещеного батька.

— Поїдеш зі мною на Дніпро, через Ненаситець, це такий порожниц — реве і стогне: отам чортів сила-силенна!.. І старі-престарі,

бороди в них зелені, з водоростей. І молоді, бідові хлоп'ята, і вертляві дівчатка-відьмачки. Там у них — у кожного своє.. Ті водяні млини крутять, ті за весла хапають, ті залоскочують на чистоводді й тягнуть у вир. Інші чорти — тільки бавляться, бризкають на тебе водою. Бувають і такі — хитрющі-хитрющі.

На голоси прийшов татко і наказав мені йти геть і не заважати, але Дмитро Іванович поставив мене між своїх колін і далі вів мову про чортів. Та ще так цікаво, показуючи їх, — так мені ще ніколи ніхто не оповідав! Це був неймовірний, досі незнаний світ олюднених чортів, з якими люди поводитися запанібрата, сперечались і приятелювали: це були чорти з українського епосу, яким тоді захоплювався Дмитро Іванович.

— Тільки телепні бояться чортячої й відьмачої мари, — повчав мене гість. — А мудра людина завжди розгадає всі чортові підступи й ніколи не дасть себе перемогти. До того ж, розумні люди змушують чортів виконувати свою волю.

Саме такими хитрощами (куди тим чортам!) були запорозькі «характерники», яких не брали ні вогонь, ні вода, ні чорне болото, ні шабля, ні куля (за винятком — срібної). Характерникам вдавалося все: обертатися на сокола, летіти в татарський табір і все роздивлятися. Та й без перевертнів вони могли бачити за багато верст за допомогою чарівного «верцадла». Вони жили й на дні річок, і плавали під водою, і через воду перебиралися на матах із рогажі, їм за виґрашки було відімкнути замок без ключа, вхопити голіруч вистрелене з гармати розпечене ядро, перетворити людей на куші, самим стати очеретом або річкою. Характерники володіли даром лікувати, замовляти, наводити страх, пускати «червоного півня», причаровувати красуню; вони допомагали добрим людям у біді, а ворогів карали. Їхні очі не тільки людину бачили наскрізь, а й на три аршини під нею...

Я спитав, що то за «червоні півні».

— Ото як вийдеш уночі, а на небокраї червоні птахи пурхають, палахкотить тут і там...

Але зненацька втрутилася мати, сказала, що дитині про це не треба знати. А от як було б добре, коли б Дмитро Іванович написав про чортів книжку..

Тато і мій дядько й собі підтримали цю думку. Вони наполегливо вмовляли нашого гостя неодмінно взятися за перо.

— Е, що ті водяні чорти! Треба розповісти про характерників! Ото він вийде у степ, кине оком туди-сюди та й гукне: «Ану, люди,

тут копайте!» Копають день і ніч — і знаходять у могилі коштовний скарб!

Дмитро Іванович підніс указівного пальця.

— Ви характерник? — спитав я.

Гість розсміявся, а мати накинулася на мене.

— Вустами дитини промовляє істина! А от Ераст Костянтинович так і не здогадався, що я характерник... Ану заприсягнись, що ти нікому не видаси моєї таємниці і мовчатимеш!

Я забожився йому, як це чинив мій улюблений Мауглі.

Дмитро Іванович похмуро спитав:

— Ти де живеш? У джунглях Індії? Ану, повторюй за мною!

Я проказав за ним слова запорозької присяги, а потім спитав, чи не міг би і я стати характерником, щоб відкривати в курганах багатющі скарби.

— А навіщо тобі багатство?

Я тоді ще не міг відповісти.

— Багатий скарб не золотом і самоцвітами, а тим, що в ньому віщі речі. Ну, що тобі видно у вікно?

— Нічого не бачу.

— Чому?

— Темно...

— І минуле для багатьох темне-претемне. А для характерника кожна річ із кургану мовби зорова труба в колишне. Гляне він у це «верцадло» й побачить: половці степом скачуть, вершники в золотих обладунках, у них золота зброя... Все видно...

— І ви бачите?

— Аякже, я ж характерник!

— То й мені подаруйте таке «верцадло».

— Це «верцадло» із таємницею. Треба самому його здобути, а для того потрібно слово знати, а щоб його знати, треба вчитися. Побажаяєш — станеш характерником з віщою зоровою трубою. Нелегка це справа, адже він не для себе старається, а для народу, для його щастя... Людина — то краплина, а народ — океан... Океан — сила, і крапля тоді ваговітша, коли вона в океані! О-о-о!..

...Спливли Дніпром весни.

Влітку 1930 року я вже працював у Дніпропетровському науково-дослідному інституті й частенько відвідував Дмитра Івановича.

Особливо запам'ятав одну зустріч.

Як завжди, я зійшов скрипучими дерев'яними сходами на ганок його будинку навпроти парку над Дніпром. Смикнув за ручку на

товстій дротині. Десь у глибині дому продзеленчав дзвінок. Мені відчинив двері Дмитро Іванович — згорблений, сивий, із поглядом, що проникає в душу.

Він завів мене до кабінету. Я сів на канапі, що стояла праворуч: над нею висіло безліч фотографій з підписами славетних людей. Дмитро Іванович притулився за столом на дерев'яному стільці-напівкріслі (він вважав, що м'яка мебля — то «панські витребеньки» й вона шкідлива для здоров'я).

Був спекотний недільний день. Сіре від куряви листя пообвисало. Навіть горобці, поховавшись у затінку, пороззявляли дзьоби й не цвирінькали. В кімнаті панували сутінки від запнутих вікон і віяло прохолодою. Розмірено цокали численні, масивні, мов шафи, годинники з колекції господаря. Спершу мені здалося, наче я перебуваю не в оселі, а в музеї, де сам Дмитро Іванович найдивовижніший експонат.

Зазвичай Яворницький працював багато й старанно, але в неділю він частував гостей своїми «бувальщинами». Оповідач він був пречудовий, і слухали його з неймовірним задоволенням. Завдяки феноменальній пам'яті й акторському обдарованню професор міг подати як лицедій і міністра, і генерал-губернатора, і тирана Сходу, де він колись мандрував.

Але цього дня Дмитро Іванович сидів тихий і задумливий. Я спитав, що з ним.

— Тобі цього не збагнути, як юнакові не зрозуміти діда. Сонце ген уже на обрії, от-от зайде, а мені ще бігти та бігти; відчуваю: не встигну — стільки незакінченої роботи.

Він зіщулився і знову задумався.

— Ні, не встигну. А мова ж — найкоштовніший скарб народу. Це — сам народ, його невмируща душа...

Він узяв зі столу аркушика і читав на ньому записане слово, наче священнодіяв над ним. Ще раз повторив його, потім знову вимовив зі смаком і захопленням, виказуючи надзвичайну вагомість слова, його дивовижну спроможність відбивати сутність речей та явищ, музичність звучання. Навіть йому, тонкому знавцеві мови, під час запису часто шастило знаходити й відкривати нові, досі нікому не відомі слова. Він учаровувався безмежністю мовного багатства, радів, коли розшукував рідкісне слово, і сумував, якщо потрапляли під руку «бур'яни».

Дмитро Іванович читав і перечитував слова, перекладаючи столика зліва направо. Перед ним на столі виростили вежі аркушів зі

словами. Часом він подавав мені записане слово і прохав самому прочитати. (Почерк у нього був чіткий, писав він чисто, без виправлень).

— Не стає вже паперу. — Зітхнув: — Люблю, грішник, писати на доброму папері гарним пером, тоді й думка летить, ніде не затримується... Оце написав кумові, Іллі Юхимовичу Репіну, щоб знову надіслав мені паперу з Фінляндії.

Він занишк. Цокали годинники, відбиваючи час.

— Ну, що не зрозуміло?.. Я мов той селянин із казки Льва Толстого «Чи багато людині землі треба». Хочеться оббігти шматок якнайбільший, а земля — золото, жаль утрачати, прагнеш промчати кружним шляхом, біжиш якнайшвидше, а сонце заходить, так не поставиш, бідолашний, і першого пакола, як відкинеш ноги... Тож і питається: чи може людина здійснити те, що замислила. От і біжу, як толстовський селянин, і позначки залишаю... — він простяг ліву руку до полиці, залюбки вибрав із величезного стоса охайно складені бузкові аркушки й поклав перед собою на столі.

— Це — найкоштовніший скарб! — він накрив долонею ті аркушки, наче під час благословіння. — З розкопок цього скарбу і мені треба було починати. Хіба простимо характерникові, що він чогось недопетрав раніш? А лікар Володимир Даль — той допетрав. Пропрацював усе своє життя і видав тлумачного словника живої російської мови... О-о-о! — Дмитро Іванович підніс угору свій вказівний перст.

Долинув гучний, надтужний, з переливами звук — і весь дім заповнив мелодійний передзвін... За першим ударом старовинного годинника пролунав другий, третій. Обізвалися й інші дзигарі. Почувся «малиновий» дзвін, «срібний» — і відлуння найрозмаїтіших відтінків. Били механізми, що стояли в різних кімнатах, часом по двоє-троє разом, вибомкували не водночас, а з перервами, щоб не заглушати одне одного.

— Люблю слухати час, — признався зачарований симфонією годинників Дмитро Іванович.

ВОЛОДАР ДИВОВИЖНОГО СВІТУ

Понад півстоліття тому, ще гімназистом четвертого чи п'ятого класу, я прочитав роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», не переводячи подиху. Жив я тоді на березі Дніпра в місті, яке тутешні поляки називали «Єкатеринославем» (за офіційною російською назвою — Єкатеринослав), українці — Катеринославом, а згодом його перейменовано в Дніпропетровськ.

Тоді я без особливих труднощів дізнався, що перебуваю на місці колишніх козацько-польських битв, і майже кожної вільної часини, а надто на канікулах, вирушав у близькі й далекі мандри околицями Запорозької Січі; якось найняв човна й подався на пороги: найближчі, за кілька кілометрів од міста, називалися Кодацькими. Біля них, край берега, два села — Старі й Нові Кодаки. У старих ще можна було знайти сліди давньої польської фортеці (Кудак або Кодак).

Найбільший поріг — Ненаситець або Ненаситний (тобто хоч скільки поглине, а йому мало людських жертв) лежав кілометрів за шістдесят, і до нього доводилось їхати степом, де бовваніло безліч могил. Хто бачив Ненаситця, того проймав жах; завали скель під берегом, клекіт води серед гранітного річища, грім спінених водоспадів, що б'ються в кам'яні брили, пам'ятали ще часи печенігів та половців. Гуркіт потоків долинав з чималої відстані.

Не вірилося, що запорозькі козаки долали це пекло на своїх плоскодонних човнах-чайках. Уява малювала мені образи казкових сміливців, які, з нерозлучними люльками в зубах, правували тичками й веслами поміж порогами, що кожної миті загрожували смертю.

Порівняння історичних постатей, створених Сенкевичем, з живими картинами України та її людьми змушувало мене роздумувати над складними взаєминами, що не так злютовували, як роз'єднували поляків та українців. Мое захоплення бойовими звиятами далеких пращурів не затьмарювало, а лише розпалювало схиляння перед

запорожцями. Слава наддніпрянських козаків дивовижно перепліталась у моїй душі з героїчною минувшиною Польщі.

Мене часто бентежила думка: невже цим чудовим людям треба було підпливати кров'ю в смертельних герцях один з одним?

І навіщо?..

Після революції 1917 року в катеринославських школах було запроваджено вивчення мови, географії та історії України. Я від своїх учителів довідався про те, що замовчував Сенкевич. Тоді мені стало зрозуміло, що українці з поляками, а також з іншими слов'янськими народами єдинокровні брати, хоча й мають чимало своєрідних рис і свою, національну, культуру, досить самобутню й привабливу. Я одразу зрікся прищепленого мені погляду на подніпровські землі як частину Речі Посполитої.

Добрим уроком у моїй історичній освіті були прочитані книжки про запорозьких козаків, що їх написав не знаний мені автор Дмитро Яворницький. Але невдовзі я побачив його увіч. Наш учитель географії влаштував похід школярів до місцевого етнографічного музею, який тоді називався іменем Поля. Директором цього от музею і виявився історик, чиїми книжками я вже зачитувався.

Прикладка «етнографічний» анітрохи не відповідала змістові; насправді це був народний український музей. Експонати, виставлені у вітринах, мовби склали живу ілюстрацію до творів Сенкевича: меблі, хатне начиння, одяг і шати, холодна і вогнепальна зброя (до речі, цілком схожі на все «польське»), картини, портрети воїнів, музичні інструменти — бандури й литаври, а також люльки й фایки.

Засновник і володар цього дивовижного світу старожитностей Дмитро Яворницький справляв враження незабутньої особистості: сива голова, вуса, спокійне, мудре чоло і проникливі очі, в яких раз у раз вигравали іскринки сміху. Обличчя його лишалося незворушене, навіть у ті хвилини, коли слухачі качалися з реготу. Він дуже любив найповажнішу розповідь пересипати смішними билицями й анекдотами.

Учитель географії назвав нашого екскурсовода «людиною-університетом», адже усі його особисті знання могли бути здобутком цілої громади талановитих і високоосвічених науковців. Він сам мало не власними руками розкопав кількасот могил, знайшов там неоціненні скарби.

Згодом я не раз відвідував музей імені Поля. Якось директор почув, що я розмовляю з товаришем польською мовою, і звернувся

до мене по-польськи (взагалі він знав кілька мов, але найчастіш і залюбки користувався українською). Якраз того часу, про який розповідаю, у школах і громадських установах та й у повсякденному житті зазвучала мова Тараса Шевченка. Це було не до душі деяким російським і польським шовіністам, і вони намагалися чимдуж висміяти цю мову. І ось тоді Дмитро Яворницький довів, як ото висловлювалися, силу й гідність української мови.

У музеї, а пізніш у нововідкритому Катеринославському університеті, де очолював кафедру, він читав лекції українською, та ще й як! Ця мова в його вустах набувала неймовірної милозвучності, фразеологічне багатство дивувало навіть досвідчених слухачів. «Наша мова, — казав професор, — може не подобатися лише тим, хто її не знає або не опанував як слід». На підтвердження своєї тези Дмитро Яворницький часто читав із пам'яті поезії або співав думи.

Треба було мати величезне почуття патріотизму, щоб створити такий музей, який сміливо можна величати «археологічною поемою», щоб торувати шлях українській мові серед стількох недругів та перешкод! Це оцінили не тільки земляки професора, а й сторонні люди, зокрема, поляки, яким, до речі, патріотизм прищеплюють від народження. Серед передових поляків на Україні ім'я Дмитра Яворницького завжди вимовляли зі широкою вдячністю.

**МОЯ НАУКОВА ПРАЦЯ
(ВІЙНА, 1913 — 1916)**

На Масляну (1914 року — *М. Ч.*) я поїхала до Катеринослава...

Губерніяльні архіви, в яких я хотіла працювати, були підвладні губернаторові, і все залежало від того, як він поставиться до заїжджого дослідника. З цього боку у мене все було добре: губернатором у Катеринославі був брат у других Марії Осиповни Ікскуль, Володимир Арсенович Колобов... Ікскуль написала йому листа з приводу мене, й той відповів, що для мене зробить усе можливе.

З такими сприятливими перспективами приїхала я до Катеринослава...

Моя візита до Д. І. Яворницького була невдалою, тепер я вже не пригадую, чому саме, здається, він був хворий. Познайомилась я з ним вже значно пізніше, незадовго до мого виїзду з Катеринослава, у музеї ім. Поля, де він був директором. Він мене прийняв дуже любезно, показував музей і оповідав прекрасно, але речі, які не дуже мені подобалися: про те, яку шкоду роблять різні «гастролери», які приїжджають нібито для праці в архівах та музеях, як вони заважають взагалі працювати і як багато при цьому гине коштовних матеріалів. От так, казав він, приїхав мій власний родич, Терновський, почав збирати тут матеріяли для видання (тут він мав на увазі збірку цінних матеріалів, надруковану в «Трудах Катеринославського земства»), я йому дещо дав з моєї власної колекції, а він так і не повернув те мені. Не можу сказати, щоб ці розмови приємно відбивалися на моєму настрої, і в усякому разі свідчили, що допомоги, сприятливого ставлення з боку Яворницького я не зустріну. Ми побалакали, я зі свого боку в жартівливій формі, але досить твердо сказала йому, що не подам матеріалів для збільшення прикладами його оповідань про архівних злодіїв. Яворницький трохи зніяковів, почав завіряти мене, що я помилилась, що в ніякому разі він не мав на увазі мене, і т. д. На цьому ми розійшлися, розійшлися на 13 років, коли знов зустрілися в Катеринославі, в тому ж музеї, але

коли Яворницький зустрів мене, як відомого дослідника Запоріжжя, як визнану ним «Запорізьку матку», як жартуючи називав мене, ставлячи мене на один рівень з собою, як «Запорізьким батьком».

Мені було дуже шкода, що не вдалося побалакати як слід з Яворницьким: найбільше надій я тоді поклала на нього. Я з захопленням читала його праці, і тоді вони мені здавались безспірними. Після праці А. А. Скальковського я ще не помічала в них впливу романтизму й приймала цілком на віру характеристику запорізького козацтва, як «єдиного, монолітного товариства», як «южно-руського лицарського ордена». Згодом моє ставлення до теорій Яворницького змінилось, але моя пошана до нього, як до талановитого дослідника і в той же час популяризатора історії Запоріжжя та Південної України від того не зменшилась. На власному досвіді я переконалась, як багато зробив Яворницький для поширення знання про Запоріжжя — з одного боку та поглиблення інтересу до Південної України — з другого. В історії Південної України він став продовжителем праць А. А. Скальковського. Протягом 100 років ці два талановиті письменники та дослідники панували в українській історіографії.

Як і Скальковський, Яворницький головним чином працював над архівними джерелами і найцінніші з його праць — якраз збірки архівних матеріалів; на схилі років це признавав в розмові зі мною сам Яворницький.

Не зважаючи на те, що Яворницький видав багато документів надзвичайної історичної ваги, які всебічно освітлювали економічне та соціальне життя запорожців, він у своїх працях стояв на засадах Скальковського та доводив, що запорожці були товариством, де панували єдність, братерство, рівноправність, були «монолітною масою». Характерно, як Скальковський мріяв про талант Вальтера Скотта, так і Яворницький в розмові зі мною підкреслював, що після його лекції «про венія легенди» в Московському університеті хтось з професорів сказав йому, що він поет — і це найбільше зробило приємність Яворницькому: поет в ньому домінував над історією.

Яворницький був деякий час приват-доцентом Московського університету. З кінця 90-их років остаточно оселився в Катеринославі. Він був директором музею, заснованого Полем, і можна сказати без перебільшення — весь відділ української старовини та мистецтва був ним зібраний. Яворницький щороку їздив по Південній Україні і вишукував в церквах та у приватних осіб пам'ятки україн-

ської старовини. Дехто з панотців дарували йому чи віддавали до музею старовинні речі, у декого він випрохував їх, використовуючи своє красномовство: він просив дати який-небудь старовинний хрест чи образ на тимчасове користування, але проходили місяці і він не повертав речей. І коли панотець приїздив сам та просив повернути — він казав, що річ, мовляв, вже «приручилась» і важко її віддати й засипав людину градом анекдотів, оповідав, поки той не давав згоди на дальше «приручення».

Яворницький зібрав у Катеринославі величезну кількість запорізьких реліквій й взагалі пам'яток старовини: образи, портрети, посуд, зброю, частини одягу, навіть запорізькі «мажі», якими чумаки їздили по сіль.

Зібрав він також величезну збірку документів та фольклорного матеріалу, на підставі яких почав складати словник.

В році 1929 Яворницького було обрано дійсним членом Академії Наук, причому один з відзивів написала я. Він залишався в Катеринославі (Дніпропетровську) і лише на сесії приїздив до Києва. Тим часом його положення почало хитатися. До того часу він добре ладив з партійцями: він чудово володів гумором, жартами природнього українця. Він був виключний оповідач, співбесідник і лагідно зачаровував співбесідника. Оповідали, як він зустрів Г. І. Петровського, «старосту» УССР, коли той відвідав музей: «Ну, дайте ж подивитися на Вас», — казав він, затакуючи його до кабінету. «Ну як же брешуть люди: кажуть сердитий, неприємний — а Ви ж маєте таке миле обличчя»... В році 1930 такі жарти вже його не рятували. Проти Яворницького почали виступати комсомольці, обвинувачуючи його в різних ухилах, у тому, що він буржуазний історик, націоналіст тощо. В Академії Наук його позбавили платні. Але справу якось полагодили і Яворницького було поновлено в його званнях та положенні. Останніми роками Яворницький почав знов користуватися пошаною правлячих кіл, як старий фахівець. Помер він в 1937 році. (Насправді в 1940 — *ред.*).

ВІДРОДЖЕННЯ Й ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СІЧЕСЛАВЩИНІ

На початку свого спогаду про відродження у 1921-му році УАПЦ в Україні, зокрема, на Січеславщині (Катеринославщині), я хочу лешо пояснити про підготовку свідомих українців до цього Великого й Святого Діла.

Почавши в 1907 працювати в Управлінні Катерининської залізниці, я там познайомився з провідниками українського відродження в Січеславщині: М. К. Ємцем та І. М. Трубою, а в самому Січеславі — з І.І. Ритовим і великим ученим патріотом-українцем — «батьком українців Січеславщини» — Дмитром Івановичем Яворницьким. Він провадив історично-археологічні дослідження по Запоріжжю, зібравши до Січеславського музею велику кількість запорізької зброї, старовинних українських речей та церковного начиння (як, наприклад, дзвони церковні, Євангелію в позолоченій оправі, вагою понад пуд, золоті лампади тощо). Ці церковні речі він старанно переховував до слушного часу, щоб передати їх Святій Українській Православній Церкві.

Д. І. Яворницький, улаштуваючи численні екскурсії української молоді на пороги Славуті-Дніпра та до історичних місць Запоріжжя, багато оповідав нам про славне минуле України та учив бути гідними наших предків. На кожній лекції він не забував згадати про величне минуле Української Православної Церкви, а закінчував такими словами:

— Отже, дорогі мої хлопці та дівчатка! Коли ми з вами будемо українською мовою голосно говорити, співати, а особливо коли у церквах Служби Божі відправлятимуться нашою рідною мовою, тоді будемо мати те, чого душа наша бажає!

Д. І. Яворницький провадив наполегливу освітню працю між українською інтелігенцією, учительством та духовенством. Останніх він закликав бути ближче до українського народу, користатися рідною мовою. Як видатний вчений і впливова особа між суспільством, Д. І. Яворницький не цурався ще за дореволюційних часів і керів-

ників синодальної царської церкви (або, як тоді їх називали, — духовних «губернаторів»), щоб і їх знайомити з історією Української Православної Церкви минулих століть. У розмовах з нами Д. І. Яворницький іноді згадував одного архієпископа Січеславщини Сімеона, називаючи його «русаком», який і слухати не хотів, коли заходила мова про щось українське. Але становище змінилося, коли на місце померлого Сімеона вступив архієпископ Агапіт.

Архієпископ Агапіт був у згоді з Д. І. Яворницьким і давав можливість провадити в Січеславі певну підготовку до впровадження української мови в Церкві. Так, наприклад, він благословив бути настоятелем церкви в с. Лоцманська Кам'янка, що над Дніпром, біля Січеслава, свідомого українця священника о. Костя Шарая, якого, по закінченні ним Катеринославської духовної семінарії, було вислано до Томського* за його «українофільство», як тоді казали, але він повернувся після революції 1917-го року. Велике село Лоцманська Кам'янка, заселене лоцманами — нащадками славетних запорожців, прийняло о. Костя Шарая й дало всі засоби для організації відправ Служби Божої рідною мовою й з українськими співаками. Відтоді Лоцманська Кам'янка стала духовним осередком українців Січеславщини.

Скоро після революції 1917 року, у травні, архієпископ Агапіт дав згоду на відправу Служби Божої українською мовою о. Костем Шараєм у катедральному соборі м. Січеслава. Пригадую, що до собору з'явилося тоді десять тисяч людей: українців, росіян, євреїв та інших національностей, бо в той час усі цікавилися новими рухами у всіх галузях життя, особливо українським рухом. О. Кость Шарай мав надзвичайний голос. Службу Божу він відправляв мовою українською, київським напівом, виголошуючи слова священника високим тенором, а слова диякона — густим басом. Присутній на цій Богослужбі архієпископ Агапіт був так захоплений красою виконання о. Костем Служби Божої, що не міг всидіти в єпископському кріслі у вівтарі, а шораз підходив ближче до престолу, щоб спостерігати звідти службу о. Костя Шарая. Хор складався з молоді, синів й дочок лоцманських, під керівництвом великого фахівця художнього співу Часника.

Ця перша Служба Божа в Соборній Церкві Січеслава так вплинула на архієпископа Агапіта, що він надалі погоджувався на всі пропозиції Д. І. Яворницького щодо відродження Української Цер-

* Йдеться про заслання у м. Томськ (М. Ч.).

кви на Січеславщині. Архієпископ Агапіт хотів навіть стати митрополитом Української Православної Церкви, але коли запанували в Січеславі большевики, то вікарій архієпископа Агапіта одразу ж видав його до рук ЧК, звідки той уже не повернувся.

Отож Д. І. Яворницький та інші патріоти-українці провели в Січеславі таку успішну попередню працю, що місто було цілком підготовлене до історичного 1921-го року, коли відродилася Українська Автокефальна Православна Церква.

Дніпрові пороги.

ВІН ПОЛОНИВ ДУШЕВНОЮ ЩЕДРІСТЮ

Влітку 1917 року, невдовзі після приїзду з Росії до Катеринослава, я кілька разів відвідав історичний музей імені Поля. Велике щастя для мене було почути пояснення, що їх давав невеличкій групі екскурсантів сам Дмитро Іванович Яворницький. Це була блискуча імпровізація. Експонати неначе оживали перед нами: розкривався їхній зміст, глибоко хвилювала художня довершеність творів народного мистецтва. Дмитро Іванович згадував, де, коли та за яких обставин він уперше побачив ту чи ту річ, як йому пощастило придбати її для музею. До того ж, він переповідав стародавні легенди, народні перекази, був бо неабиякий їх знавець... Ця надзвичайна екскурсія мовби відкривала перед моїми очима вікно в минуле і запам'яталася мені на все життя.

Та от якось, у серпні того ж таки сімнадцятого року, на фасаді гірничого інституту з'явилася величезна, написана од руки афіша, яка сповіщала, що о шостій годині вечора професор Д. І. Яворницький читатиме лекцію про запорозьке козацтво.

Я й прийшов одним з перших.

У просторій високій аудиторії з барельєфними погруддями видатних хіміків на стінах зібралось кілька десятків душ. Ми сиділи за довгезелезним столом, на якому під час занять з хімії ставили експерименти.

Аж ось до залу зайшла дуже скромно вдягнена, невисока, похилого віку людина. Це був лектор, і як тільки він завів мову, всі зрозуміли: перед нами визначний учений, талановитий промовець. Він одразу ж зачарував слухачів. Його лекція полонила всіх розповіддю про запорозьких лицарів, про те, як вони жили, як боролися за волю.

Важко передати словами враження, яке залишила в моїй душі та зустріч! Щира любов до рідного краю, вміння відтворити яскраві образи минулого, соковита народна мова, пересипана дотепами, всебічне, аж до тонкощів, знання предмету, — все це робило виступ Дмитра Івановича неповторним.

Минули роки. Закінчив я інститут, працював на металургійному заводі, 1938 року був обраний на завідувача кафедри в своєму вузі. Йдучи на лекції або прогулюючись на дозвіллі в парку імені Шевченка, я часто зустрічав Дмитра Івановича Яворницького, який жив тут же поблизу, в будинку, що на майдані проти парку. Дмитро Іванович або простував до музею, який був для нього другим домом, або відпочивав у затінку дерев, звідки розгортався чудовий краєвид — задніпровські степи, де, здавалося, ще так недавно мчали верхи запорозькі козаки...

Дмитру Івановичу тоді було за 80 років.

Наче зараз бачу його невисоку постать, сині окуляри, якими він захищав очі від південного сонця, довгі сиві «запорозькі» вуса і, що найголовніше, — навдивовижу м'який, доброзичливий вираз його обличчя. Він допитливо вдивлявся в обличчя перехожих. Кожен, мов нерозгорнута книга, був йому цікавий і добрий.

Це була людина, що приваблювала всіх душевною щедрістю, цілісністю своєї вдачі. І з якою глибокою повагою, з якою сердечністю, теплою віталися з видатним ученим мешканці нашого міста!

«КЛЮЧ ПЕРЕДАЙТЕ ДІДУСЕВІ»

З Дмитром Івановичем я був знайомий з 1918-го, влітку того року я на один день потрапив до Катеринослава (від поїзда до поїзда) і насамперед завітав до музею Поля. Яворницький зустрів надзвичайно привітно, потім запросив до себе. Довго сиділи на веранді його будинку, прохолодній і тінявій. Господар показав мені репінські ескізи, один з них навіть написаний чи то на дверях, чи то на віконниці. Хоч музей був тоді зачинений, Дмитро Іванович зробив ласку — одвів мене, вісімнадцятирічного юнака, туди, показав рідкісні колекції, потім дістав з шафи автографи Івана Манжури, які мене цікавили, і сказав:

— У мене є невідкладні справи — я піду, а вам дозволяю попрацювати, скільки буде потрібно, а потім при виході з музею автографи і ключ передайте вартовому дідусеві.

Так я й зробив. Подібний випадок, звичайно, міг би жахнути будь-якого музейного співробітника, але, мені здається, він дуже характерний для Яворницького, в котрому було багато воістину запорізьких рис і запорізької доброзичливості.

Окрім Манжури, на той час я цікавився ще й поетом Яковом Щоголевим. Дмитро Іванович приятелював з Я. Щоголевим. Але потім стосунки їхні зіпсувалися. Причини суто особисті, навіть романтичні. Д. Яворницький повідомив: має декілька листів Щоголева, спробує розшукати їх. Однак тижнів через три повідомив: «Перечитавши листи Щоголева, вважаю передчасним знайомити з ними сторонніх людей». Ще раніше дав адресу української письменниці Тетяни Сулими-Бичихіної, яка листувалася з Щоголевим. Отож я поїхав до Павлограда.

Пізніше ми зрідка зустрічалися з Дмитром Івановичем в Харкові, під час його приїздів на «правописну нараду» і востаннє бачились на Шевченківській виставці (1930 р.). Він оглядав її з великим інтересом, водночас розповідав багато цікавого про Шевченка. Дещо я записав, але поки не впорядкував.

У 1929—1931 рр. на дніпровські пороги їздило з Харкова дуже багато письменницького люду і в одиночку, і групами. Одного разу побував там і я зі студентською екскурсією. Пригадую, керували нею Максим Лебідь — поет-плужанин, громадський працівник, директор будинку письменників ім. Блакитного в Харкові, і професор М. Плевако. Був тоді з нами також Василь Минко, нині відомий драматург, а тоді початківець-прозаїк.

*Випуск студентів факультету профосвіти соціально-історичного відділу Катеринославського інституту народної освіти. 1924 р.
Серед викладачів сидять у середньому ряду професор Дмитро Яворницький (третій зліва) і професор Петро Єфремов (перший справа).
Павло Козар стоїть у верхньому ряду (четвертий справа).*

ЗУСТРІЧ З ЕВАРНИЦЬКИМ

Наближався час, коли на всій території України народ збувся німецько-австрійської окупації. Але австрійські війська ще окупували Катеринослав (нині Дніпропетровськ). Теплого літнього дня сумно блукав я малолюдною нагірною частиною міста, величезним майданом, посеред якого височів собор і який через те називався Соборним. Звичайно, у першу світову війну окупанти були ще не ті, що за Гітлера, але все ж це були імперіалістичні загарбники. Вони нещадно викачували з країни продовольство, що болісно позначалося на харчуванні населення, й без того підірваному воєнним безладдям. Таким чином, до моральних бідувань приєднувалися і матеріальні. Але і моральні були дуже великі. Мені запам'ятався один символічний штрих. Увесь Дніпропетровськ перетинає проспект Карла Маркса — до революції, під час окупації і білогвардійщини він називався Катерининським. Це пречудова широка вулиця з двома алеями старих дерев. Вона стрімко підіймається вгору на тодішній Соборний майдан, який панує над більшою частиною міста. Звідти відкривається чудовий вид на місто. Але в той час він був огидно зіпсований: на найвищому вершечку гори я побачив кулет, повернений дулом у місто і який тримав його під прицілом. Лише один кулет — це і не так вже, здавалося б, страшно, але, спрямований на місто, він виглядав як піднесений над ним батіг.

Здійснюючи свою сумну прогулянку, я зустрів високу замислену, вже дуже немолоду людину в темному потертому костюмі. Я одразу пізнав її. Це був відомий історик і археолог Д. І. Еварницький, ентузіаст історії України і запорозького козацтва, директор обласного краєзнавчого музею. Там під скляними вітринами були багато представлені результати його розкопів: скелети, спорядження і побутове начиння розташовувалися в тому ж порядку, як їх було знайдено в могилах. В одному виявилася навіть горілка в скляному штофі; лише тут я й дізнався, що штоф — це прямокутна пляшка.

А на подвір'ї стояли знайдені на курганах і, напевно, їхні охоронці кам'яні баби — примітивні давні скульптури.

Навіть у ці неспокійні і важкі роки Еварницький енергійно працював: викладав у Катеринославському університеті, читав популярні лекції з археології — як епізодичні, публічні, так і систематичні — на приватних загальноосвітніх курсах.

А що означає прізвище Еварницький? Просто переробка на російський штиб українського прізвища Яворницький — від «явір» (тополя).

У дні будівництва Дніпрогесу поет О. Безименський у поемі «Трагедійна ніч» вивів реакційно настроєного професора, до нестями закоханого в історію Запорозжя. Впавши у розпач через те, що знищено Дніпрові пороги і вода залле острів Хортицю, де знаходилась Січ (насправді острів зберігся), вчений, не приймаючи сучасності, кінчає життя самогубством, кинувшись у річку. Дехто був схильний вважати Еварницького прототипом цього ученого. Але в дійсності у них лише те спільне, що Еварницький був знавцем історії запорізьких козаків і виклав її в тритомній праці. Він дожив до глибокої старості і помер 1940 року академіком Академії наук УРСР.

Я, як і багато хто в Катеринославі, знав Еварницького в обличчя і при зустрічі шанобливо привітався з ним. Він мене не знав і, напевне, в інший час, чемно відповівши на уклін, пройшов би повз мене. Але, ймовірно, через пригнічений настрій або надмірне вимушене дозвілля зупинився і розговорився зі мною.

Неподалік від спрямованого на місто кулемета стояв високий порожній п'єдестал. Раніш на ньому височіла статуя Катерини II, звернена до міста обличчям, з простягнуеною рукою. На початку революції пам'ятник було повалено. Еварницький розповів мені, що з допомогою декількох молодих людей він відтягнув і зарив цю важку статую, щоб зберегти її. Звичайно, не монархічні почуття керували ним, а бажання вберегти статую, котра була пов'язана з іменем О. С. Пушкіна. Вона належала рідні його дружини — Гончаровим, довго зберігалася у них в Полотняному Заводі, де її передбачалося встановити як пам'ятник цариці. Цей намір не був здійснений, і тесть Пушкіна намагався за посередництва поета продати статую, чого теж не вдалося. Врешті-решт її придбало Катеринославське дворянське товариство і встановило як пам'ятник у місті, що носило ім'я цариці.

Еварницький запросив мене до себе додому. Квадратна Соборна площа була обставлена по краях маленькими особняками. Один з

них, одноповерховий, з мезоніном, належав Еварницькому. Майже увесь він був заставлений речами з розкопок. Тут їх було чи не більше, ніж у музеї, де для них бракувало місця. Невеликий будинок музею давно вже не вмщував у себе всього, що передбачалося там виставити. Поряд було розпочато будівництво ще одного, значно більшого будинку. Імперіалістична війна зупинила будівництво, і кам'яна коробка стояла порожньою. Після зміщення радянської влади музей був добудований і становище докорінно змінилося. Але тоді Еварницький з болем у серці говорив про музей і про експонати, які він був змушений зберігати під спудом, недоступними для очей людей.

Більше мені не доводилося зустрічатися з Еварницьким. Але зберігся вдячний спомин про зустріч з поважним ученим, відданим народній справі.

**Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ
ТА М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ**

«Дмитро Іванович був у гарних відносинах з М. С. Грушевським», — пригадує дружина Дмитра Івановича. Це знайомство тривало багато років і підтримувалось постійним листуванням. Це листування до цього часу зберігається в архіві Дмитра Івановича.

М. С. Грушевський був один з тих людей, яких Дмитро Іванович щиро любив та шанував. Усе листування цих двох видатних осіб пронизане інтересом до наукових праць, турбуванням про життя іншого, порадами, вказівками.

Дмитро Іванович високо цінував Михайла Сергійовича і часто говорив: «Ну, який я вчений?.. Ось Грушевський — це дійсно вчений».

І говорив він це зовсім щиро, вважаючи з звичайною своєю скромністю, що його власні роботи стоять значно нижче за роботи Грушевського.

Коли буде надруковано листування Яворницького та Грушевського, стане ясно, який міцний зв'язок був між цими двома людьми, скільки цікавого у цім листуванні, як яскраво воно підкреслює їх велику любов до науки, до рідної країни.

Велике вражіння зробила на Яворницького смерть Грушевського. Він сам був вже слабкий та хворий й дуже хвилювався, що не міг виїхати сам на вокзал, щоб зустріти вагон з труною Грушевського.

«А зустріти треба, треба підійти до вагона, зняти шапку та низько вхилитися...» — говорив він.

І попросив близьку людину поїхати на вокзал зустріти вагон з труною великого вченого. А після цікавився, чи багато народу виїшло на зустріч і як і хто зустрічав.

Але виявилось, що ніякої зустрічі не було.

Було порожньо, сумно на платформі, нікого ніби не цікавив Грушевський, а між тим у Дніпропетровську було б кому його зустріти.

«Не цінять його як слід», — говорив суворо Дмитро Іванович.

І до самої своєї смерті не переставав він з глибокою любов'ю гадувати свого великого друга.

ЗАПОРОЗЬКИЙ ХАРАКТЕРНИК

Дмитро Іванович Яворницький (1855—1940) одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцільніших характерів, які я зустрічав на своєму не бідному на цікаві зустрічі шляху. Бачу його й нині перед собою, мов живого, — а скільки ж то часу минуло відтоді, як мені пощастило з ним познайомитись! Мов живого, згадують його всі сучасники, що з ним хоч раз на віку зустрічалися. Тільки люди справжньої талановитості справляють завжди таке враження: вічно живих.

Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запорожжя, в яке він був просто по-юнацькому закоханий. Щоправда, в деяких своїх висловлюваннях про суспільно-політичний лад Запорозької Січі Яворницький стояв на помилкових позиціях. Однак дбайливо зібраний і систематизований ним фактичний матеріал має велику вартість і сприяє правильному розумінню прогресивної ролі запорозького козацтва в історії України. Катеринославський (Дніпропетровський) історико-археологічний музей, яким Дмитро Іванович керував протягом багатьох літ, був його улюбленою дитиною, становив предмет його гордощів і поле невсипущої його праці.

Разом з тим, повторюю, це була надзвичайно різностороння людина. Він мав дружні стосунки і цікаві зустрічі з дуже багатьма людьми. Досить назвати серед них І. Рєпіна, Льва Толстого, М. Кропивницького, М. Заньковецьку, братів Тобілевичів, М. Лисенка, О. Сластіона, Лесю Українку, В. Короленка. І раз у раз це були не випадкові знайомства, а тривалі творчі стосунки. Він був діяльним порадником Рєпіна у створенні славетної картини «Запорожці» і навіть позував йому в одязі січового писаря. Схожість цього образу з натурщиком була такою разючою, що Лев Толстой пізнав Яворницького під час спільної подорожі в залізничному вагоні, про що й

сам учений згадував у теплому нарисі... Він стояв при колісці створеної Миколою Лисенком героїчно-патріотичної опери «Тарас Бульба». До нього за порадами зверталися великі артисти Кропивницький, Садовський, Саксаганський... Словом, він стояв у центрі тогочасної нашої культури.

Разом з тим Дмитро Іванович, природжений демократ, під час своїх ненастанних археологічних, фольклористичних, етнографічних експедицій дуже охоче й дуже просто зближався з людьми із трудового народу — хліборобами, лоцманами, рибалками, кобзарями, бандуристами.

Він був істориком, але з тих істориків, які завжди відчувають нерозривний зв'язок минулого з сучасним, які не тільки не відривають науки від життя, а в саме їх тісній дружбі бачать запоруку розквіту науки і поліпшення життя.

Він був палким українським патріотом, але, як сам про це говорив, нічого не мав спільного з вузьким, егоїстичним націоналізмом. Про пошану й любов його до великого російського народу, до всіх народів на землі свідчать сторінки згаданого вже нарису про Льва Толстого.

Д. І. Яворницький був не тільки видатним ученим, автором цілого ряду поважних праць, а й педагогом, що виховав чи сприяв вихованню цілої плеяди наукових робітників — археолога В. А. Грінченка, історика П. Є. Матвієвського, історика та етнографа К. Г. Гуслистого і багатьох інших...

Хочеться й мені сказати кілька слів про зустрічі свої з Дмитром Івановичем.

В кінці 20-х років мандрував я з дружиною та малим сином пароплавом по Дніпру. Зупинилися в Дніпропетровську. Розуміється, перше, що ми зробили, — пішли до знаменитого Катеринославського музею — музею Поля, як його здавна називано, музею Яворницького, як йому личило й личить називатись. Там я й познайомився з Дмитром Яворницьким. Він прийняв нас ласкаво, як рідних. До молоді взагалі ставився він доброзичливо, а до молодого тоді українського поета, та ще й сина Тадея Рильського, був особливо уважним.

Того дня довелося мені побачити й почути, як Дмитро Іванович показує відвідувачам свій музей. Його пояснення до експонатів варто було записати фонографом. Це були блискучі імпровізації, засновані на прекрасному знанні матеріалу і зігріті палкою любов'ю до цього матеріалу, за якою світилась любов до людини, до народу, до людей.

Коли Яворницький розповідав — з приводу якої-небудь старовинної шаблі чи мушкета — про життя-буття запорозьких козаків, про їх походи, про звичаї на Січі, то здавалося, що тільки випадково цей чоловік одягнений у сучасну піджачну пару, а не в жупан і широкі, як Чорне море, червоні штани чи принаймні в ту одіж писаря з каламарем та з гусячим пером за вухом або в руці, у якій увічнив його Ілля Юхимович Репін... Словом, він здавався сучасником тих подій, про які розказував. Щось було в нього спільне з тими запорозькими чудодіями, характерниками, про яких збереглося стільки розповідей.

Лекції чи пояснення Дмитра Івановича густо пересипані були чисто українським і навіть, я сказав би, чисто запорозьким гумором. Елементи гумору давалося бачити і в самій експозиції музею. Згадаю, наприклад, таке: біля викопаної з запорозької могили пляшки з оковитою був підпис, здається, такий: «Запорозька горілка». А поруч стояла маленька пляшечка, «сотка» царських часів, і її супроводжував напис: «А це казенний мерзавчик». Люди старшого віку пам'ятають, певне, цей кумедний п'яницький термін. Він потрапив навіть у словник Даля в редакції Бодуена де Куртене, в гніздо «мерзить»: «мерзавчик, м., со времени введения винной монополии самая маленькая бутылочка водки».

Дуже мальовниче розповідав Дмитро Іванович не тільки про історичне значення тієї чи іншої виставленої в музеї речі, а й про те, як — іноді не без великих труднощів та хитрощів — він ту річ здобув для музею...

Побували ми тоді в гостях у Дмитра Івановича в його малому й затишному домику. Домик той також становив справжній музей у мініатюрі. Пам'ятаю на стіні, в передлокої, картину — не знаю, чийого пензля, здається, М. І. Струнникова. На ній намальовані були Тарас Бульба та сини, на конях, у степу. Пам'ятаю також скриню із головою вусатого запорожця на віку. Ех, як же шкода, що так мало пам'ятаю!

У крихітному садку біля дому посаджені й посіяні були, як пояснив нам господар, лише ті рослини, що оспівані в народних піснях: берези, явір, калина, рута-м'ята, любисток, шалвія... Дуже це було характерне для Дмитра Івановича!

Під час розмови я сказав хазяїнові, що ми збираємось поглянути на Дніпрі порого. Слово «поглянути» явно не сподобалося Дмитрові Івановичу. Він радив нам — мені з дружиною і хлопчиком — dokonче проїхати порогами на човні, і то не обвідним каналом, а

саме старим лоцманським шляхом. Я натякнув, що трохи побоююсь такої подорожі, а Дмитро Іванович, щоб заохотити мене до неї, сказав, що відбував цю подорож щоліта і тільки тричі (здається, так) зламав собі руку... Дуже це миле й переконливе було заохочення!

Пригадую — за тих приблизно часів — і доповідь Яворницького в Києві в етнографічній комісії Академії наук (тоді в академії була система комісій та кабінетів) про збирання фольклорних матеріалів. Доповідь була вельми змістовна, побудована на багатому досвіді і рясному матеріалі, всі слухали з великою увагою. Аж ось пригадав Дмитро Іванович якусь пісню і раптом заспівав... старечим, але приємним голосом, задушевно і з суто народною характерністю. Запівав і другу, третю, все питаючи присутнього на тому засіданні Дмитра Миколайовича Ревуцького, чи знає він ці пісні або, може, якісь їх варіанти, просив Дмитра Миколайовича підтягати, нарешті, звернувся до всіх присутніх з пропозицією заспівати гуртом... Це вже виходило за межі наукового засідання, і Климент Васильович Квітка, що головував на тому засіданні, помітно був схвильований таким явним порушенням академічного стилю. А я тепер можу тільки пошкодувати, що ту доповідь із співами також не було записано на плівку!

Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани... Книга ця — данина пошани й любові до незабутнього нашого Дмитра Івановича Яворницького. Нехай буде вона скромною рукою-м'ятою на чесній його могилі!

19 березня 1962 року.

ЧОВНОМ ЧЕРЕЗ ПОРОГИ

Якось, збираючись у подорож на пороги, Дмитро Іванович зі своєю дружиною ще з вечора прибув до Лоцманської Кам'янки. Він зайшов до моєї хати, щоб переночувати і вдосвіта вирушити на Кічкас.

— Де ж вас покласти, Дмитре Івановичу? — вигукнув я стурбовано.

— Як де? Ось тут... — вчений показав на долівку. — Покозацькому!

Я заніс до хати добрий оберемок соломи, розіслав ковдру, й Дмитро Іванович із насолодою влігся на ній.

Тільки-но стало світати, гість прокинувся і почав квапитись до дуба, щоб встигнути проїхати «козацькими ходами» вниз по Дніпру.

У човен сіло п'ятеро лоцманів та екскурсанти.

За його командою ми зупинилися біля Старих Кодаків. Дмитро Іванович випростався, жваво пограбався вгору до фортеці, і ми побачили й почули його в усій красі й сяйві розуму: талановитого витівника, досвідченого екскурсовода, бувалого музейного вовка.

Він розповідав і про історію Кодаків, і про звитяжні бої запорожців під орудою Івана Сірка. Всіх нас зачарував його хист дослідника: фортеця та пов'язані з нею події мовби живі поставали перед нами, відтворені добірною мовою історика-митця.

— Ну, голубчики, сідаймо в човни та попливемо вниз! — подав голос до лоцманів наш батько запорозький.

Ми сіли за весла, а він, знай, далі розповідає про острови й пороги; всі тільки слухають та дивуються, стільки-но всього людина пам'ятає.

Пригадую: Дмитро Іванович завів мову про Дніпрельстан. Якраз біля Ненаситця.

Під'їжджаємо, а довкола стоїть ревище на десятки кілометрів. Дмитро Іванович підводиться з місця й звертається до найстрашнішого порога:

— Ех, скоро й тебе, велете, приборкають, перестанеш ти шуміти й ревти!..

Я засміявся й відповів професорові;

— Раніш у мене волосся на долоні виросте, ніж перегородять Дніпро!

Так думали й інші лоцмани, бо Дніпровські пороги, якими півтора віку спускали плоти і проводили судна, були єдиним для них спожитком. Тепер нас збентежило повідомлення вченого: а як же ми житимемо тоді?

Коли ж звели Дніпрельстан, наші лоцмани згадали це плавання і дивувалися, що правду казав козацький батько...

...Якось ми пристали біля Вовнизького порога. Зійшли на берег, і Дмитро Іванович повів усіх показати ту каменюку, де обідала Катерина II.

— Отут, — сказав, усміхнувшись, професор, — як сіла цариця на цей наметень, так він і репнув надвое! Бачите тріщину в скелі?.. Катерина мала пудів дев'ять, то й не дивно, що брила розколослася...

Чули ми від Дмитра Івановича і про те, як почалося лоцманство в Кам'янці.

Дуже давно тут існувало запорозьке займище. А за часів Запорозької Січі у цих місцях стояли зимівники військової старшини Старого Кодака. Постійне заселення почалося з 1750 року.

З наказу Запорозького коша сюди перевели частину лоцманів із Ненаситецької берегової «вслувної флотилії». Лоцмани напостійне осіли в Кам'янці після 1770 року. А після приєднання Криму до Росії розгорнулося велике будівництво. А для цього була потрібна деревина. І той матеріал доводилося возити з горішніх лісів Дніпром — через пороги. Щоб подолати кам'яні перешкоди, правитель Новоросійського краю «найсвітліший» князь Потьомкін доручив цю справу полковникові Фалієву, і той, узявши кілька запорозьких козаків із Кам'янки та Старого Кодака, звелів їм зв'язати пліт і пройти на ньому через пороги. Перша спроба удалася, і відважні плавці дістали щедрі нагороди від начальства.

Невдовзі, десь там 1785 року, зголосилося душ сорок проводити через пороги казенні плоти й судна. Вони й стали першими дніпровськими лоцманами. За старших у них були Мусій Півторак — отаман та його помічник — Непокритенко. За два роки лоцманів стало вже сто двадцять. Ото вони й проводили порогами велику, і до вісімдесяти суден, царську флотилію Катерини II, яка пливла з Києва до нового міста — Херсона.

... Кажуть, коли під'їхали до Ненаситця і судно, яким кермував сам отаман, стрімголов кинулось у безодню, цариці здалося, що його навіки поглинув пінявий вир, та, переконавшись, що всі її люди живі-здорові, забажала побачити Півторака й Непокритенка. Їх підвели до Катерини II. «Надаю тобі, Полторацький, за вірну службу звання поручика... Дітей маєш?..» — «Ага, син тринадцяти років». — «Тоді бути йому прапорщиком».

Цариця зробила прапорщиком і отаманового помічника. До того ж обіцяла їм обом ще й грамоти на чин та дворянство...

Тоді ж Потьомкін видав наказ: для постійної переправи через Дніпрові пороги тримати команду з 121 солдата. Їх зарахували лоцманами й увільнили від казенних податків та рекрутства. Кожному визначили «платню» — по 25 карбованців щороку. А їхнім начальникам поручику Півторацькому та прапорщику Непокритенку поклали «жалування» з губернських доходів: одному двісті карбованців на рік, а другому — сотню.

З часом рух через пороги забезпечували 673 чоловіки. І царським наказом усіх селян Старих Кодаків та Кам'янки віком від двадцяти до шістдесяти років було обернено на лоцманів, їх поділили на три групи: лоцмани першої статті проводили судна і плоти, другої — це переважно плотарі, а лоцманів третьої статті вважали за підсобних робітників на судах і плотах за вільним наймом.

Цю історію ми вперше почули від Дмитра Івановича.

— Кажуть, що наші лоцмани мали колись якісь привілеї? — спитав один із нас.

— Не знаю, — відповів суворо професор, — що то за привілеї і для кого вони... Десь знаходив у документах, що на кожного лоцмана попервах було нарізано по сім десятих фунту. Добрячого, родючого, та згодом ту земельку поміщики прибрали до своїх рук, а кучугури, що біля Бацмачки й Широкого, дісталися лоцманам. Хоча б що там посіяв — не росте... — зітхнув Дмитро Іванович і доказав: — Оцей «привілей» я добре пам'ятаю.

РАРИТЕТИ ДЛЯ ПРОФЕСОРА

Десь 1924 року наш театр виступав у Запоріжжі. Я на той час уже призвичаївся «порпатися в мотлосі», як казав, було, Дмитро Іванович. Отож, перекидаю речі на реквізиторському складі, коли це зирк: стара, пошарпана книга, писана від руки. Вичитав, що то Євангеліє XVI століття.

Не пам'ятаю, скільки я там заплатив за неї, та незабаром повертаюся зі своїм трофеєм до Катеринослава. Просто з поїзда — в музей. А професора Яворницького чомусь немає. Якраз удома. Я туди... От будиночок, ганок, східці. Дзвоню. Двері відчинила дружина Дмитра Івановича й провела мене до його робочого кабінету. Я трохи зачекав, доки з'явився господар.

— А-а-а! Козарлюга Хорошун. Здоровенькі були!

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу!

— Мабуть, щось принесли, Антоне Панасовичу, — аж усміхнувся професор, коли побачив у мене в руках згорток. — Ану-те, показуйте, що воно за біс... — І тут же, хитро примруживши око, до дружини: — Сімо, ти б нам наливочки та свіжих яблукочок на стіл подала, бачиш же: гість...

Я розгорнув свій «трофей» перед професором. Він на radoшах аж охнув. Схопив обома руками книгу, поклав її біля себе, а потім надів інші окуляри і, зачудований, припав до тексту. Я й незчувся, як Дмитро Іванович — під пахву ту реліквію і миттю до сусідньої кімнати, де в нього лежали у вітринах музейні експонати. Як зник, так і повернувся несподівано. Але вже, звісно, без книги.

— Ну, що, Дмитре Івановичу? Гарна моя книга? Де вона там?

— Та там... — махнув знічев'я рукою. — Навіщо вона вам?..

Хай трохи побуде в мене...

Я зрозумів, що книга потрапила до надійного власника і від нього її вже ніколи не повернути назад. Так моє «Євангеліє» і залишилося назавжди в музеї.

Дмитро Іванович у пошуках раритетів був справжній чаклун.

Він, кажуть, знав чарівне слово — і перед ним самохіть відчинялися скрині, розкривалися могили, бряжчали гамани й засвічувалися таємні схованки.

А щоб хто та щось узяв у нього — то ні за що в світі!

Якось заскочили до музею махновці.

— Діду, де ваша золота чаша й хрест?

— То що?

— Давайте сюди.

— Е, ні, хлопці, не дам!

— А де вони? — гримнули злодії.

— Як де? Лежать заховані...

— Ну, покажи...

— Ні, не покажу!

Махновці давай волати, погрожувати розстрілом, перед обличчям махати револьверами.

— Ще раз питаємо: де ваше золото?

— А ви не кричіть! Все одно не віддам... Смерті я не боюся. Ну, вб'єте мене, але хреста й чаші не знайдете, і я не візьму їх із собою в домовину. Настануть кращі часи, все втихомириться — тоді люди побачать ці коштовності й мені спасибі скажуть... Отак-о, хлопці!

— От рахуба з цим клятим дідом! — невгавали махновці; покрутилися-покрутилися, почухали потилиці та й подалися на вулицю.

З порожніми руками — без золота.

Від упорядника: *Об'єктивності ради наведемо текст охоронної записки, виданої Нестором Махном академіку Д. Яворницькому:*

ОХРАНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА

Дана сия записка Военно-революционным советом и командармом директору музея имени Поля т. Эварницкому в том, что арестовать или конфисковать что-либо из имущества музея никто не имеет права без особого на то разрешения командарма батько Махно, что подписями и приложением печати удостоверяется.

Председатель (підпис)

Секретарь (підпис)

Командарм Батько Махно.

(Н. Махно и махновское движение. Сборник документов и материалов. Дніпропетровськ, 1993. С. 31).

МИ ЛЕДВЕ ВСТИГАЛИ ЗА НИМ...

Влітку 1924 року мій батько, маючи справи до академіка Дмитра Івановича Яворницького, узяв мене, 12-річного, з собою до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), де жив історик. Там ми мали нагоду оглянути чудовий музей, створений Дмитром Івановичем з численними експонатами запорозького побуту, а, крім того, пропливти ще існуючими Дніпровськими порогами. Дуже шкодую, що мою хлоп'ячу увагу було звернуто виключно на майстерність лощмана, а не надзвичайно цікаву постать академіка Яворницького. Проте образ цієї вельми жвавої людини запам'ятався. Йому було вже тоді близько 70 років, але після зворотньої подорожі підводою, підіймаючись з берега Дніпра вгору до міста, Дмитро Іванович йшов так швидко, що ми з батьком ледве встигали за ним.

Щось кілька місяців після цього довелося вдруге зустрітися з Дмитром Івановичем у нас удома в Києві. Тоді він приїхав з доповіддю на Етнографічній комісії ВУАН, і батько використав нагоду, щоб перевірити за допомогою Дмитра Івановича тексти та мелодії деяких пісень, планованих батьком до збірки «Золоті ключі». Допомога Дмитра Івановича тут виявилася досить відносною. Варт було батькові зачитати текст якоїсь пісні, як Дмитро Іванович з пам'яті подавав інший. Варт було батькові наспівати мелодію якоїсь іншої пісні, як тут же Дмитро Іванович наспівував відмінну від неї. Тексти до пісень часто переривав оповіданнями з давнього побуту, і не тільки самих запорожців, вражаючи своїми неймовірними знаннями.

Запам'яталося, як Дмитро Іванович оповідав батькові про великі труднощі у збиранні етнографічного матеріалу. Нарікав, що для цього нема достатніх коштів, та й державні чинники не дуже уболівають над цією справою, а, крім того, мало людей, а ще менше учених, які присвячують себе виключно етнографії. Через те доводиться збирати етнографічні матеріали від зернинки до зернинки. Мало допомагає й звернення до представників сільської інтелігенції, бо вони

здебільшого пильнують тільки свої учительські справи і нехтують дослідженнями в галузі етнографії. Отож часом доводиться кілька разів їм нагадувати, щоб вони реалізували практично ті пошуки, до яких їх спонукали селяни з того ж села, де вони працюють...

Більше особисто Дмитра Івановича не довелося зустрічати, але його ім'я дуже часто не зникало в розмовах з батьком. Коли Дмитро Іванович помер 1940 року, то батько дослівно сказав мені: «На мене зробила величезне вражіння одна з праць його, яку я прочитав ще гімназистом, — про запорозьких козаків. Там він обстоював думку, що демократичний устрій запорозького війська не відповідав корінному устрою Великої Росії і тому Катерина II ліквідувала Січ»...

Зустрінувшись вже поза Україною з братами Миколою та Олександром Костюками, що близько знали Дмитра Івановича та його дружину (зокрема, перший з них близько співпрацював з ним), мені вдалося затримати в пам'яті те, що оповідав Микола. З його слів оповита загадковістю була сама смерть Дмитра Івановича. Один з його найближчих працівників, приставлений владою до нього, прилюдно зухвало визначив навіть дату, коли мало б не стати Дмитра Івановича. Та дата точно справдилася. Чи не прискорив смерть вченого той співробітник при допомозі лікаря Дмитра Івановича? Пригадаймо, що та доба рясніла подібними випадками. Так чи інакше, уся творчість Дмитра Івановича так само не вкладається в рамки радянського устрою, як демократичний устрій його улюбленого Запорожжя до Великої Росії...

...На письмовому столі мого батька Дмитра Ревуцького в час його вбивства в окупованому Києві 29 грудня 1941 року лежав незакінчений шкiц споминів батька про Дмитра Івановича. Він планував їх видати. Той шкiц зник зі стола батька разом з його працею про Миколу Лисенка. Отож, виглядає, що вбивці були чудово обізнані з тим, що вони мали забрати до розпорядження слідчих органів НКВС. Випадково на підлозі кімнати знайшли лише пару сторінок, пошкоджених кров'ю забитого. Мені і зараз важко писати про це, але я хотів цим дати знати, що про Дмитра Івановича батько ніколи не забував!

ВІН КОХАВСЯ В НАРОДНОМУ СЛОВІ

Сам я з Петриківки — з села, заснованого козаками наприкінці XVIII століття. Назва, за переказами, походить від імені кошового отамана Війська запорозького Петра Кальниша (Калнишевського). У нас була козацька церква; у хатах зберігалися запорозькі сволоки, люди мали знаряддя та зброю часів Січі.

Працюючи вчителем, я створив місцевий краєзнавчий музей. Учні приносили мені старовинні мідні й паперові гроші, рушники, одяг та мальовки селянок. Яюсь у селі знайшли бронзову бляху з таємничим написом та зображенням. Я не міг пояснити, що це таке, й пообіцяв довідатися в Катеринославі.

Отож, прихопивши цю річ із собою, а, крім неї, ще дещо, я поїхав до Дмитра Івановича Яворницького. Він одразу став роздивлятися мою знахідку, але сказав, що сам він на мої запитання відповісти не зможе, доведеться йому порадитися з академіком Агатангелом Кримським — знавцем східних мов.

Так і заприятинилися ми, стали писати один одному листи. Яюсь Дмитро Іванович і пропонує мені: так, мовляв, і так, забирайте найцікавіші речі зі свого музею і привозьте сюди — будете працювати в мене, я вже й про посаду для вас домовився...

Я, звісно, дав згоду, і 24 вересня 1926 року мене зарахували працівником Дніпропетровського історико-археологічного музею.

Робота припала до душі. Мені подобалася історія розвитку культури від давнини й до сучасності. Під керівництвом самого професора Яворницького я став вивчати експонати і навіть написав самостійний реферат про археологічну класифікацію.

А вже шастя було водити екскурсії в музеї, виконувати різні доручення мого великого вчителя! Він од кожного з нас вимагав збирати фольклорний матеріал, особливо записувати рідкісні слова й вирази.

Яюсь я подав ученому цілий словозбір, а серед найцікавіших такі слова: «пишида», «куйда», «ошкабурилися», «підлеферив». Дмит-

ро Іванович перечитує мій зошит і, забачивши якесь замашне слівце, усміхається на radoщах: «Ось як смачно люди вміють висловлювати свої думки: «Ошкабурились». Це ж означає: вперлися, ані з місця».

Мова самого Дмитра Івановича була надзвичайно соковита, жвава, з блискітками народного гумору. Він ніколи не вихвалявся, не гордував, не любив пиндюжитися. На всяк випадок мав «свою» примовку, «своє» слівце. Про себе скромно відмовляв: «Мы люди простые, ничем не блещем». Коли щось йому до вподоби, неодмінно казав: «Добре, добре, шик-мозамбик». Ми часом ставали співучасниками його незвичайних діалогів: «А що там: іде гнида за Демида чи не йде?» — «Не йде, Дмитре Івановичу...» — «Ах, вона, капосна гнида...» Особливою силою красувалися в нього прислів'я: «Не те денюжки, что у бабушки, а те денюжки, что в карманушке», «Купець-стервець, має повний гаманець». Або: «Без громів та криків, все одно що свайба без музиків».

А то якось прийшла до музею стара бабуся, видно, з поміщиць, і погодилася продати нам свої золоті речі. «Візьміть, — каже мені Дмитро Іванович, — карбованців зі сто і привозьте все те золото». І, на мою радість, власниця відступила для музею повну скриньку в стилі Буль: ланцюжок завдовжки в 1,5 метра роботи майстра Фаберже, чотири золоті монети по 5 карбованців за штуку та ще два червінці за двадцять карбованців!

Поталанило мені познайомитися і з академіком Кримським.

Ото якось приходжу вранці на роботу, а Дмитро Іванович гукає: бачу — поруч із ним убого вбрана людина, простий собі дядько, підперезаний очкуром. Я подумав, це вантажник, але помилився. То був Агатангел Євтимович (так його величав Яворницький).

Почесний гість і взявся прочитати «бляху» з Петриківки. Але попередньо він попросив виготовити для нього копію на ватмані у збільшеному розмірі — з чітким зображенням і прорисуванням літер. Я намагався виконати це якнайкраще. Він подякував мені й пообіцяв прочитати те арабське письмо. За кілька місяців ми отримали розшифрований напис на блясі в українському перекладі. То була молитва, звернена до бога Мардука, який мав берегти життя власника-перса...

ДАР ЕВДОТЕЇ

В Дніпропетровському (1929 року — *ред.*) чекала мене ще одна ц і к а в и н а. (Як можна сказати «новина», то можна й — «цікавина»). Музей Яворницького ім. Поля. Пішла я його шукати — і відразу знайшла, бо перед будинком музею стояли в ряд степові камінні баби. Вже було біля п'ятої години, музей замикався. Але сам професор Яворницький, старенький дідусь, узяв з мене платню за вступ — п'ять копійок — і повів по залах музею.

Козацька старовина, збирана протягом життя з усіх тутешніх околиць, — аж очі розбігаються. Самі шаблі чого варті, — для яких же це велетнів і силачів вони зроблені? А ось і самі ті велетні, викопані з могил і поховань. Найбільше мені запам'яталося одне поховання: кістяк був такий завбільшки, як два нормальних. Чи то справді такі великі люди тоді жили? Де ж вони жили? — Тут, у Запоріжжі! — Біля цього кістяка-велетня, крім такої ж велетенської шаблі, стояла чотирикутна пляшка з темно-зеленого скла. Козаків на той світ вивряджали з оковитою!

Академік Яворницький водив мене по цих залах і розповідав, наче цілій екскурсії з 30-х осіб або, принаймні, особі з королівської династії. А я ж була тоді невеличке дівча, як дощечка, у сірій дрібнокартатій спідничці і білій у смужку блюзочці та з гривовою неслухняного стриженого волосся. Хоч мені було вже 24 роки, моя загальна силуетка виглядала як постать 13-літнього підлітка, а лице як стало на 20-х роках, так і не мінялось.

Навіяна всім, що побачила я в музеї та що почула від Яворницького, я задумала дійти до міста Запоріжжя з Дніпропетровського пішки. Понад берегом Дніпра, щоб побачити славні пороги. 80 кілометрів відстані видавалися мені дрібницею...

1972.

НАБЛИЖАВ ДО НАС ЗАПОРОЗЬКУ СІЧ

Десь року 25-го чи 26-го Дмитро Іванович Яворницький приїхав до столиці України, яка перебувала тоді в Харкові, й оселився в «Селянському будинку», що був осередком Спільки селянських письменників «Плуг». Поява на обрії видатного історика мовби наблизила до нас Запорозьку Січ. Такий він поставав, принаймні, в моїй уяві, тому я поспішив одвідати його й переконався, що мало помилився. Я побачив живого запорожця, хоч у нього не було ні широких шароварів, ні оселедця, а мав європейського строю костюма та ще й окуляри на носі — й усе-таки на вигляд був саме такий, як малювали художники козацьку старшину. Хоча йому тоді й минуло далеко за шістдесят, але на діда Дмитро Іванович не скидався: дебелий, вусатий, лукаво усміхнений; та коли хто з присутніх виказував зверхнє ставлення до історії своєї Батьківщини, ця ж усмішка ставала іронічна.

У всій повноті Дмитро Іванович розкрився за моїх відвідин Дніпропетровського обласного (колишнього імені Поля) музею, де він понад тридцять років був директором. Дмитро Іванович намагався не пропустити й не залишити без пояснення жодного експоната. А всі вони разом становили багатющу колекцію з побуту Запорозька — «Вільної козацької республіки». Коли ми дійшли до набору старшинських атрибутів влади — перначів, бунчуків, булав, — Дмитро Іванович сказав:

— А одну таку гетьманську булаву вкрав отаман Божко 1918 року. Чули про такого шмаркатога борця за ньеньку-Україну?.. Тільки зганьбив священні слова «Запорозька Січ»! Можє, й більш награвував би, та все найцінніше ми сховали від таких «шанувальників» старовини.

НЕ ЗАБУТИ ТЕПЛОТИ ОСЕЛІ

Пам'ятаю: був уже добрячий холод, і ми це відчували у своїх блаженських пальтєчках, подорожуючи незатишними (це ж 24-й рік!) цехами Дніпровського заводу. Супроводжував нас молодий інженер (а насправді інженер-початківець), знайомий мені по комсомолу з Лохвиці Мишко Басов. Ходив з нами й Максим Лебідь, тоді катеринославський «плужанин»; от він і передав нам прохання Дмитра Івановича Яворницького навідати його.

Ми з радістю рушили до музею. Директор видався мені не за літами молодшаватим, жвавим господарем, який виключив з роботи все офіційне, умовне. Його кабінет, підігрітий «буржуйкою», став для нас навдивовиж теплою, казковою оселею, в якій нас Дмитро Іванович заворожив не однією своєю бувальщиною.

Як він умів оповідати! Сміявся Остап Вишня, Ваня Кириленко, Сенченко... Як шкода, що не мали ми тоді якоїсь такої машинки, щоб можна було все те записати! Та й хто з нас думав про записи? Ми раді були добрій зустрічі, побаченню, оглядинам музею. Разом, пригадую, пожурилися музейній скруті — фінанси, паливо, — та й хотіли, було, попрощатися. Тоді ж Дмитро Іванович і запросив нас на обід.

Того прохолодного дня ми таки добре зігрілися (та й підкріпилися) в його гостинній господі, яка всім своїм змістом була славною історією Війська Запорозького. Остап Вишня не був охочий до оповідей, але перепитувати вмів без кінця, та й підтримувати розмову з Дмитром Івановичем було цікаво. Довідавшись, що я з Приорілля (Орлицька волость), він згадав свої відвідини Орлика, Кишиньки й Соکیلки...

Вдруге (а це було золотого літа 28-го року) ми, літературна молодь організації «Молодняк», зустрілися в Дніпропетровську з білоруськими побратимами, щоб далі пливти Дніпром. Нас тоді зібрався чималий гурт, а відтак і клопотів було багато. Вся подорож складалася з суцільних захоплень. Дніпро, лоцмани, пороги,

скелі... А до того ж, молодість, пісні, україно-білоруське братерство, дружба наших молодих літератур — усе це злилося в один гімн життю.

Перед відплиттям на дубах до порогів я порадив усім відвідати музей. І ми воднодуш попрямували туди до батька Січі Яворницького. Тоді й залишили теплі слова подяки на ім'я славетного вченого.

*Д. Яворницький (сидить в центрі) серед учасників
Дніпрельстанівської археологічної експедиції.
Кінець 1920 — початок 1930-х років.*

ДМИТРО ІВАНОВИЧ
ЯВОРНИЦЬКИЙ

Тридцять сім років тому я познайомився з проф. акад. Дмитром Івановичем Яворницьким, що був тоді директором Дніпропетровського Державного історично-археологічного Музею. Тепер вже минуло 109 років з дня народження цього видатного історика України (1855) і 23 роки з дня його смерті (1940), але пам'ять про нього живе в спогадах сучасників та збережеться в його творах значно довше, ніж це здавалося б з першого погляду, і то навперекір марксистам-леніністам.

Одвідавши в 1926-му році, у службових справах, як інспектор охорони пам'яток культури при Укрнауці Наркомосвіти УРСР, м. Дніпропетровське, або по-нашому — Січеслав, — я мав приємну нагоду завітати особисто з цим нашим вченим та зі створеним ним знаменитим Музеєм запорізької старовини.

Вже перед тим я знав дещо про Д. І. Яворницького. Народжений у Харкові в 1855-му році, він закінчив Харківський університет у 1881 році, був лектором Московського університету (1896—1902 рр.) з історії України, зокрема, історії Запоріжжя. Але професорська кар'єра в Москві не приваблювала Д. І. Яворницького і він повернувся на Україну, щоб віддатися там дослідженню Запоріжжя та розбудові Катеринославського Музею, що його заснував місцевий меценат і колекціонер-краєзнавець О. М. Польш в 1902 р. Вже в період свого перебування в Москві Д. І. Яворницький наполегливо вивчав джерела для історії Запорізької Січі, що їх він міг знайти в Московському Дрєвлєхранилищу та інших тамошніх державних архівах. Наслідком цієї його довгорічної праці були дуже цінні видання джерел: «Источники для истории запорожских козаков», тт. 1-2, Владимир, 1903 р., «Запорожье в остатках старины и преданиях малороссийского народа», тт. 1-2, Петербург, 1888 р. (на основі подорожів автора по Запоріжжю, з багатьма цінними ілюстраціями), «Сборник материалов для истории запорожских коза-

ков», Петербург, 1889 р., «Вольности запорожских козаков», Петербург, 1890 р., та наукові дослідження: «История запорожских козаков», т. I, Петербург, 1892 р., т. II, Петербург, 1895 р., т. III, Петербург, 1897 р., «Очерки по истории запорожских козаков», Петербург, 1889 р., та багато інших цінних праць, що були опубліковані в журналі «Киевская Старина» та в інших періодичних виданнях. Ще перед знайомством з Д. І. Яворницьким я мав можливість простудіювати ці його основні праці, що були в Харківській Центральній Науковій Бібліотечі (університетській). Ці його праці були для того часу першою й пребагатою енциклопедією знання про Січ Запорізьку в минулому.

На протязі ряду років Д. І. Яворницький наповнив Катеринославський Музей силою речей, що стосуються історії, побуту, етнографії та мистецтва Запоріжжя. Це були наслідки його наукових екскурсій та археологічних розкопів, як також і збирання речей від приватних осіб. Історію придбання цих речей, їхнє значення і зміст він пам'ятав у подробицях, але не було можливості записати всі ці відомості щодо кожної речі. Не дивно, що коли він провадив одвідувачів по своєму Музею, то пояснення його обертались на змістовні й надзвичайно цікаві лекції, що тривали іноді цілими годинами. Всі: вчені, чужинці, прості люди, советські «проводирі» пролетаріату, антисоветські партизани, вчителі й школярі та ін., всі захоплювалися тим, що вони бачили в цьому Музеї, а особливо тими різноманітними поясненнями, що їх знав і давав людям директор Музею. Не дурно його називали «останнім запорожцем», бо він не тільки знав кожну частину Запоріжжя, але й кожну історичну деталь життя Січі, кожний її персонаж, і вмів співати понад 300 запорізьких пісень і дум, сам пригравачи собі на бандурі. Ці пісні й думи він вивчив з вуст старих нащадків запорожців та у дніпровських лоцманів на порогах.

Популярність Д. І. Яворницького була така широка серед всього українського народу, що не було нічого дивного, коли Раднарком УРСР, надаючи йому персональну пенсію, з огляду на його заслуги перед українською наукою (десь в 1923-му році), найменував його в своєму про це декреті — «академіком», хоч формально Д. І. Яворницький не був ще обраний тоді спільним зібранням дійсних членів ВУАН на свої дійсні члени (це сталося значно пізніше — в 1929-му році). Це була дуже дивна ситуація, що її не можна пояснити незнанням про праці Д. І. Яворницького серед істориків України, —

а тільки ревним оберіганням своїх позицій в ВУАН з боку двох панівних, але й конкурентних груп в ВУАН: групи акад. Д. І. Багалія й А. Ю. Кримського, з одного боку, та акад. М. С. Грушевського, з другого.

Не можна думати також, що советська влада фаворизувала Д. І. Яворницькому за яке-нсьбудь його прислужництво. Д. І. Яворницький ніколи не заявляв себе ні словом, ні на письмі марксистом-леніністом в найменшій мірі і таким не був, — а завжди був самим собою, тобто прагматичним істориком-дослідником льокальної історії Запоріжжя. Крім того, він був віруючим православним християнином. Мабуть, у Раднаркомі УРСР не припускали навіть думки про те, що Д. І. Яворницький міг не бути академіком ВУАН, і тому так найменували його й оголосили в Збірнику Законів уряду УРСР. Тому й у Народньому Комісаріяті Освіти УРСР не виникало жодного сумніву в академічному титулі Д. І. Яворницького. Сам же Д. І. Яворницький був дуже далекий від славолюбства й тому наявність чи відсутність високого наукового титулу для нього була байдужа. Він був навдивовижу скромною людиною, і його поведження з усіма людьми було завжди винятково доброзичливе, без особистого припниження перед «великими світу цього», але й без погорди до простих людей. Він любив свій нарід тою глибокою любов'ю, що буває в душах тільки великих розумом і почуттям патріотів своєї Батьківщини. Тому не було на Січеславщині людини, від старих і до школярів, що не знала б Д. І. Яворницького й не раділа б зустрічі з ним та щирій розмові про наше минуле. Слава про «останнього запорізького козака» досягала й Харкова. Тому, коли Д. І. Яворницький приходив, бувало, до будинку ВУЦВКу в Харкові, щоб побачитися там з «Всеукраїнським старостою» Г. І. Петровським, колишнім робітником з Січеславщини, то звичайно відбувалася така його розмова з озброєним вартовим у дверей ВУЦВК:

— А де тут є мій земляк? Григорій Іванович Петровський! Я хочу з ним побачитися! — казав Д. І. Яворницький.

— А хто Ви самі будете? — запитував вартовий.

— Я — Яворницький, з Запоріжжя! — відповідав скромно Д. І. Яворницький.

Після цього магічного імені — «Яворницький», двері ВУЦВК перед ним гостинно відчинялися (бо був такий наказ), а він входив без перепустки до ВУЦВК і йшов просто в кабінет Г. І. Петровського — «без докладу», поза чергою. Про такий дивний виняток

щодо Д. І. Яворницького оповідав мені п. Шманкевич, тодішній пресовий секретар Г. І. Петровського, що знав досконало все життя в українському «Білому домі». Г. І. Петровський завжди приймав Д. І. Яворницького одразу. Це був наслідок великого морального впливу знань, любови до України й чистоти душі Д. І. Яворницького. В той самий час інші одвідувачі до Г. І. Петровського нудилися в почекальні й мусили спочатку пояснювати секретареві Г. І. Петровського, в якій справі він прийшов і чому саме до Г. І. Петровського, а не до відповідного комісаріату. Д. І. Яворницький ніколи не зловживав своїм особистим впливом і не жадав нічого понад тим, що належало: утримання його Музею, пенсії й якої-небудь поточної наглої потреби (ремонт абощо). Уряд УРСР визнав за Д. І. Яворницьким дожиттєве право власности на його невеликий двохповерховий будинок в Дніпропетровському і тримав цей будинок під державною охороною: місцевий Комунгосп не докучав Д. І. Яворницькому нічим.

Коли я вперше побачився з Д. І. Яворницьким, то він був вже у віці понад 70 років. Але він був ще цілком бадьорий і працездатний. Голене обличчя й вислі козацькі вуса, трохи сива голова й сині окуляри, бо очі його вже страждали від ясного світла, свобідно піднесена на міцному тілі козацька голова, що ні перед ким не схилялася, і спокійна ввічлива мова, повна щирих народніх, дотепних, а не книжних слів, а часом і жартів, — це було те, що зір і увага схоплювали одразу в його постаті. Його мова була така своєрідна, запорізька, що не можна було проминути її увагою. Він пояснив мені якось в розмові причину такого багатства своєї мови:

«Я все своє життя збирав на Січеславщині народні слова й вислови, і зібрав вже 30 000 їх. Ось бачите цю картотеку? Це — «Словник живої української мови», не письменників, а народу. Ось, наприклад, почув я якось від лоцманів, коли щось бурхнуло в воді: «Це водяник пердиляснув!» Отакс нечуване слово — «пердиляснув!» Га? Де ви могли б його вичитати по книжках? Ніде.

А між тим це таке виразисте своєрідне народне слово! Всі мої книжки й статті, в порівнянні з цим, — то ніщо! То все полова! А оцей «Словник живої мови» — то є моя головна праця життя. Там що не слово — то чисте зерно пшениці. Треба б видати цей мій словник! Прохав нашу ВУАН, але щось не посувається це діло».

Дійсно, я бачив у бюджетових прелімінарах Наркомосвіти цей титул — «Словник живої української мови», але за моєї пам'яті

такий словник не був виданий, та й взагалі я не чув про його видання. А шкода, якщо б та його велика картотека, що її я бачив в кабінеті Д. І. Яворницького, загинула б під час війни або розгубилася б, що могло теж бути. Я подивляв таку наполегливу працю вже літнього Д. І. Яворницького.

Я був тоді більш ніж удвічі молодший за Д. І. Яворницького і тільки початківець в історичних дослідженнях. Тому, коли я з'явився в 1926 році до Дніпропетровського Музею і співробітник його викликав телефоном Д. І. Яворницького з його дому, щоб він прийшов до Музею й пояснив мені збірки Музею, — то перше моє враження від його лекції про Запоріжжя, що тривала в Музеї коло 4-х годин, було, напевно, не менш глибоке, ніж у всіх інших одвідувачів. Д. І. Яворницький поставився до мене з усією його добрячістю, але як до прозеліта щодо знання Запоріжжя, що було цілком нормально.

— Ось бачите: тут була запорізька «оковита», — казав він, показуючи мені старовинну пляшку темного скла. — Я викопав її у могилі одного запорожця (він назвав ім'я того запорожця). Ну, й гарна була горілка! Ми її тоді покуштували до краплинки. На жаль, пляшка ця давно вже порожня. А не пошкодило б ще раз спробувати двохсотлітньої горілки!

А оце запорізька кам'яна «баба». Таких стояло на степу колись дуже багато. Гарна «баба»! Я знайшов її (він назвав місцевість і обставини цієї знахідки). На жаль, або хлопці або чумаки проїжджі поцували її. Бачите: помазали її дьогтем, де треба.

А оця чудова запорізька люлька належала генералу Алексеєву. Це той самий пан, що його потилицю намалював Ілля Юхимович (Репін) на своїй картині «Запорожці пишуть листа султанові». Це я порадив Іллі Юхимовичу намалювати цю картину. Генерал Алексеєв мав дуже жирний карк, що притягав увагу Іллі Юхимовича. Так він одного разу попросив мене, щоб я допоміг йому змалювати той генеральський карк. Я тоді забавив генерала Алексеєва балачками, він дуже сміявся, — а тим часом Ілля Юхимович примістився ззаду генерала й змалював його карк. Так ось у цього генерала Алексеєва я й випрохав цю люльку на тимчасово, щоб виставити її в Музеї. А пізніше генерал про неї забув, і ця люлька «привикла» до нашого Музею.

На цій картині Ви можете побачити й мене. Це я сиджу, як писар Коша Січі Запорізької, й пишу листа султанові, під підказування й регіт запорожців. Тут кожна фігура була взята з життя, тобто була змальована з живих людей Іллею Юхимовичем...

Далі йшло докладне пояснення, хто й ким зображений на цій знаменитій картині. Але я не в силі був запам'ятати всю ту безліч пояснень, що їх щедро висипав мені, як перли-самоцвіти, Д. І. Яворницький.

Але наприкінці нашої мандрівки по залах Музею я зумів дечим здивувати й Д. І. Яворницького взаємно. Він при одному поясненні здобув з-під вітрини невеликого папірця й сказав мені:

— Татари називали це ось так... (на папірці було декілька слів, писаних татарською мовою арабським письмом). Наші козаки називали це так само по-татарському.

Я прочитав ту записку й відповів Д. І. Яворницькому:

— Це так, вірно. Але у Вашому тексті написано помилково. Треба написати це речення ось так...

Я написав на тому папірці вірну графему арабським письмом, що його я вже трохи знав. Д. І. Яворницький був здивований такою появою молодого українця зі знанням татарської мови й письма. Він же не знав того арабського письма, хоч знав багато татаро-українських слів. Після цього мої шанси в очах Д. І. Яворницького значно підвищилися*.

Після оглядин Музею Д. І. Яворницький запросив мене до свого дому на обід. У вестибюлі, одразу після входу, на деревляній стіні праворуч я побачив картину, намальовану І. Ю. Репіним, приятелем Д. І. Яворницького, що зображала, як Тарас Бульба з синами їдуть верхи безкраїм степом до Січі Запорізької. Олійні фарби були ще свіжі, як ніби покладені тільки вчора. Це була для мене захоплююча картина. І що було для мене ще дивніше, про що я довідався тоді ж, це було те, що колись, значно раніше за мене, одвідав дід Д. І. Яворницького якийсь японський мандрівник, що цікавив-

* За таких років Дніпропетровський Музей було схарактеризовано так: «Дніпропетровський Краєвий Музей — відзначається своїми збірками козацької Запорізької старовини, має видатні колекції з археологічних розкопів Поля і Яворницького, колекції речей мистецтва, церковної старовини, етнографічні збірки. Проводить велику наукову роботу, дослідження з археологічного й історичного боку території Запоріжжя, що незабаром буде затоплено внаслідок спорудження греблі Дніпрельстану. Музей розташований в спеціальному доброму будинку. Проте він дуже тісний вже, а новий будинок для Музею досі не закінчено. Загальна кількість речей Музею — 49 174. За 1928 р. Музей оглянуло понад 38 000 осіб». (В. В. Дубровський «Музеї на Україні», Державне Видавництво України, Харків, 1929 р., стор. 38-40. Там же є й фотосвітлина будинку Музею на стор. 39-й).

ся запорізькою старовиною і що його Д. І. Яворницький супроводжував з поясненнями по своєму Музею, а потім запросив і до себе. Цей японець, ледве побачивши на стіні цю картину, одразу згадав з «Тараса Бульби»:

«А степ, що далі, то ставав прекрасніший...» — сказав він. Цей японець добре знав російську мову й пізнав Україну спочатку за цим славетним твором М. В. Гоголя, а потім одвідав і «останнього запорожця» — Д. І. Яворницького.

Приймала й гостила мене чудовим українським борщем і варениками, з додатком вишнівки з власного саду й власного виробу, «молода» дружина Д. І. Яворницького, вдова років 40-45-ти, дуже привітна українка, хоч на 30 років молодша за Д. І. Яворницького. Останній казав мені пізніше:

«Треба ж мати козакові-сіромасі господиню, що йому борщ або кулешу варила б!» — Це було розумно й статечно, навіть в устах 70-річного козака-запорожця.

Час з Д. І. Яворницьким минав непомітно, бо треба було тільки його слухати, а слова його лилися як у того невмирущого кобзаря Перебенді. Після короткого відпочинку в кабінеті Д. І. Яворницького, повному раритетів і сувенірів на спогад, ми пішли обдивитися недобудований новий будинок для його Музею. Досі Музей містився в одноповерховому будинку колишнього Губернського Дворянського Зібрання. Це був гарний будинок на панський смак минулого століття («ампір»), але замалий вже для неймовірного накопичення колекцій невтомним Д. І. Яворницьким. Тому ще перед I-ю Світовою війною було розпочато на кошти Катеринославського Губернського Земства будову нового, значно просторішого двохповерхового будинку, рядом зі старим. Але почалася війна, цю будову було припинено, потім гримнула революція: «пролетаріатіві» було не до «панських примх» — музеїв. Отже, дванадцять років вже стояли голі, не покриті дахом, цегляні мури, що височіли, ніби на малюнку архitekта-зобразителя руїн Паладіо. То була постійна гризота душі Д. І. Яворницького: як спонукати «земляка» Г. І. Петровського витрусити з «пролетарської» кишені чверть мільйона карбованців, щоб закінчити цю будову? Повернувшись з Дніпропетровського, я почав підготовчі заходи для допомоги цьому ділу. Насамперед треба було покрити мури дахом, щоб забезпечити їх від руйнації, та позатуляти вікна з тою самою метою. А про чверть мільйона балачка буде далі. Процедура була така: в бюджет наступного року по Наркомосвіті УРСР треба було внести кошторис вит-

рат на цю охоронну частину будівництва. Це було зроблено, і не пройшло й двох років, як на будову було накладено тимчасовий дах, а вікна позакладали теж. Треба було діяти далі.

Підтримувала наш задум, мабуть, та обставина, що в той час почали будувати Дніпрельстан. При моєму побаченні з Д. І. Яворницьким ми вже обговорили з ним плян Дніпропетровської археологічної експедиції, що мала на меті дослідити й розкопати всі ті історичні місцевості Запоріжжя, що їх в скорому часі мали б покрити назавжди Дніпрові хвилі, коли велику греблю буде замкнено. Під впливом пропаганди навколо цього великого будівництва пощастило запровадити до бюджету Наркомосвіти щорічне асигнування на цю археологічну експедицію, що її керівником було призначено Д. І. Яворницького, а серед її учасників було декілька знаних українських археологів, що серед них найдосвідченішим був професор Ростовського-на-Дону університету М. О. Міллер. Різноманітні пресові інформації щодо цієї експедиції та її видатних знахідок сприяли притягненню уваги й до Дніпропетровського Музею. Але останньою допоміжною краплиною був випадок при одвіданні цього Музею наркомом освіти УРСР М. О. Скрипником.

Одного дня М. О. Скрипник, що вважався тоді головним керівником «українізації України» (хоч ця большевицька термінологія звучала дурною нісенітницею, але возвеличувала М. О. Скрипника в очах українізаторів і його самого), прибув зі своїм особистим секретарем Ерстенюком до Музею Д. І. Яворницького. Останній зустрів наркома, як годиться, при вході до Музею й насамперед запропонував їм заповнити у старенької привратниці належну за правилами Наркомосвіти анкету одвідувачів: ім'я, по батькові, прізвище, рік і місце народження, соціальний стан, професія, зайняття в цей час і т. п. Д. І. Яворницький запросив наркома і його секретаря виконати цю процедуру «відповідно до наказу Наркомосвіти УРСР». М. О. Скрипник слухняно виконав, а за ним і його секретар. І вони чекали, що Д. І. Яворницький тепер вже поведе їх в Музей. Але Д. І. Яворницький сказав їм:

— Тепер прошу Вас ласкаво, Миколо Олексійовичу, заплатити вступну платню, що її береться з усіх одвідувачів, — 20 копійок.

М. О. Скрипник і цю вимогу виконав і навіть наказав секретареві:

— І Ви теж сплатіть 20 копійок!

Тільки після того Д. І. Яворницький повів їх по галереях Музею й прочитав їм там блискучу чотирьохгодинну лекцію про «Запо-

рожжя в рештках старовини й переказах народу». М. О. Скрипник був приголомшений ерудицією Д. І. Яворницького, і вся краса й велич нашої Запорозької Січі постала під його майстерним оповіданням в увяленні наркома у всій своїй силі. Після закінчення оглядин Музею Д. І. Яворницький запросив М. О. Скрипника з секретарем до свого кабінету в Музеї й попрохав високих гостей записати свої зауваження у велику оксамитну книжку для запису вражень почесних одвідувачів. М. О. Скрипник написав туди щось дуже похвальне (але, розуміється, «марксо-ленінське»), бо інакше й не могло бути. Тоді, коли атрамент у книзі просох, Д. І. Яворницький сказав М. О. Скрипнику:

— У цій книзі, Миколо Олексійовичу, зберігаються записи вражень багатьох видатних людей України. Ось, наприклад, незадовго перед Вами тут розписався заступник голови Раднаркому УРСР товариш Сербіченко, а ось враження Всеукраїнського старости Г. І. Петровського, а ще далі... (Д. І. Яворницький продовжував перелистувати книжку взад)... ось запис враження, дуже хвальний для нас, Батька Нестора Івановича Махна...

Далі М. О. Скрипник не забажав слухати, в якій компанії він опинився, і поспішив до виходу. Напевно, десь глибше в минулому були записи їх високопревосходительств, їх сятељств та їх високопресосященств. Але ж для Д. І. Яворницького всі вони були персонажами історії. А з історії нікого не викинеш і не зміниш.

Виходячи з Музею й прощаючись з Д. І. Яворницьким, М. О. Скрипник запитав його наостанку:

— А все ж таки скажіть мені, Дмитро Івановичу, чому Ви взяли з мене платню за вступ до Вашого Музею — 20 копійок? Адже мені, як наркомові освіти, належало б оглядати одну з установ мого наркомату задурно, бо це ж мій службовий обов'язок?

— Це вірно, Миколо Олексійовичу! — відповів поважно Д. І. Яворницький. — Але ж зрозумійте, що я му у ш збирати гроші на добудову нового будинку Музею, що ось, бачите, стоїть рядом недокінчений вже тринадцять років. А Наркомосвіта не дає на це грошей. То я й прагну бодай 20 копійками назбирати потрібні чверть мільйона, щоб добудувати новий будинок Музею*.

Д. І. Яворницький був майстром на ось такі запорозькі витівки.

* Про цей випадок я коротко оповідав вже в статті — «Микола Скрипник, як я його бачив» в «Українському Збірнику», кн. 10, Мюнхен. — 1957. — Стор. 143—159.

М. О. Скрипник нічого на це не відповів, бо це все була правда. Але він намотав цю гірку правду собі на вуса. Пізніше, вже, здається, після смерті М. О. Скрипника, нове приміщення було остаточно добудовано, — але, як пише мені в листі з 28 січня 1964 р. проф. М. О. Міллер, — «цей будинок було передано багатому союзу транспортників. Вони його закінчили, вкрили залізом і там жили службовці з транспорту. Я був в Дніпропетровському Музеї в останній раз в січні 1941 року, як вертався додому з Археологічного З'їзду в Києві. Я зупинився в Музеї днів на три, бачився з Я. Ходаком, що був заступником Яворницького на початку 1930-х років. Все було по-старому і на своєму місці. Велика зала була зачинена для відвідувачів і на дверях був плакат з написом: «Отдел советского строительства. В работе». В підвалі сиділа Червяцова, Пашка була за прибиральницю, Садовий був за секретаря Музею, а Ванька Шаповал та, здається, комсомолець Звонарьов були за екскурсоводів. В новому будинкові, що Яворницький призначив під Музей, так само, як і раніш, жили транспортники».

Не тільки колекції цього Музею, а головне — скарби знання в пам'яті його директора Д. І. Яворницького являли собою виняткову цінність. Але надіятися на те, що Д. І. Яворницький сам спроможеться записати все, що знає, про ці речі й колекції, — було неможливо, з огляду на його поважний вік і брак вже часу й сил. Тому в Укрнауці було вирішено, за моєю аспірацією, приставити до Д. І. Яворницького двох молодих аспірантів, яких головним і довірочним завданням (поруч з науковою підготовкою під керівництвом Д. І. Яворницького) було б слухати всі пояснення Д. І. Яворницького й записувати їх так, щоб він не надав цій «шпигунській» діяльності своїх аспірантів особливого значення. Це є нормальним, що учні записують всі лекції й зауваження свого вченого наставника. Такими першими його аспірантами були: Павло Антонович Козар (пізніше він був тимчасово висланий ГПУ з Дніпропетровського до Донбасу) і Сап'ян, що в 1932-33 рр. переїхав до Харкова, під час «великої чистки» української інтелігенції. Але цей переїзд, здається, не врятував його від закацетування органами ГПУ. Що ж до вельми талановитого історика й археолога П. А. Козаря, то він спромігся виїхати в 1943 р. на еміграцію, але там передчасно помер.

Після мого одвідання м. Дніпропетровського й знайомства з Д. І. Яворницьким, останній ще декілька разів бував у Харкові, тоді столиці УРСР, і завжди заходив до Укрнауки, щоб привітатися зі мною й порозмовляти. Але я бачив, що він старішав на наших очах,

та й було від чого: життя ставало з року на рік тяжчим, особливо коли почалося наприкінці 20-х років «розкуркулювання», а потім примусова «коллективізація», що знищила мільйони українських селян, в тому числі й на Запоріжжі. Були чутки, що після смерті М. О. Скрипника почалася компартійна нагінка й на Д. І. Яворницького. Він, як пенсіонер, не обов'язаний був бувати в своєму Музеї постійно, — тепер він зовсім припинив показуватися там, бо не міг знести «нових порядків» і «марксо-ленінської методології» в його Музеї, що почала туди вдиратися з моменту появи комуніста на чолі музеїв України (Кушнір в травні 1930 р.). На місце П. А. Козаря й Сап'яна з'явилися партійці й комсомольці і все, що від того випливало. Велике діло Д. І. Яворницького вмирало повільною смертю під натиском ворожих українству сил, — ще задовго перед фізичною смертю великого дослідника Запорозької Січи (1940 р.). Але, здається, НКВД нікуди не висилало й не заарештовувало Д. І. Яворницького до його останнього дня життя.

Проф. М. О. Міллер, що був заступником Д. І. Яворницького, як керівника Запорізької Археологічної Експедиції (1928—32 рр.), так описав у своєму листі до мене з 28 січня 1964 р. обставини погрому комуністами Дніпропетровського Музею:

«Протягом 1931, 1932 та початку 1933 рр. я жив у Дніпропетровському, в Музеї, і лічився завідуючим Археологічним Відділом, а разом з тим читав лекції в Педінституті. В 1933 р. я повернувся додому (Ростов-на-Дону), а в 1934 році Музей був погромлений. Яворницького звільнили від директорства, Грекова розстріляли, а залишили тільки Червяцову (доглядачку) та Пашку Дузь (прибиральницю). Директором Музею призначили якогось робітника-комуніста; всі справжні речі, якими Музей був переповнений, перенесли до підвалу, де знаходилося центральне ogrівання. Багато при тому загинуло, особливо з прекрасної колекції бронзових виробів, зібраної ще О. М. Полем. У Музеї перевели «революцію». Готові штучні музеї тоді надсилали з МАНАПО (Мастерская Наглядных Пособий) з Ленінграда та Москви. Це були картини й плякати з текстами Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, а також гіпсові муляжі. Ці «музеї» демонстрували такі теми, як «Походження світу», «Походження тваринного світу та людини», «Первісне суспільство», «Антирелігійна пропаганда» і т. д.»

Таким чином Музей, створений довголітньою працею О. М. Поля та Д. І. Яворницького, припинився: замість нього в приміщеннях Музею був марксо-ленінський балаган.

Другий погром Дніпропетровського Музею стався вже після смерті Д. І. Яворницького, під час другої світової війни. Проф. М. О. Міллер пише про це мені в листі з 18 лютого 1964 р. так:

«Музею найбільше пошкодив його директор комсомолец Мезін. Тікаючи перед наступом німців, він випив той штоф запорізької горілки, що був цілий і опечатаний. Тоді ж забрав з собою чудову колекцію бронзових речей, що їх зібрав ще О. М. Польша, а також з Церковного Відділу захопив всі срібні речі: хрести, кадила, ризи з ікон тощо».

Німецькі окупанти України так само, як і большевицькі окупанти, громили Дніпропетровський Музей. Проф. М. О. Міллер в листі з 18 лютого 1964 р. так описав цей черговий погром:

«У справі Катеринославського Музею хотів додати ще так. Я ж був у Катеринославі і близький до Музею ще й в 1943 році, як тікав з дому, від березня до вересня (1943 р.), коли подався до Львова. Під час німецької окупації будинок Музею подобався якомусь німецькому генералові, і він убрався туди. Всі вітрини було зсунуто у велику залу, яка йому була непотрібна. Невеличку, спеціальну частину було перевезено до Художнього Музею. Там, в одній кімнаті, було поставлено кілька столів-вітрин і в них виставлено речі, які німці вважали «готською культурою». Музей для публіки був зачинений, а мали доступ до нього лише німецькі старшини. Директором був призначений Павло Антонович Козар. Він, разом з тим, перетаскав до цього Музею, в приміщення Художнього Музею, майже увесь церковний реманент. До нього приїздили майже кожного дня ктитори та священики з нововідчинених церков, і він наділяв усіх ризами, требними хрестами і т. д. Та як майже всі церкви в надпорізьких селах були поруйновані, то церкви відчиняли в школах, клубах, райбудинках культури і т. д. Німці, які вважали українців, як козаків, своїми союзниками, призначили головою міста й української громади Соколовського, а Козаря — його заступником. Як почали підходити до Катеринослава большевики, то Козар з своїми двома дочками-дівчинами подався на Німеччину. Старша дочка, горбата, і дружина Козаря залишились в його хаті, в слободі Лоцмановій Кам'янці, звідки він був родом. У Німеччині П. Козар вмер від рака».

Тепер, згадуючи Д. І. Яворницького незлим, тихим словом, я закликаю ті численні Товариства українські в еміграції, що мають славні назви «Січей» або «Запоріжжя», подбати про перевидання бодай основних творів Д. І. Яворницького, переказавши їх україн-

ською мовою. Це потрібно для увічнення пам'яті цього видатного українського патріота, вченого й людини високої духовости. Це потрібно й для збагачення нашого українського арсеналу історичних знань про минуле нашої Батьківщини. Можна сподіватися, що у великих світових книгозбірнях вільних західних країн збереглися твори Д. І. Яворницького, що їх я раніше згадав, та й інші, і їх можна там отримати для перекладу й перевидання.

Наприкінці цієї статті вважаю своїм приємним обов'язком висловити щирю подяку проф. М. О. Міллеру, видатному археологові України, який багато років знав і співпрацював з Д. І. Яворницьким перед і після революції, за його важливі зауваження й доповнення мого спогаду про Д. І. Яворницького, особливо в останні роки його життя, коли я, перебуваючи вже в советському кацеті, як політичний в'язень, не міг знати діяльності Д. І. Яворницького й обставин існування його Музею. Несумнівно, що коли Україна стане вільною від большевицької окупації, — цьому Музеєві буде надано ім'я Д. І. Яворницького і почесне місце в його експозиціях займуть знахідки археологічних розкопів проф. М. О. Міллера.

ДОДАТОК

Про сучасний стан Дніпропетровського Музею можна дещо довідатися з книжки Г. Г. Мезенцева «Музеи Украины» (рос. мовою!), Издательство Киевского Университета, 1959 р., стор. 38—40. Наводимо текст цієї інформації в перекладі з російської мови на нашу:

«Дніпропетровський Державний Історичний Музей міститься на центральній вулиці міста, в красивому будинку, що був для нього спеціально побудований ще в передреволюційні роки. За советських часів фонди Музею було поповнено колекціями з палацу Потьомкіна, з колишнього Земства та Міської Управи, а також внаслідок збирання історичних етнографічних матеріалів та археологічних розкопів у районі Дніпрогесу та в інших місцях.

Експозиція Музею побудована відповідно до загального, встановленого для історичного музею, плану за марксівською періодизацією історії суспільства — по соціально-економічних формаціях, тобто, прикладом, так само, як і в Київському та Харківському Музеях, але матеріали, що відображають історичний процес на Дніпропетровщині, трохи інші. Багаті колекції, що їх зібрав Музей, було розграбовано й почасти знищено під час вітчизняної війни німецькими загарбниками. Але в Музею нині є цінні археологічні колекції з

розкопів палеолітичних і неолітичних стацій, селищ і могильників епохи бронзи, скитської та старослов'янської культур, що відображують ранню історію суспільства на території Придніпрянщини.

Зунікальних пам'яток у Музеї експонуються: деякі скитські пам'ятники з широко відомого Чортомлищського Кургана, колекції прикрас і посуду первісних слов'ян (зокрема, антський скарб, що його було знайдено в районі будівництва Дніпрельстану), залізна кована гармата XV ст., рукописні книжки початку XV в., книжки першого друкаря Івана Федорова, що були видані в Острозі та у Львові («Острозька Біблія» 1581 р., Львівський «Апостол» 1574 р.), російський чеканий мідяний посуд XVII ст. Особливо цікаві в Музеї речі з Кодацької фортеці (1635 р.) — шаблюки, замки, олів'яні кулі, гарматні, а також одяг запорожців XVII-XVIII вв. — жупани, шаровари. З Нової Січи експонуються човен і котва.

З експонатів наступних відділів Музею дуже цікаві: оригінальні документи за підписами О. В. Суворова і М. І. Кутузова, пляни Катеринослава 1792 р. (автор — відомий російський архітект І. Є. Старов, плян підписаний Катериною II-ю), велика колекція знаменитих Опішнянських керамічних виробів, що ними славилася Катеринославщина (? містечко Опішня — на Полтавщині. — В. Д.), цінні документи про участь Катеринославської губернії в Кримській війні, а також матеріали щодо важкого становища робітників і селян на Катеринославщині в передреволюційний час, — їхній одяг, примітивні інструменти і т. п.

Центральне місце в Музеї займає відділ, присвячений советській епосі. Експозиція, що побудована відповідно до періодизації советського суспільства, послідовно й повно оповідає про встановлення советської влади на Дніпропетровщині, про її успіхи в передвоєнні роки, про участь у великій вітчизняній війні та про розвиток в післявоєнний час. Найцікавішими експонатами тут є особисті речі видатного керівника революційного руху Г. І. Петровського, що провів декілька років у Дніпропетровському (1930—1935 рр.) (? — В. Д.), речі учасника трьох революцій А. К. Войцеховича, оригінальні плякати 1918 р., тачанка часів громадянської війни (мабуть, Нестора Махна ? — В. Д.), „будьоновки», мандати делегатів XI з'їзду партії, колекції грошей, взуття, зразки хліба часів громадянської війни та відбудовчого періоду. (А зразків хліба часів голоду 1933 р. нема ? — В. Д.).

У відділі «Велика вітчизняна війна» експоновано багато цікавих матеріалів про боротьбу з німецькими загарбниками на Дніпропетровщині — листівки, печатки, зброя та ордени учасників парти-

занського загону Широківського району Дніпропетровської області, особисті речі підпільників Кривого Рогу — Н. Н. Ходича, Н. Решетняка, А. Жолтухи та інші. В експозиції показано також особисті речі пілота — героя Союзів Союзу Б. Глинки, що народився в Дніпропетровському.

У відділі післявоєнного періоду є цікаві матеріали про розвиток промисловості й сільського господарства на Дніпропетровщині, моделі залізничних вагонів, що їх будують в Дніпропетровському, макет нової шахти в Криворіжжі, продукція інших дніпропетровських заводів. Багато матеріалів про сільське господарство, зокрема про діяльність М. О. Озерного, його ордени, грамота, особисті речі. Закінчується експозиція Музею виставкою подарунків м. Дніпропетровському від братніх республік та закордонних гостей».

* * *

Таким чином, як бачимо, Дніпропетровський Музей перетворено комуністами на один з їхніх агітаційних пунктів. Величне минуле козацького Запорозжя поставлено в ролю тільки «вступу» до советських «досягнень», а про творця цього Музею Д. І. Яворницького навіть не згадано. Але український народ ніколи не забуде цього видатного історика!

* * *

У своєму листі до мене з 5 березня 1964 р. проф. М. О. Міллер оповів про те, як колись Д. І. Яворницький зустрічав царя Ніколая II в своєму Музею в Січеславі (Катеринославі):

«В 1915 р., під час війни, цар Микола II-й був і в Дніпропетровському. Згідно протоколу його перебування там, він мав заїхати й до Музею. Яворницький зустрів його на вулиці перед Музеєм, а як увійшли до Музею, то Яворницький, як він то робив завжди з «високими гостями», узяв з царя 20 коп. за вхід. Далі він ці гроші приліпив під скло вітрини з підписом, хто їх сплатив. От зайшли до Музею: цар, за ним розпорядчий і виконавець протоколу міністер Двора барон Фредерікс і ще 3-4 свитських генерали. Фредерікс суворо попередив Яворницького, що згідно протоколу на відвідини Музею відведено 30 хв. і щоб Дмитро Іванович ні в якому разі не затримував царя ні на одну хвилину, бо їх вже дождатимуть в Кам'янському на заводах. От Дмитро Іванович повів царя по всьому Музею і водив рівно 30 хв. А тоді підвів до картини Рєпіна — «Відповідь запорозжців султану» і почав її показувати царю та

повільно читати того листа, з різними коментарями. Як читав, наприклад, — «Поцілуй ось куди нас», — то показував собі рукою в зад. Як відомо, цар Микола був страшенно смішливий. Він узявся за живіт, перегнувся дугою і реготався на весь Музей. Фредерікс, що стояв ззаду, червонів, робив страшні пики Дмитру Івановичу і махав рукою, щоб той замовкнув. Дмитро Іванович дочитав до кінця і тим задержав царя ще на 30 хв. Після того цар попрощався з Дмитром Івановичем за ручку і подякував йому. Як вийшли з Музею, то повернувся Фредерікс і почав кричати на Дмитра Івановича: як він смів порушити протокол? Дмитро Іванович випростався у весь зріст і відповів Фредеріксу:

— Я сьогодні мав щастя показувати свій Музей не Вам, а Государю, він залишився задоволеним і дякував мені. А що Ви думаєте, то мені байдуже!

Фредерікс не мав що сказати, заскреготав зубами і пішов геть, не прощавшись з Дмитром Івановичем...»

1964.

МИСТЕЦТВО «ДОСКОЧИТИ»
ЩОСЬ ДЛЯ МУЗЕЮ

Мені справді довелося зустрітися з Дмитром Івановичем Яворницьким. Це було десь чи не 1927 року; моїм провідником став незвичайний дніпропетровець, такий же цікавий, як і Дмитро Іванович, — Максим Лєбідь. Музей, виплеканий «дідом Січі», справив на мене велике враження. Він був напханий добром, блискотів, саяв, пашів здоров'ям, як гарна червоноцока молодиця.

Дмитро Іванович, здається мені, жив тоді при музеї, десь там, у задніх кімнатах: мав і свій кабінетик, невеличкий, але прикметний. Стіл господаря стояв так, що він заходив у куток, де містилося його крісельце.

Сам — худорлявий, стрункий, вільний у розмові, щогодини дотепний, з ясною усмішкою.

Я дивуюся:

— Ну, як ото ви, Дмитре Івановичу, спромоглися зібрати такі багатства? Це ж, видно, тисячі, десятки тисяч уклали в це діло?

Дмитро Іванович сміється, розповідає, що музей до революції перебивався на земській дотації в сумі, здається, 400 карбованців на рік.

— Але все ж таки, Дмитре Івановичу?..

— Е, голубе. Хоч життя й складне, та як умієш чого доскочити, то журитись не будеш!

— Доскочити!.. А що це таке, Дмитре Івановичу, — «доскочити»?

— Хочете знати — розкажу. От ви бачили отам і отам ікону Божої матері? Може, один чи два такі шедеври в світі. Було це тоді, коли ми розкопували могилу, під селом, десь понад Дніпром. Літо стояло надзвичайне. А природа мов казка... Іду я тим селом, захотілось води, аж тут садиба; у дворі молодичка, гарна, що й казати! «Чи можна у вас водички напитись?» — «А чого ж, Дмитре Івановичу! Заходьте! А то до всіх заходите, тільки мою хату минаєте! Ласкаво прошу!»

Дмитро Іванович розповів, як він зайшов до тієї молодички, як

вона подала йому холодного кислячку з поGREба, як він пив із гле-
чика і про що вони розмовляли.

Так от, сидить Дмитро Іванович у хатині, п'є кислячок, слухає
господиню і — нишком — «куняє». На покуті серед півдесятка ікон-
ної сірятини — отой діамант, ота ікона, якій ціни немає і яких тільки
дві-три на всьому білому світі. Все в нього затерпло, заніміло все-
редині. А час іде, треба вже й прощатися. Підводиться, мовби підіймає
сто пудів, простягає руку до шапки, а в голові одна й та сама думка:
«Ну, як її, ікону ту, доскочити?» Випростався нарешті, схопив шап-
ку, ступив крок до столу. Тут уже й господиня захвилювалася!..

— То що, Дмитре Івановичу, ви отак і підете від нас, нічого не
взявши?

— Так, мабуть, і піду, — відказує Дмитро Іванович, а сам
внутрішнім зором від того дива — ікони! — відірватися не може!
Бий тебе сила Божа!..

Господиня тим часом каже:

— А ви роздивіться гарненько, у мене ж їх аж вісім, та всі,
бачите, які гарні! Невже серед них жодної путньої нема?

Дмитро Іванович зітхає й каже:

— Є, серденько, і не одна, а дві. Он ті! Так ви ж їх не віддаєте?

— Таки справді не віддам, — каже молодиця. — Це ж бо мое
маміне благословіння! Але ж, крім тих, є й інші? Ось ота...

— Яка ота? Чорна?!

— Е, Дмитре Івановичу, то нічого, що чорна, так стара ж яка!
До неї молилися ще наші дід і прадід, кажуть...

— Так то так, та чорна ж яка!

— Ну й хай!.. Я ж дорого не візьму, дайте п'ятдесят копійок —
та й беріть собі.

Дмитро Іванович відчув себе на шпилі блаженства, серце в
грудях гупає, ледь не вискочить, очі ладні спалахнути вогнем.
Але ж треба триматися! Він гасить байдужістю блискітки в очах і
каже:

— П'ятдесят дорого! Двадцять копійок дам...

— Це ж таки мало, Дмитре Івановичу, бо хоч і чорна, а гарна ж
яка!

— Ну, коли гарна, то хай буде не на твоє й не на моє. Натє,
візьміть тридцять копійок!

— Що ж, і тридцять копійок гроші; он малий підростає — кни-
жечки треба купити, торбинку, зшитки... Спасибі вам, Дмитре
Івановичу...

Він бере покупку, спершу байдуже (що ж, купив непотрібну річ — треба брати!), та чим далі одходить від садиби, тим гарячіше кров припливає до мозку: «Боже, яка знахідка! Яка знахідка!» — і вже ніжно й віддано притискає надбання до серця.

Оце й означало його мовою: доскочити!

*Д. Яворницький біля входу
в Дніпропетровський історичний музей.*

У ПРОФЕСОРА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Редактор газети «Зірка» товариш Крашаниця сказав:

— Тепер, товариші, поспішіть до краєвого музею. Там вас поінформують про поїздку через пороги. Я вже дзвонив до музею — сказав про вас. Поспішаємо до музею: о четвертій годині музей закривається. З нами їде співробітник «Зірки».

В музеї сказали, хто ми такі. Пропустили. Ми пішли обдивитися музей. Ось якісь екскурсанти «розбирають» кам'яну добу. Йдемо далі. Розходимось усі по різних відділах. Раптом підходить до мене А. і каже:

— Тільки що пройшов професор Яворницький.

— Зараз ми до нього підемо...

Не встигли ми зібратися до гурту, як прийшов хтось із службовців музею і сказав, звертаючись до нас:

— Вас просить професор...

Йдемо до професора. Невелика кімната. Стіл. З одного боку столу сидить професор, з другого — службовець музею. Професор устав і пішов нам назустріч.

— А здрастуйте, мої земляки!

Привіталися. «Земляками» професор нас називає очевидячки тому, що сам він родом з Харківщини. Про це говориться в його книжці «Вольности Запорозских казаков».

— Сідайте. Розповідайте, чого це ви до нас приїхали?

Сиджу поруч професора і дивлюсь на його згорблену постать, на білу голову, на темні окуляри. Бачив я його ще року 1909-го, коли був учнем. У цьому ж самому музеї. І тоді вже у нього була біла голова.

Розповідаємо професорові, звідки ми, хто ми й чого ми сюди приїхали.

— Порадьте нас, професоре, як нам пробитися до Кічкаса через пороги.

Професор каже :

— Почекали б ви до 1 червня, а тоді б поїхали разом зі мною...
Нас їде ціла експедиція. Їдемо ховати пороги. ...

— Ми не маємо часу чекати...

— Ну, гаразд, якось улаштуємо вас...

Професор розпитує нас, хто звідки родом. Він нас називає то «земляками», то «запорожцями», то просто «хлопцями».

— Найкраще б було, коли б ви, хлопці, махнули пішки понад Дніпром ... Я колись ходив ...

— Так часу ж ми не маємо, професоре...

У професора, не дивлячись на його роки, багата пам'ять. Він розповідає нам, якого року й хто пішки мандрував понад Дніпром. Професор радить нас:

— Підете від музею до Дніпра. Там питаєте Івана Івановича Явдокименка. Скажіть йому, що від мене... Він вас повезе через пороги.

А потім:

— А ви як слід обдивилися музей?

— Не встигли...

— Шкода... Якщо ви ще й завтра не поїдете, то приходьте сюди: я вас сам поведу до музею. Розкажу про все.

Співробітник музею зауважив:

— Завтра у нас вихідний день...

— Годі приходьте до мене додому. А звідти вже підемо до музею. Я одімкну.

Дякуємо професорові за його ласку. Хочемо вже йти до Івана Івановича Явдокименка.

— Почекайте. Розпишіться у нашій книзі.

Показав нам книгу відвідувачів.

— Ось де розписався цар Микола... Це — генерал Денікін...

Ось— Шкуро. Ось де батько Махно ...

Беру, читаю : охоронна грамота батька Махна, щоб не чіпали музею. Професор перегортає далі.

— Ось товариш Луначарський. Товариш Сербиченко...

Розписалися і ми.

Виходимо з музею. Професор теж з нами.

— Я вас трошечки проведу. Вкажу шлях до Івана Івановича.

На дворі звертаюся до професора:

— 1909 року у вас коло музею стояла чабанська гарба...

— Вона й зараз там стоїть...

Прошли трохи — так, стоїть чабанська гарба на тому самому

місті. Понад парканом вишикувались кам'яні баби. Мабуть, штук із двадцять.

— Цілий гарем!— сміється професор.

Пішли вниз до Дніпра. Професор говорив — укаже шлях, а тепер, бачу, не думає повертати назад. Кажу:

— Може б, ви не турбувалися, професоре. Ми й самі знайдемо...

— Та нічого... Пройдемося.

Ходить професор поки що швидко. Наша братва тягнеться ззаду. Особливо далеко відстав А. Професор оглянувся і сказав про А.:

— Глевкий ото у вас чоловік!..

Далі розповідає, в якому році й яку він могилу розкопав і що знайшов у тій могилі. Так і відчуваєш, що поруч тебе людина, яка все своє життя віддала археології, історії та краєзнавству.

Прийшли до Івана Івановича.

— Оце вам Іван Іванович... Я свою місію виконав...

Дякуємо професорові. Прошаємось. Професор ще раз нагадує нам:

— Якщо завтра не поїдете, приходьте до мене. Поведу вас до музею.

— Дякуємо...

Пішов професор, а ми давай умовлятися з Іваном Івановичем...

1927.

ТІ, ЩО ВЧИЛИ ЛЮБИТИ ЗАПОРОЖЦІВ

Уперше запам'ятав я Дмитра Яворницького, коли мені було якось дев'ять років, якщо не менше. Шановний гість завітав до нашого хутора на північній Херсонщині. Дід мій побожно, немов перед плащаницею в церкві, ходив коло гостя й частував його оковитою. Пили, як і личило нащадкам запорожців, із коновок. Причому гостеві піднесли здоровенну мідяну коновку, з якої пригощалися колись не тільки славні предки роду, засновники сіл та учасники походів на Крим, а й Остряниця, і кошові (ім'ярек...), і навіть сам гетьман Мазепа. Чи справді так було, тяжко судити, але родинна традиція послідовно зберігала переказ і запевняла, що це була суша правда.

Сиділи в діловій світлиці перед відчиненим у сад восьмикутним вікном. Сонце щедро лилося всередину, і «зайчики» пустотливо гралися по старовинному гербі власному, що висів на стіні, недалеко від образів. Сивуватий Яворницький попивав горілку й, немов на чорній раді, критикував герб: йому не подобався меч.

— Узяв би чоловік шаблю, домаху, та ще й вигинисту, — зауважив він, — а то потягло вашого полковника до меча, до прямого, рівного меча... Не по-козацькому!

Дід наполегливо, але так, щоб не вразити дорогого гостя, історіософічно заперечував, що меч, мовляв, старший за шаблю і зображує не «кривоту» й мінливість козацької «сіроми», а навпаки — прямолінійність удачі воїна і т. п. Корона, зображена на гербі, мовляв, свідчить про королівське походження. При чому згадувались майже всі волинські й галицькі королі. При цьому вказівний палець ділової руки багатозначно підносився вгору. Демократичний Яворницький не приховував свого скептицизму й лукаво посміхався: «Он куди гне! Та ще в часи комуні!»

Я, звичайно, не розумів усього, про що йшла мова, але слухав, напевне, з розкритим ротом. У всякому разі, ту розмову закарбував у пам'яті.

Зате в іншому пункті вони цілком сходилися. Після того як я безпомірно прочитав дві-три сторінки псалтиря по-церковнослов'янському (цього зілля навчився від діда ще на шостому чи сьомому році життя — така була його воля!), вони пішли в нашу простору клуню, де разом із «сезонником» (парубчак, якого наймали для допомоги батькові під час жнив) обережно знімали з товстих балок мережані сволоки з останніх запорозьких куренів. Підпилий Яворницький роняв сльози, коли списував якусь там вирізьблену дату чи слова молитви зі сволока.

Це все, що зберегла моя пам'ять про першу зустріч із Яворницьким, слава якого гриміла по всіх місцях запорозьких. У 1932-ому році наш хутір зрівняли з землею. Нас вигнали, заарештувавши батька й мене. Старого діда не чіпали, бо він тоді дуже рідко бував удома — завжди кудись їздив, маючи в документах то Олександра, то Григорія, то кілька інших імен, але родове прізвище те саме — Жученко. Таке було примітивне маскування, але воно якийсь час діяло. Від Сибіру решту родини врятувало, либонь, те, що мати вийшла з бідняцького роду; її походження було всім відоме: батька забито на японській війні 1904 р., а мати незабаром померла від тифу.

Мережані сволоки з таємничими для мене написами, що пролежали на нашому хуторі щонайменше півтораєта років, що так старанно переховувались у сухому місці, що так любовно показувались вибраним гостям, пішли на дрова до комсомольського клубу в сусідньому селі Нові Обитоки. Дід плакав із розпуки, та вже не міг урятувати дорогоцінний скарб. Рік пізніше, навесні 1933 року, він лежав пухлий із голоду, але не хотів лишати хутора, де викопав собі землянку й живився більше грибами та зіллям із сусіднього Гурівського лісу.

Сині, набряклі дідові ноги виглядали, немов пляшки з водою, коли я з Кривого Рогу — раз на тиждень — приносив йому торбиночку пшона на куліш і гливкої півхлібини — так тяжко заощаджений «пайок». Таки щастило якийсь час рятувати діда від голодної смерті. Але, з'ївши свіжого хліба з недозрілого зерна, він помер, хоч і закінчив своє довге життя на хуторі, де й волів похованим бути.

Увечері, разом із дуже слабою тіткою, ми загорнули діда в рядно, бо на труну не було дошок. Тітка пішла додому в Нові Обитоки, щоб дістати другу лопату, але не повернулась, бо, мабуть, цілковито ослабла від довгого недоживлення. Мені припало самому викопати тяжким і незграбним заступом яму й поховати улюбленого діда на власній — не своїй! — землі. Хреста не ставив, щоб часом голова

сільради Сердюк і його посіпака Тонкошкурий, прозваний Товстошкурим, не догадалися й не наказали перенести останки діда в інше місце — на «колгоспне» кладовище однаково без хрестів, що дуже поширилось під час голодної весни 1933 р.

Востаннє я бачив Яворницького в Січеславі чи пак у Дніпропетровському десь наприкінці тридцятих років. Я дістав його адресу в краєзнавчому музеї, де, між іншим, оглянув у дворі також сволоки з запорозьких куренів (чи не з наших?) — якісь дрючки, сірі й напівзігнилі від дощів, потріскані від сонця. Ані сліду дорогоцінної різьби! Яворницький, тепер уже старий-престарий дідусь, гірко плакав, обмацуючи мене сухими, але теплими руками:

— А пригадуєш, як ти скуб мене за вуса, коли сидів у мене на колінах? — жартуючи спитав він, як тільки довідався про моє прізвище. — Який козак виріс! — Зворушений його непомильною пам'яттю, я підтакував, хоч і не пам'ятав того випадку — це було, мабуть, тоді, коли я був ще дуже малим. У той же день Дмитро Іванович подарував мені останній примірник свого «Описанія вольностей Войска Запорожского». У книзі була також рукописна вкладка про Сірка, що й досі в мене зберігається. Сама книга згоріла в Берліні на квартирі Євгена Гарана в пекельні січневі чи лютневі дні 1945-го року.

АКАДЕМІК ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ

Дитячими ногами я сходив усі місця колишнього Війська Запорізького. Був на Хортиці, був у м. Запоріжжі на могилі останнього кошового Задунайської Січі Гладкого, був на Жовтих Водах — місці історичної битви українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти шляхетських полчищ. Був у Олешках, на Кам'янці та Конці. Був у Новомосковську — в запорізькому соборі, що за козаччини звався Самарським. Був на Микитиному Розі, був на Томаківці. Кожен кущик, кожен цаль землі оглянув на Чортомлику, на Скарбному... Був у Капулівці — на могилі славного лицаря Запорожжя Івана Сірка, на руїнах останньої Дніпровської Січі в селі Покровському, був на Запорізькому урочищі, що супроти с. Покровського — місця Підпільненської Січі.

І скрізь, де б я не був, всюди поруч з лицарями Запорожжя згадували селяни про свого поважного приятеля академіка Дмитра Яворницького. Хотілося мені бачити запорізьких лицарів нашої землі, знаходив я уламки запорізьких пістолів та шабель, хотілося бачити бодай маленьку річ, що була в руках овіяних вічною славою лицарів України, незабутніх січовиків.

З такою ж силою хотілося мені бачити того, кого селяни згадували нарівні з ім'ям Івана Сірка. Хотілося мені на власні очі бачити вкритого не меншою славою, ніж запорожці, Дмитра Яворницького.

І ось заробивши на будівництві Мерефо-Херсонської залізниці кілька грошень, я разом зі своїм приятелем та зсмяком Федором Морозом помандрував до м. Січеслава (Катеринослав, Дніпропетровськ), щоб на власні очі побачити Дмитра Яворницького, побачить витвір Дмитра Яворницького — Січеславський історично-археологічний музей південної України. Було мені тоді 18 років. Не наважувався я ступити перед очі сивого, вкритого славою академіка. Мене підбадьорив незабутній приятель, очевидно, загинулий у большевицькій неволі, молодий на той час український письменник

Василь Чапля, який був добре знайомий з академіком Яворницьким і розвіяв мої сумніви щодо побачення з славним академіком.

Несміливо, з тривожним биттям серця пішли ми цілою громадою до музею ім. Поля. І ось на самісінькому вході нас зустріла старенька постать, лагідна та проста, і я не міг тоді збагнути, що це саме і був славний академік. Привіталися. Академік почув, що ми розмовляємо чистою українською мовою, і зацікавився нами так, ніби ми були дорогоцінний скарб.

Ніколи не забуду потиск руки академіка Яворницького. Тоді академіку Яворницькому було близько 80 років. Сивий, висхлий на обличчі, він бадьоро і рвучко подав мені руку, вимовивши: «Яворницький». Відповідь: «Пронченко». Мій приятель Василь Чапля додав: «Молодий український поет». Мов вогнем обдало академіка. Схопив він мене під пахву і не пускав доти, доки не обвів увесь музей, а, крім цього, поводив мене по всіх кабінетах, робітних лабораторіях, де переховувалися експонати, які ще не визначені і не виставлені на світлинах музею до огляду глядачами.

Коли я дивився в спину академіка, мені не вірилося, що цій людині близько 80 років. Це була жвава, рвучка і бадьора постать, яка з кожним українським словом тремтіла, запалювалась, поривалася аж цілувати ті уста, з яких зринало шире українське слово.

Вже надвечір, коли ми закінчили оглядини музею, академік запросив нас до своєї господи, до свого особняка, що був поблизу Дніпрового берега, з веранди якого відкривався мальовничий краєвид на Дніпрові береги, на острів Манастирський, на парк ім. Шевченка.

В господі, кращій світлиці академіка, точилися незабутні розмови про Україну і її долю, про те, як окрадає Москва наш рідний край. Не хотілося йти від академіка. Але щирі запрошення одвідувати надалі вселили віру, що це побачення не останнє. З того часу я і почав одвідувати академіка Яворницького, який з небаченою потім увагою читав мої вірші, давав настановлення, розповідав про багатьох письменників, які були особисто знайомі з Дмитром Яворницьким. Голова моя запаморочувалася від думки про те, що людина, котра читає мої вірші, бачила на власні очі і тиснула руки Борисові Грінченкові, Карпенку-Карому, художникові Мартиновичеві, художникові Репіну, письменникові Леву Толстому, вченому Дмитрові Менделєєву, незабутній Лесі Українці, і ще, і ще! І ця рука, холодна вже від старості та спрацьованості, тиснула мою руку, руку, що тільки-но починала намацувати стежку до життя.

Навіки полюбив я ту справу, якою жив славний академік. Я зрозумів, що поборники України — то є люди з великої літери.

Ходив я по Україні, був у Полтаві — на Шведській могилі, був у Гумані — в Софіївському парку, був на руїнах Батурина. Ходив по Україні і з кожного кутка надсилав листи академікові Яворницькому, що став моїм духовним батьком. Академік Дмитро Яворницький зазнайомив мене з цілим рядом людей, котрі в глибокому запіллі гартували зброю до боротьби проти московсько-комуністичного за-силья в Україні. Згодом пів-землі пройшов я, але ніколи не забував образ Тараса Шевченка, не забував, як я звав, сьогоднішнього Шевченка — Дмитра Яворницького.

В далеких снігах чужини, на плутаних стежках диких звірів, зне-силений і голодний, часто дивився я на захід, де заходило сонце і починався ранок, дивився туди, де Україна. Бачив я руїни Запорі-жжя, бачив рідну матір і сина свого, якого штовхали нелюдими за те, що: «Батько твій проти советської власті!», бачив свою спрацьо-вану і убиту горем матір, бачив тисячі матерів і тисячі знедолених та сиріт. Бачив водночас світлу постать Дмитра Яворницького. Бачив його муки, переслідування і знуцання, що ними так щедро нагород-жувано нашого славного академіка.

Повернувся я в рідну Україну, але Дмитра Яворницького не по-бачив.

Неволя, глум і наруга передчасно звели в домовину славного академіка і батька. Але в могилу навіки-вічні лягло і те страшне іго, що закатувало Дмитра Яворницького.

Незабутні навіки слова, які часто повторював славний академік: «Лиха іскра поле спалить та й сама щезне!»

1941.

НА АУДІЄНЦІЇ У НАРКОМА
Спогади історика

Директор Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею академік Д. І. Яворницький був до краю залюблений в свою справу. Часом він забував, що над справами музейними є більш важливі і невідкладні, загальнодержавні справи.

Обіцяні наркомом освіти гроші на добудову незавершеного з 1913 р. нового музейного приміщення «обов'язково будуть», — думав він. Варто лише йому особисто з'явитись на очі столичного начальства і все, мовляв, буде гаразд.

...Директор був занадто ображений, коли секретар з приймальні наркома освіти, в якій набралось чимало людей, і не думав позачергово пропустити професора до кабінету Миколи Скрипника. Невихованість і неухважність секретаря до 70-річної людини були тим очевиднішими, що всі присутні в приймальні негласно визнали за Яворницьким право на позачергову аудієнцію, тільки-но він переступив поріг. Після цього Яворницький покинув приймальню і, ображений, прямував до виходу.

— Отак прийняли мене, як бачите, у своїй столиці! Ганьба! Сором! — сердито говорив директор.

— Дмитре Івановичу, тут якийсь прикре непорозуміння, — відповідав я. — Дозвольте мені повернутися й поговорити з секретарем...

Не встиг я докінчити своє слово, як секретар наркома вже сам вибачався перед академіком.

За хвилину-дві Дмитро Іванович, повернутий секретарем, стояв у кабінеті наркома. Просторий кабінет М. Скрипника був обставлений скромно. Над великим столом висів художній портрет Леніна, а далі по стіні — портрети Калініна, Петровського й інших. За столом біля стіни стояли шафи з робочою бібліотекою. Праворуч від стола знаходилося невелике бюро з поточною літературою та газетами.

Серафима Дмитрівна, дружина Яворницького, з особливим педантизмом виряджала Дмитра Івановича до столиці. Вона нарядила

Його у найдорожчий і найкращий костюм, одягла йому найкрасивішу мережану сорочку з чудовою старовинною, гаптованою квіточками, зеленою стрічкою. В залізничному вагоні Дмитро Іванович був дуже обережний — боявся пом'яти і забруднити одяг, бо уперше їхав до столиці радянської України, їхав як на велике свято — у найвищу урядову установу.

На другий день по приїзді до Харкова нас запевнили в музейному відділі Головнауки, що М. Скрипник охоче прийме Д. Яворницького об одинадцятій годині ранку.

...Вже з порога кабінету Дмитро Іванович весело промовив:

— Здоровенькі були, Микола Олексійовичу!

Йому назустріч від столу широким кроком і повагом вже йшов нарком — людина невисокого зросту. Вітаючи Яворницького, він ніби відрубав кожне слово:

— Радий бачити вас, Дмитре Івановичу, в наркомосвіті та задовольнити по змозі усі ваші прохання, про які розкажете мені. Сідайте — прошу вас!

Коли Яворницький усівся в крісло, М. Скрипник пройшов до свого місця й звідти мовив своєму візаві:

— Перед тим, як говоритимете, мені приємно нагадати вам, Дмитре Івановичу, що цими днями ми згадували вас незлим тихим словом.

Нарком освіти був у добромум гуморі. На його обличчі не було й тіні тієї суворості, що, як здавалося Яворницькому, була властива наркомові на першій зустрічі в Дніпропетровському музеї.

— У мене збиралися отут недавно мовознавці, — продовжував Скрипник, — з приводу упорядкування і видання словника живої української народної мови. Вони принесли з собою різні словники, серед яких я вперше побачив і оцього вашого словника, виданого в Катеринославі в 1920 році.

Нарком тут же трохи нагнувся і з полицки свого бюро дістав «Словник української мови» Д. І. Яворницького. То був перший том, виданий від літери А до літери К на негожому папері і з недоліками невдалого друку.

— На превеликий жаль, — продовжував, підвівшись, Скрипник, — я тільки тоді дізнався, що ви не лише знавець історії й етнографії Запоріжжя і музеєзнавець, але, крім того, ще й добрий мовознавець та письменник. Я не знаю і не маю повного переліку ваших праць, але те, що мені відомо про ваші капітальні роботи, про створений вами музей і оцей словник, — дозволяє

мені висловити вам свою глибоку пошану й подяку від нашого уряду. Ви — великий трудівник на ниві української науки і культури й повинні займати більш почесне місце, аніж учені, що йшли до кінця чи певний час не з нами і навіть діяли проти нас. Ви з ними не були!

Дмитро Іванович не міг одразу промовити й слова, на його старечій щоці блиснула і скотилась сльоза:

— Ви перший від радянської влади визнаєте мене за людину, що не марно прожила вік, — говорив тихим, приглушеним голосом. — Ця підтримка потрібна мені для завершення словника, що від певного часу став альфою й омегою мого життя.

М. Скрипник уважно знайомився з планами академіка щодо впорядкування словника, з оцінкою ним своїх найголовніших літературно-художніх й історичних творів, а його друковані праці сягали тисячі аркушів.

— Можливо, тільки мої історично-етнографічні праці та джерела до історії Запоріжжя, що їх роками скрупульозно вишукував, збирав, не скоро втратять своє значення в науці. Але смію вам сказати, що найкоштовнішими скарбами моєї праці є відомий вам музей і згаданий вами словник, над яким працюю і працюватиму, скільки вистачить сил.

— Мені надзвичайно приємно, що більшовицька партія і радянська влада обумовили і навіть стимулювали вашу наукову роботу. І хоча ми з вами довго йшли різними шляхами, але за законами історії з Жовтневої революції ми пішли і йдемо одною дорогою, будуючи соціалізм, — сказав Скрипник Яворницькому.

Телефонні дзвінки в кабінеті наркома лунали все більше і частіше. Час від часу у двері заглядав секретар...

— Приємно з вами розмовляти, — сказав усміхаючись нарком, — та наші можливості надто регламентовані. Боюся, що ви поспішаєте в справах, в яких приїхали до нас. І якщо так, то я слухатиму вас від початку до кінця.

Почалася коротка розмова про кошти на добудову музейного будинку. Одразу ж виявилось: ніяких коштів на добудову в столиці немає. І скоро не може бути... Зате йшла мова про те, як за цих умов вести музейну справу так, щоб вона «була активним чинником у соціалістичному будівництві».

— Мені здається, — говорив М. Скрипник, — ви помиляєтеся, коли вважаєте, що тіснота вашого приміщення паралізує всяку роботу. Я певен, що не всі речі треба виставляти. Час вже переходити

на виставочну (тематичну) експозицію, періодично показуючи глядачам найважливіші, але не всі матеріали.

— Та воно так то так! — відповів Яворницький. — Тільки куди дівати, наприклад, археологічні матеріали з Дніпрельстану, коли й підвальні приміщення забиті до решти?..

— А я вам дам пораду. Треба обов'язково і найширше практикувати міжмузейний обмін експонатами. Нема чого їх по сховищах псувати. Ми вправі вилучати експонати з одного музею й передавати іншому. Так, приміром, чому б з вашого музею добровільно не передати зайві експонати іншим музеям? Навіщо вам тримати в Дніпропетровському незначну частину шевченківських матеріалів? І це в той час, як всі вони компактною масою зосереджуються в одному місці — в Інституті та музеї ім. Т.Шевченка в Харкові.

— Ваша порада дуже добра. Але з якої речі, — почав заперечувати Яворницький, — заохочувати за рахунок одного музею бездіяльність або інертність іншого, що не зібрав, не роздобув і не збагатився ніякими експонатами протягом десятиліть? Навіщо обертати такі музеї на своєрідних трутнів? Отак, Миколо Олексійовичу. А шевченківських матеріалів, добутих мною ще 1909 року, я зараз не віддам, як би ви не докоряли мені!

— Нам з вами сперечатися у цій справі, — перебив нарком, — думаю, не доведеться. Я можу вам наказати, і ви...

— Та не про те я мовлю вам, — продовжував історик. — Я можу, Миколо Олексійовичу, передати, і справді передам, експонати, але тільки тоді, коли сам відчую і побачу, що в нашій музейній справі є державний порядок, є певна система. Або музейна політика, обґрунтована і ухвалена законами.

Досі ж анічогісінько подібного не було, а я працюю вже в музейній сфері чверть століття. Як же я можу вилучати й передавати цінності? На яких умовах, за якої компенсації? Як і ви, я стою за те, щоб наші музеї росли і розвивалися планомірно. Але добре треба продумати і узаконити перерозподіл музейних цінностей за їх краєзнавчим, історико-географічним походженням і приналежністю. В музейній справі найскладнішим і найневідкладнішим питанням є перерозподіл музейних цінностей в межах України, а, може, і всього Радянського Союзу.

— І знову я слухаю вас з великою охотою, — говорив нарком. — Ваші раціональні думки про музейну справу, Дмитре Івановичу, можуть бути певними пропозиціями для уряду. Музейна справа у нас справді таки занедбана. Вона вимагає спеціальної політики.

Нарком освіти розкрив якогось нотатника і записував туди окремі думки, що їх висловлював Яворницький. Той нагадав наркомові, що на його думку на Україні повинен бути один Центральний історичний музей, що висвітлював би минувшину і сучасність в межах всієї України.

За центральним музеєм йшли б по округах чи областях краєві, і по районах — місцеві краєзнавчі (районові) музеї. Усі ці музеї мали б показувати як історію людей, так і історію природи.

— Треба прагнути, — палко говорив Яворницький, — монографічного показу по музеях історичних подій. Яка користь від того, що розрізнені і випадкові речі запорізької старовини губляться і поодинокі нічого не значать по багатьох музеях Радянського Союзу? Їх треба, звичайно, зосередити в одному музеї — саме там, де було Запоріжжя.

Треба розумно, повторюю, розподілити музейні цінності на Україні, розумно повилучати з українських музеїв все, що потрібно російським чи іншим музеям, і навпаки. Не треба забувати, що політика національного гноблення за царизму здійснювалася і в музейній справі. Скільки лежить, як непотрібне дрантя, по так званих музейних фондах-сховищах Росії і України найцінніших експонатів! Яку величезну користь народові вони б принесли по краєвих і місцевих музеях.

— От бачите, Дмитре Івановичу, ми говоримо з вами однією мовою, — сказав нарком.

— Я тільки хочу, щоб у нашій музейній справі не було хаотичності. Щоб вилучення, розподіл і зосередження музейних пам'яток діялись на основі єдиного закону, обов'язкового для всіх.

— З нашої розмови я обов'язково зроблю висновки, щоб хоч трохи поліпшити музейну справу у нас.

На цьому нарком і директор тепло попрощались. Тиснучи руку М. Скрипникові, Д. Яворницький вибачався, що відірвав його від справи на цілу годину, а потім, пильно глянувши через сині окуляри на стомлене й поморщене обличчя наркома, спитав:

— Скажіть же мені на прощання, Миколо Олексійовичу, а скільки літ уже прожито вами?

— Всього-на-всього прожито й пережито мною п'ятдесят шість років, — байдужим голосом відповів перевтомлений нарком.

— Бажаю ж вам іще стільки прожити в щасті і здоров'ї! — сказав Яворницький вже на порозі, зачиняючи двері кабінету. Він йшов коридором у задумі й тихо проказав: «Роки, роки, що ви творите!..»

Через три роки співробітники Яворницького по Дніпропетровському музею очолювали столичний Центральний історичний музей, що формувався з 1930 року на базі Харківського етнографічного музею ім. Г. С. Сковороди.

При найбільшій допомозі наркома освіти М. Скрипника вилучення і перерозподіл дублетних експонатів по музеях України здійснювалися наполегливо і успішно. Стало відомо, що за ініціативою Скрипника і за ухвалою уряду в Москві довгий час працювала паритетна комісія. Вона відбирала і відправляла по республіках музейні цінності, вилучаючи їх зі столичних музеїв.

З Ермітажу та Російського музею в Ленінграді та з Історичного музею і Третьяковської галереї в Москві Україна одержала за протоколами й актами паритетної комісії тисячі найцінніших експонатів українського походження. То були коштовні археологічні колекції скіфської доби і запорізькі клейноди, про які добре знав і мріяв десяти років, щоб їх «доскочити», знавець Запоріжжя Д. Яворницький. Було повернуто в Україну козацькі бунчуки, булави, прапори і зброю XVII—XVIII ст., в тому числі реліквії останнього кошового отамана Петра Калнишевського, що закінчив дні свої в Соловецькому монастирі. Україна тоді ж одержала велику кількість художніх полотен і портретів видатних українських майстрів пензля.

У травні 1932 року в приміщенні Центрального історичного музею в столиці України Харкові була улаштована велика виставка матеріалів, одержаних від паритетної комісії. На урочисте відкриття прибули Петровський, Чубар, Скрипник та інші діячі. Залишаючи виставку після огляду, М. Скрипник сказав керівникам історичного музею:

— Вам треба від мого імені запросити на виставку з Дніпропетровська Яворницького. Він підказав нам, що за царату існував національний утиск і нерівність також і у володінні культурно-історичними та художніми цінностями.

Та побувати на виставці недужому тоді Яворницькому не довелося. Проте його radoшам не було краю, коли згодом, за наказом Скрипника, деякі експонати виставки були виділені й доставлені у відділ «Запоріжжя» Дніпропетровського музею.

1964.

КОЗАЦЬКИМ ХОДОМ...

1928 року я переїхав на постійне життя до Харкова. Але ще довгі роки не поривав з Катеринославом, який з 1926 року став називатися Дніпропетровськом. Майже щотижня провідував батьків. Поїзд відходив пізнім вечором і рано-вранці прибував до Катеринослава. Щоб довше погостювати, виїжджав у п'ятницю, а вранці в понеділок повертався, щоб і на роботу встигнути.

До Катеринослава я їздив у ті роки ще й тому, що готував публіцистичний нарис про найвидатнішу будову того часу — Дніпробуд.

В журналі «Зоря», ч. 16 за квітень 1926 року (річний комплект цього журналу, подарений мені І. Ткачуком, зберігаю в своїй нью-йоркській бібліотечці) читаю замітку:

«Справа з Дніпробудом вступила, мабуть, в останню стадію свого вирішення. Комісія тов. Троцького вже закінчує роботу. Недавно комісія обмірковувала проект Дніпробуду проф. Олександрова в обох варіантах з технічного й кошторисного боку. Обидва варіанти (одна чи дві греблі) передбачають міць Дніпробуду в 350 тисяч кінських сил на перший період, і 650 — на другий. Проект вражає своєю величністю. Станція буде найбільшою гідроелектричною спорудою в Європі. Після спорудження гребель через Дніпро заввишки в 37 метрів, ріка залле береги на 90 верст утору від Запоріжжя. Чимало селищ доведеться перенести. Шлюзи дадуть можливість пароплавам проходити пороги...»

Будівництво завершилося 1932 року. Про цю станцію багато писалося в пресі, випускалися окремі брошури. І я, захоплений величчю будови, написав і видав чималеньку книжечку про цю «першу будову комунізму». Коли почалось будівництво, приїздив набиратися вражень. А вражала насамперед величезна кількість людей у глибоких котлованах, викопаних не машинами, а просто вручну лопатами, кайлами, ломами. Техніки будівельної майже не було видно, і наполегливий труд багатотисячної маси людей, переважно сільської некваліфікованої молоді, дійсно викликав почуття гордості

за тих, що наважилися на таку справу, як перегородити стрімкий Дніпро, затопити древні пороги, примусити ріку осяяти країну вогнями електричних лампочок. У такому дусі писалися численні вірші, поеми, оди.

І я також писав... Мовляв, все вірно, все закономірно, якщо «мы старый мир разрушим до основания...», і тим часом сумно ставало, коли подумаєш, що навіки зникне з очей така надзвичайна краса природи, як Дніпрові пороги, якою подивлялася людність протягом тисячоліть, а видатні письменники далекої минувшини, літописці Пліній, Геродот, Костянтин Багрянородний, з захопленням і подивом описували це грандіозне явище...

Реве та стогне Дніпр широкий... Б'ють пороги...

Можливо, мені одному з небагатьох випала нагода востаннє почувти, як б'ють пороги та як ревє та стогне Дніпр широкий.

А сталося це так. Уже живучи в Харкові, я одержав запрошення від Дмитра Івановича Яворницького ввійти в групу обраних ним наукових працівників та студентів для «походу на дубах — як він писав, — за старовинним звичаєм через Дніпрові пороги», перед затопленням їх водою після побудови греблі. З великою радістю прийняв я запрошення і в призначений день був у професора в Катеринославі.

Ще приємніше було дізнатися, що в складі цих «козаків-запорожців» я побачив своїх друзів по ІНО, зокрема, Короткого і Шудрика та ще декого з журналістів. З інформації Дмитра Івановича, яку він зробив на зборах групи, виразно лунали нотки жалю і тути за втратою видатного пам'ятника давньої історії України і настійне прохання вченого, щоб ми, молоді, розповіли нащадкам про красу і велич цього чуда природи.

«Пізніш, — казав він засмучено, — ніхто вже цього не побачить...»

Експедиція була організована професором ідеально. Дмитро Іванович, можна сказати, знав кожен камінчик на всіх дев'яти порогах, сам неодноразово проходив їх «козацьким ходом», мав не просто знайомство, а дружбу з усіма відомими на ті часи лоцманами та майстрами будівництва дубів запорізького зразка, пристосованих до виключних умов проходження через кам'яні лави.

В останнє літо перед затопленням ми вирушили на дубі в таку цікаву і небезпечну подорож. Дуб наш мав сажнів п'ять у довжину, а шириною трохи більше сажня, цілком достатнього «тоннажу», щоб нас, душ десятеро з двома старими лоцманами, розмістилося на ньо-

му. Вирушали ми від берега біля Старого Кодака перед першим порогом, Кодацьким.

Кодацький поріг один з найбільших на Дніпрі. Довгий, майже на півкілометра, він поділявся на чотири лави або тераси, по яких спадала вода. Висота перепаду в кінці порога сягала майже два метри, а швидкість течії понад чотири метри на секунду.

Перед тим, як вирушити, Дмитро Іванович повів нас на руїни Кодацької фортеці, збудованої 1635-7 рр. французьким інженером Бопланом, що був на службі у польського короля Владислава. Ця фортеця мала бути заслоном від постійних походів запорізького війська проти польської шляхти. Однак, збудована в липні 1635 року, вона вже у серпні була розгромлена з усім польським гарнізоном запорізьким гетьманом Сулимою, який щойно повернувся з переможного походу на Туреччину. Згодом відбудована, ця ненависна в Україні фортеця ще раз і вже остаточно була зруйнована Богданом Хмельницьким 1648 року. Пам'ятник гетьманові Богдану на території фортеці поставлений на початку нинішнього століття губернською, так званою Архівною комісією. Слід зазначити, побудова пам'ятника була здійснена чималою мірою завдяки заходам молодого тоді запорожознавця Дмитра Яворницького.

Похід наш дотримувався суворих правил Січі, — дуби проходили тільки козацьким ходом через кам'яні лави. Відомо, що майже на всіх порогах для зручності плавання були пороблені канали. Розпочали їх робити ще за часів Катерини, а остаточно були закінчені вони за Миколи Першого 1854 року.

Цими каналами ніколи не ходили справжні запорожці, та ми на такому дубі почували себе геройськими нащадками славних лицарів України. Відважно ми довірилися своїм лоцманам, які вправно маневрували серед бушуючих валів, — дуб наш здавався не раз нікчемною тріскою, яка то вистрибувала вгору, то провалювалась у пірву серед каміння.

Але це був перший поріг, і не такий, як той, що нас чекав далі.

За Кодацьким легко пройшли коротенький Сурський, історично цікавий тим, що біля нього є велике село, створене виведеними запоріжцями 1770 року з дунайських країв волохами. Таку назву воно і придбало — Волоське. Третій Лоханський поріг не такий безпечний, бо мав понад триста метрів довжини з трьома перепадами. Благополучно й його пройшли в супроводі підбадьорюючих вигуків «головного нашого лоцмана» Дмитра Івановича. Усю дорогу він тримався на диво настільки молодечо, що більшість з нас не

могли з ним зрівнятися. Співав пісень, розповідав різні приповідки з того чи іншого приводу. А мав він тоді далско за сімдесят.

Недалеко від Лоханського лежав Звонський поріг. Він не такий стрімкий, хоч і мав чотири лави. Коли пропливали його, Дмитро Іванович нагадав, що назва його, занотована Костянтином Багрянородним ще в X столітті, походить від особливого його звучання, дзвінкого стогону, як висловився грецький письменник. Цього дзвону ми, на жаль, не почули, хоч і пильно прислухались. Певна річ, треба було слухати поріг з берега, а не в клекоті води.

Найбільшим випробуванням мужності і лоцманської майстерності був найбільший і найвеличніший поріг на Дніпрі — Ненаситецький. Це дійсно надзвичайне явище природи: на протязі майже 850 метрів вода з швидкістю до шести метрів на секунду спадала через 12 лав, хаотично розташованих, на п'ять з половиною метрів з верхньої до нижньої точки. Простий підрахунок свідчить, що майже кілометр дуб пролітав за дві хвилини і двадцять п'ять секунд. Але ж які це секунди! Кожної миті здавалося, що перед дубом непрохідна стіна каміння, і потрібно було щоразу лоцманові знайти єдино можливий шлях, щоб не розбитись. Стрімка течія з диким ревом просто таки рвала каміння, пінилася, кипіла, здіймала фонтани бризок, утворюючи справжнє пекло. Саме «пеклом» і зветься місце порога під Манастирською скелею, де вода спадала з височини двох з половиною метрів пінявим водоспадом. Немало за свої тисячоліття поховав людей у пекельних бурунах ненажерливий Ненаситець. Звідси й походить одне пояснення назви порога. А ще в народних переказах звуть його Дідом. Очевидно, за свій постійний піняво-сивуватий вигляд від бризків води.

Вся наша мандрівка супроводжувалась розповідями, по суті лекціями професора, який весь час повторював:

«Для вас це, може, й не новина, хлопці, але я вас прошу, — дивіться, слухайте і не забудьте розказати людям про те, чого вони вже ніколи в житті не побачать. Скажете їм, що ми з вами востаннє бачили цю красу і велич, неповторний пам'ятник вічної історії нашої землі».

Нагадав він нам про те, що з Манастирської скелі на Ненаситця дивилася Катерина «Вторая», котра «доконала вдову-сиротину». А царські підлизи не знали вже, як вознести її, то знайшли на тій скелі заглибини, які назвали «ногами цариці».

Ще нагадав Дмитро Іванович, що до останніх днів можна було на Манастирській скелі побачити чавунну дошку, прибиту Архів-

ною комісією, з написом, що на Дніпрових порогах 972 року поліг у бою з печенігами київський князь Святослав.

За Ненаситцем проф. Яворницький звелів зупинитися на острові Зміїному, на якому ще й тоді водилося немало змій. «Запорожці, — казав він, — нічого в світі не боялись, — ні чорта, ні змій, бо мали проти них імунітет: пити оковиту. Тому ніякий біс їх не брав». Хтось з жалем сказав, що ніхто з нас не додумався проти змій прихопити бодай пляшку горілки. Професор хитро посміхнувся і розпорядився варити кашу. Цю страву так само готували за професоровим, тобто стародавнім рецептом, — не тільки з пшоном та салом, але й з якимись одним йому відомими травами, що тут же, на Зміїному острові, він знайшов.

Наварили каші у великому казані на тринозі. Дбайливий батько роздав дітям ложки, і тут він сказав: «Стривайте, лишень. Покладіть ложки...» Ми, зацікавлені, поклали кожен біля себе ложку і стали чекати, що ж далі буде. Професор пішов до човна і за хвилину повернувся з чимось, загорнутим у ряднину чи мішок. Поволі розмотав, і ми побачили... Ні, спершу почули, як він промовив урочисто і вагомо:

«Оце ж вам, хлопці, ліки й захист проти всяких чортів та змій, що водяться на цьому острові».

Він витяг з тої ряднини чотиригранний високий штюф темно-зеленого кольору товстого скла.

«Вип'ємо ж, братці, справжньої запорізької оковитої! Таких пляшок я з могил викопав кілька. Три з них лежать на стенді в музеї. А ця була в запаснику. Значить, добре я знав, про який запас вона зберігалась».

Затамувавши дихання, слухали ми його, а перед очима бачили запорізького козака Дмитра Явора, який появився до нас з глибини віків.

Розкубрів він засмолену пляшку і налив нам з неї кілька століть давньої запорізької оковитої. Чарок не було, то налив усім у ложки. Промовив:

«За славу наших предків!» — і жартома додав: «Пийте, тільки не кривіться!»

Пригадую, в ложці було щось густе і чорне, наче смола. Хтось таке й сказав, на що Дмитро Іванович вигукнув:

«Запорожець не боявся пити і смолу!»

Все це лишилось у моїй пам'яті як неймовірна, просто фантастична подія. Запорізька оковита! Скільки віків пролежала в землі! І от,

ми куштуємо її! То ж не мало жодного значення, що оковита була вже не до пиття, перетворилася в густу темно-коричневу масу солонкавого смаку і ледь відчутного градусу хмільності. На це Дмитро Іванович зауважив:

«Техніка самогоноваріння в Запоріжжі була на дуже низькому рівні. Відомо, що запорожець одним духом випивав ківш горілки. Гадаєте, такий був міцний той козак? Горілка була слабенька, всього не більше двадцяти градусів. Ото ж вони й були такі герої-випивохи, по півлітри відразу ковтали і не закусували...»

Певна річ, і серед нас ніхто не сп'янів від тої оковитої. Зате всі почували себе безмежно щасливими, що покуштували унікального напою.

Дмитро Іванович з цієї нагоди розповів про зустріч з Нестором Махном під час його перебування в Катеринославі. Якось завітав Махно до музею. Дмитро Іванович водив, показував зібрані пам'ятки матеріальної культури Запорізького краю. Махно з зацікавленням вислухав усі пояснення професора і наостанку звернув увагу на зелений штоф на стенді, запитав, що то є. Директор музею пояснив і додав, що цей штоф він особисто розшукав при археологічних розкопках у Таврійських степах. Махно вигукнув: «То в тій пляшці, мабуть, горілка за стільки років так вистоялась, що напевне спиртом стала? А дасте попробувать?» Сказано це було так, що важко було відмовити. Дмитро Іванович відкрив зашкленний стенд і віддав пляшку Махнові: «Пийте, — сказав, — на здоров'я». Махно взяв пляшку, навіть подякував: написав охоронну грамоту на музей і квартиру професора Яворницького.

Дмитро Іванович наприкінці згадки про цей випадок, хитро підморгнувши, сказав:

«Виходить, таки справді запорізька оковита страшує від усяких чортів та гадів...»

Переночували на Зміїному острові, поснідали ще раз звареною кашею і рушили далі.

Наступні три пороги, Вовнізький, Будилівський та Лишний, менш цікаві і досить зручні для проходу. Минули їх без пригод. Останній, Вільний поріг, каверзний, довший за Ненаситця і не менш небезпечний за нього. В цьому місці Дніпро, прориваючись через вісім кам'яних лав, ніби востаннє забажав виявити гнів і лютість. Поріг кипів, пінився і стугонів далеко навкруги.

Проминувши пороги, Дніпро недалеко від Вільного починав різко вужчати і стискуватись у скелястих берегах, які з обох боків

піднімалися до 70 метрів угору і утворювали так зване Вовче горло довжиною понад два кілометри. Тут річка мала всього біля 170 метрів ширини і до 30 метрів глибини. На цій вузькій протоці перекинута прямо з одного берега на другий залізничний Кічкаський міст. В далеку старовину тут існувала Крарійська переправа, а за часів козацтва перевіз, уже тоді званий Кічкас, від татарської назви слова перевіз. Через цей перевіз пролягав чумацький шлях на Крим.

Все це зараз у минулому. Нема ні порогів, ні славетних островів на Дніпрі, ні високих скелястих бергів, — уся ця минувшина покрилася сорокаметровою товщею води зі своїми невідданими скарбами. Часу лишалося занадто мало, щоб археологи до початку робіт на Дніпробуді були спроможні провести глибокі дослідження території, що мала бути затопленою. Про це нам з великим жалем говорив Дмитро Іванович, який сам намагався зробити все можливе, щоб урятувати історичні реліквії. Державним указом було створено спеціальну історико-археологічну комісію, але функції її обмежувалися лише наглядом за територією, де будувалась сама гідроелектростанція.

1932 року Дніпрельстан дав перший струм.

Потім побудували цілий каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Створили нові «моря». Спрямували Дніпрову воду по каналах у Крим, у Донбас. Оце зараз почнуть реалізувати проект каналу Дунай — Дніпро. Виходить, випили всю Дніпрову воду...

«Ми не можемо чекати милостей від природи, — казав радянський учений Мічурін, — ми повинні взяти їх». Керуючись цим гаслом, почали безоглядно брати за горло природу, не рахуючися з наслідками в майбутньому. Всі греблі, канали, даючи певні вигоди для індустріялізації, водночас безповоротно нищать неповторні багатства природи. Ліси гинуть, чорнозем стає пустинією, риба гине в гнилих нових «морях», — клімат міняється...

А, може, це нормальний, закономірний прогрес в умовах соціалістичного господарювання? Після мене — хоч потоп.

1987.

З ЩОДЕННИКА

2 червня (1928 р.). Трохи перепочивши, пішли ми до Діда — так тут звуть Яворницького, а потім з ним до музею. Він сам водив мене по музею, хоч я тут бував і попереду, й робив пояснення. Матер — етнографічна, любить пересипати пояснення анекдотами, згадками про те, як до його «привикла» та чи ся річ. По дорозі розповів, як він приймав сучасних нотаблів — Скрипника та Петровського. Скрипник явився з гуком, з великою помпою. «У мене тут платять, — стрів його Дід. — Заплатіть 20 копійок». Позиркнув на його скоса комісар, вийняв 20 копійок, заплатив.

«Я заплатив, — обернувся до свого почту, — платіть і ви», заплатили. Службовці в музеї отетеріли, подумали, чи не збожеволів Дід, почали були навіть радитись, як повернути Скрипникові його двадцятку. А Дід тим часом повів гостя всередину. «У мене тут шапки скидають», — каже він знову Скрипникові, коли той увійшов до першої залі в шапці. Знов глянув, мов п'ятака подарував, комісар, але змовчав і шапку зняв. «Ну, показуйте, що тут у вас є». — «У мене тут не кричать, а говорять тихенько», — ще раз нагадав йому Дід, починаючи свої пояснення. І Скрипник говорив тихенько, хоч і чіплявся, що йому нема часу, а Дід розповідав широко і докладно.

З Петровським вийшло ще простіше. «А ну, станьте-но, хай я гляну, який ви є, Петровський! — привітав його Дід на вступі. — Так отакій ви!.. А от що: ми ж земляки — Ви з Печеніг, а я з Старого Салтова. І я вам писав, а ви й не одписали землякові. Негарно, негарно так робити». Петровський зніяковів і почав виправдовуватись. «Ну, нічого, — великодушно простив йому Дід, — за це ви мені допоможіть музей добудувати». — «А скільки ж вам треба?» — «Та тисяч з чотиреста». — «О, у нас і грошей таких немає!» — «Знайдуться. Ось напишіть мені на цьому аркуші внизу — «Петровський», то я вже й сам добуду грошей». Посміявся Петровський, обіцяв, але «й слово його тепле», — закінчив своє оповідання Яворницький.

Ще перед музеєм повів мене Дід у садочок, де між десятком кам'яних баб пишно стоїть пам'ятник Катерині II, — той самий, що був колись біля собора, а потім над проспектом. Історія цього пам'ятника теж цікава. Як почалась революція, пам'ятника скинули, звичайно, й завезли десь під казарму. Там оборонці народу побідено спорожняли на фігуру цариці свої шлунки. «Так обісрали, що аж жаль живий дивитись». І возревнував Дід, що гине пам'ятник мистецтва, бо «що ж мені Катерина? Вона ж запорожців душила, а я ж тільки запорожцями і живу». От і пішов він до якогось червоного командира: «Віддайте мені фігуру». — «Э, нет, братишка, щалишь: мы ее на Брянский завод отправим, там из нее пушку выльют». — «Какая там пушка! Ничего из нее не выйдет». — «Почему не выйдет? Ведь это же медь?» — «Какая медь! Это бронза!» — «А это хуже меди?» — «Конечно, хуже. Не годится!» — «Ну, коли так — бери, да только потихоньку, чтобы мои ребята не видели, а то не отдадут стерву». Перетаскав Дід фігуру вночі під музей, «та що ж би ви думали: аж сюди бігали «ребята», так і лежить обісрана та обісцяна».

Звелів тоді Дід викопати глибоку яму, звалив туди фігуру, засипав землею, і так вона років зо три пролежала похована, поки забулося. А тоді витяг, почистив і поставив у садочку біля музею поміж кам'яними бабами і пишається: «от тільки два пальці упряки одбили, та трохи вид камінням покарбували, ніби віспа пройшла, — а то все ціле». І стоїть собі пишна цариця тихенько поміж такими самими мовчазними бабами, що багато бачили, що творилось круг них на високих могилах, і багато могли б розказати, коли б говорити вміли.

В УСІЙ КРАСІ Й БЛИСКУ

Сталося це влітку, здається, 1930 року. Я радо відгукнувся на запрошення керівника Дніпрельстанівської експедиції — попрацювати на розкопках. Уже було відкрито чимало видатних пам'яток Надпоріжжя, але кожен штих заступа викликав тремтіння серця у справжнього археолога.

Пригадую, як вперше побачив добродійника: бальорий, жвавий, рухливий; мені здалося, ніби він хизується собою. Та коли привітався й спитав про моїх дідів-прадідів, то мене це ще дужче насторожило.

Згодом я зрозумів, що Яворницький був надзвичайно допитливий, що притаманне лише справдешнім ученим, дослідникам-людинознавцям. Це був, у моїй уяві, широкий еллін.

От він сидить біля глибокої ями розкопу на своєму похідному стільчику, пильно стежить за нашою роботою, слухає пояснення й, роздивляючись викопані речі, обмацує їх і — мовчить. Чому? Чи не тому, що визначає вартість кожного черепка, роздумує над минулими століттями й долею давньої людини? Мабуть, що так.

У другій половині сезону я вже самостійно копав біля села Федорівки й тут виявив археологічну пам'ятку виняткової ваги — требище або жертovníк бронзової доби. Але про це я вчасно не повідомив Дмитра Івановича, й він, довідавшись лише під час мого звіту, суворо завважив: «А чому ж мені не сказали?» І все стало на свої місця. (На жаль, ці матеріали так і не були видрукувані).

Після зборів ми вирушили в легендарний похід на чайці через пороги. Старий Яворницький сидів на середній лаві, біля нього ташувалися письменники; ми, археологи, розмістилися на кормі та коло носу. Звіддалік до нас долинали уривки з оповіді Січового батька — під плюскіт Дніпрової хвилі — і що ближче до Будила, то гучнішої й прудкішої.

Біля Кодака ми вийшли на берег. «Дід» жваво виграбався на гору, до фортеці, й тут ми побачили свого професора-екскурсовода в

усій красі й блиску. Я запам'ятав тоді кожну рисочку цього мужнього образу.

Наприкінці наступного сезону запросив мене Дмитро Іванович до себе на обід. Я завітав до його міського будинку біля парку. Вечерний вийшов назустріч мені у професорському вбранні (чорний сурдут — у контрасті зі сліпучо-білою сорочкою). Навіть не знаючи його життя, я міг би подумати, що він належав до великопанського роду Яворницьких. Був з лиця білий, але без млявості. У його кабінеті стояло розкішне зручне крісло перед столиком з мармуровою дошкою. На ній височів стос карток. Це — записи народних перлин до другого тому українського словника.

Потім ми сіли за обідній стіл, накритий, як на той час, досить пристойно. Тут мене знову приємно вразив його широкий красивий жест, яким він запинав свої груди білою серветкою.

За обідом точилась між нами тиха розмова на особисто-побутові теми. Потім ми поштиво розпрощалися. Я знав: Дмитро Іванович мав, за режимом свого життя, відійти на «мертву годину». Цього правила змушувала його суворо дотримуватися дружина — янгольської душі жінка.

КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ

Ще хлопцем будши, — мені тоді сповнилось років вісімнадцять, — їздив я до Катеринослава (як звали тоді Дніпропетровськ), щоб розпитати про Мамаю в Дмитра Івановича Яворницького, невсипущого шукача запорозької старовини, найвизначнішого буржуазного історика Січі, що написав з десяток томів, присвячених історії Війська Запорозького, збирача пісень, казок та приказок, мовознавця, етнографа і драматурга, автора історичних повістей та оповідань, професора і академіка, котрий був другом і товаришем Іллі Юхимовича Репіна: Дмитро Іванович помагав колись великому російському художникові шукати в селах понад Дніпром типи й характери для його майбутньої картини «Запорожці пишуть листа султанові», він позував художникові задля образу писаря (в осередку тієї картини), він любовно схороняв десятки етюдів до тих самих «Запорожців» (я тоді їх бачив у його музеї)... Радянський академік Дмитро Яворницький у своїх безнастанних шуканнях був людиною непосидячою, і саме його заходами історія запорозького козацтва збереглася в своїй неповторній красі, — він був людиною видатної працьовитості, людиною великої душі, великої кебети, і я вважаю за щастя, що колись привелося мені тиснути його руку, розмовляти з ним і взнати про його Мамаю щось таке, що міг розповісти тільки він, цей поетичний і хитруватий українець, котрий і сам скидався інколи на того ж таки Козака Мамаю.

Він тоді показував мені і зібрані в катеринославському музеї кілька десятків дверей, які сам учений познімав по старих козацьких хатах Наддніпрянщини, дверей, що на них були нові й нові одміни образів Мамаю, мальовані простонародними живописцями XVI—XIX століть.

Багато я ще й потім бачив усяких парсун Козака, і кожен малював його по-своєму, як ось і я малюю свого Мамаю тепер.

СПОМИН ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА

1928 рік. Мені п'ять літ. Мій батько, Михайло Зотович Кузьменко, був тоді лоцманом. Возив екскурсії Дніпром до Запоріжжя. На Дніпрі ще були пороги: Кодацький, Вовнізький, Дзвонецький й інші. Всього дев'ять. Саме будувалася велика електростанція Дніпрельстан, і туди з Дніпропетровська їхали вчені різних галузей та інженери-будівельники.

Найлютішим вважався Ненаситецький поріг. Там завжди було багато пригод, гинули сотні людей, на тріски розбивалися обшиванки і дуби (так називали великі човни). Але мій батько вмів так правити веслом на кормі, що жодного разу не зазнав аварії. Серед екскурсантів часто бував Д. І. Яворницький. Він був кращим другом батька, нерідко приїздив у Лоц-Кам'янку і ночував у нас. Влітку спав на подвір'ї, на соломі. Дуже був простий. Мені лишився в пам'яті веселим, життєрадісним. Був худорлявий, середнього росту, з чорними вусами. Привозив дітям з міста цукерки і коники (м'ятні рожеві пряники). Брав мене на плечі («на коня») і бігав по двору й току. Любив у нас їсти галушки, які мама варила з салом. А ще любив чай, заварений гілочками з вишень. У нас був великий мідний жовтий самовар.

Часто мене брали в поїздку по Дніпру. Коли зупинялися на ночівлю на якомусь березі, то ловили рибу і варили на вогнищі юшку. І тоді Дмитро Іванович починав щось розповідати, а всі уважно слухали. Але я мало що розуміла, а тепер з жалем згадую про це.

Пам'ятаю, як батько тримав весло на кормі, коли їхали вони через поріг. Це так було страшно — один неточний рух — і обшиванка перекинулася б. А вгору по Дніпру обшиванку тягли канатами. Коло кожного порога була канава, огорожена камінням, а по каналі — велика течія води. По цій каналі й тягли обшиванку, щоб обминути поріг. Яка тоді була чиста вода, і скільки було риби!

У 1933 році був великий голод на Україні, зв'язок з Д. І. Яворницьким припинився. Цього ж року помер мій батько. А спогад про Дмитра Івановича й сьогодні зігріває серце.

ЩОБ ТАРАС БУЛЬБА ВСТАВ З КОНЯ...

1933 року я приїхав до Дніпропетровська. Просто із залізничного вокзалу подався до музею «подивитися» на академіка Яворницького, про якого мені розповідав селянин з Олександрополя Тихін Дудка. Я його впізнав з першого погляду: в чорному костюмі, з білою, зачісаною до потилиці чуприною. В очах світився проникливий розум, струмувало молоде завзяття, билася допитлива думка.

— Ось такою каретою, як оце стоїть перед вами, тільки визолоченою, — оповідав директор музею відвідувачам, — Катерина Друга їхала на Україну. Ця подорож обійшлася казні в декілька мільйонів карбованців золотом; не дарма ж тоді з кожної душі брали по двадцять копійок! Кажуть, доки цариця з поштом дісталася сюди, загнали до смерті сімдесят п'ять тисяч найкращих селянських коней...

Ця оповідь академіка назавжди запала мені в душу. Та я познайомився особисто з Дмитром Івановичем десь потім, коли став студентом університету.

Прогулювалися ми з Петром Гопкалом у Шевченківському парку. Не знаю, випадково чи навмисно Петро, проходячи повз жовту акацію, зломив невеличку галузку. Це помітив сивий дідусь, який сидів неподалік на лавці, й не змовчав:

— Ану підійдіть сюди, козаки.

Ми підійшли.

— Ви, юначе, — звернувся Дмитро Іванович (а це був саме він, я його впізнав)... — Навіщо ви зламали цю гілочку? Хіба вона заважала вам? Чи, може, просилася до ваших рук? Га? — прискіпувався Яворницький.

Ми із сорому розгубилися, не знали, куди дітись і що казати.

Тоді Дмитро Іванович повагом підвівся з місця, дістав з кишені садівничого ножа й ніжно підрізав оцупок зламаної галузки. Потім підійшов до нас і глянув нам в очі, які ми опустили долу. Йому, видно, стало жаль селянок, і він запросив нас присісти.

Ми повеселішали, трохи розбалакалились і познайомилися. А за годину Дмитро Іванович повернувся додому — з нами. На веранді господар сів у шезлонг, а ми в крісла. Він поцікавився, хто наші батьки.

— От у вас дуже цікаве прізвище: Гопкало! — почав роздумувати вчений. — Ви знаєте, звідки воно походить?.. Від слова «гопкати» — танцювати. В народі так і кажуть: «Поставимо жито в копки та вдаримо в голки!»

Відтоді ми стали в будинку Яворницького своїми людьми. Нас завжди запрошували обідати. Спершу ми відмовлялися: «О, тільки зайшов та й за стіл!» Але Дмитро Іванович переконував, що в його домі прищепився січовий звичай: не питай бурлаки, звідки він, а поклич до столу та нагодуй...

Пригадую: мої односельці — вчителі брати Петро та Федір Лугові завітали до «куреня» Яворницького. Петро грав на піаніно і добре співав. З братом він улаштував господареві самодіяльний концерт. Заспівали «Видно шляхи полтавській...» Хлопці не мали музичної освіти, зате мали добрий слух, і Дмитру Івановичу сподобався їхній спів; він і сам намагався підтягувати їм першим голосом, але хутко втопився і сидів, лише слухав.

— Ану, Петре Григоровичу, — звернувся господар до гостя, — зіграйте гопака, а ви (це до мене), Іванцю, затанцюйте, та так, щоб Тарас Бульба встав із коня і притупнув своєю дужою ногою в моїй господі...

Я, щоб догодити знавцеві української старовини, пішов навприсядки і давай витинати всілякі там колінця, вихиляси та викрутаси.

Дмитро Іванович, пильнуючи за мною, зауважив:

— Е, ні, голубе, гопак запорожці танцювали не так, — і він показав, як саме. — Я замолоду добре вмів танцювати. Це — вихорний танець. Його, як і повзунок, любили запорожці. Танцювали не тільки одинаки, а й цілим кошом.

Гостинний господар запрошував братів не забувати стежки до нього, частіш приходити в гості та радувати його своїми піснями. Але доля розлучила співаків: один поїхав учителювати в Перешепине, а другий став учителем у Криничках. Та вони весь час підтримували з академіком товариські взаємини, надсилаючи Дмитрові Івановичу листи з етнографічними записами та «місцевими» словами.

КАТЕРИНА ОХОМУШ

ЗАПИСОЧКА ДО РЕПІНА

Ми з подругою влітку 1936 року зустрілися з Дмитром Івановичем Яворницьким у парку імені Шевченка. Він уже був старий, трохи згорблений, недочував, носив темні окуляри, ходив із ціпком у руках.

Що це великий учений — ми знали з розмов. Та він любив погомоніти з молоддю, і коли ми вперше підійшли до нього, то почули:

— І що воно таке? — Дмитро Іванович підніс угору ціпок і вказав на дерево, на якому хтось залишив зарубки: «Маня + Коля». — Яке варварське ставлення до природи!.. Це дуже погано...

Того вечора Яворницький розповідав нам про те, як їздив до Соловецького монастиря, як розкопував запорозьку давнину, як він укладає українського словника. Розповідав якимось поволі, захопливо, барвистою мовою. Це був незвичайний співрозмовник — лагідний, чарівливий, з принадливою вдачею.

Якимсь ми підстерегли професора, щоб послухати його. Того разу ми взяли із собою товариша — студента гірничого інституту Володю Горошка, старшого від нас і, звичайно ж, дуже начитаного. Він прихопив на зустріч якусь поруділу від часу книжку, без початку й кінця: пам'ятаю — про запорозьких козаків.

Дмитро Іванович одразу впізнав своє видання і дуже прихильно поставився до студента (ми з подругою ще тільки мріяли про навчання: я служила в облвиконкомі, а вона — в прокуратурі).

Яких тоді лишень історій нам понарозказував професор: він побачив у нас своїх вдячних слухачів, а ми просто закохалися в нього.

Ніхто ні про що не думав: тільки б зустрітися з ним. І ми допізна просиджували разом на лавочці в парку.

Пригадую: Дмитро Іванович розповідав про своє знайомство з Іллею Репіним; згодом вони заприятелювали, надзвичайно довіряли один одному.

Із багатьох оповідей Яворницького я запам'ятала його спогади

про селянського хлопця в парусиновій косоворотці, що впав перед Дмитром Івановичем на коліна й почав благати: «Я стану тобі сином, ніколи не забуду тебе. Напиши тільки записочку, два слова до Іллі Юхимовича. Хай мене візьме до себе .прислугою на господарство, дозволить носити свій мольберт, що завгодно, аби бути з ним поруч...»

І що ж — Дмитро Іванович поклопотався про селяку перед своїм приятелем.

Але минули роки.

Якось відвідавши Репіна під час званого обіду, Яворницький, сидячи за столом, відчув на собі чийсь погляд. Озирнувся, і справді: на нього дивиться порівняно молода людина з теплом в очах. Юнак враз підвівся, кинувся до гостя і мовив: «Не впізнаєте? Я той, кому ви дали записочку до Іллі Юхимовича». І став на коліна.

На це Дмитро Іванович лукаво відповів: «Ну, коли ти гідний учень свого вчителя і щирий запорожець, то намалюй-но мені, не відриваючи руки від паперу, голову запорожця, що підпливає кров'ю...»

Звісно, той юнак уже був неабиякий майстер, красивим рухом дістав з кишені олівця, обернувся праворуч (у бік найближчих білих дверей) і вмить виконав прохання свого добродійника.

Здається, це був Микола Струнников.

ПОБАЧЕННЯ НА ПОРОГАХ

Через десять років після зустрічі з лоцманом Шрамом у нашій хагі, я на плотах кілька разів плавав з кодацькими і кам'янськими лоцманами.

Однієї весни перед Кодацьким порогом з'юрмилось багато плотів, а з гори прибували чалки, човни. Передбачався великий сплав, йшли останні приготування. Завтра зі сходом сонця вся армада рушить униз, через пороги, далеко на південь, в безлісі степові простори України.

Всі лоцмани за наказом партійного (старшого над лоцманами, партією плотів) зібрались на нараду. Я був при цьому. Бачив, як готувалися. На великому квадраті з чотирьох колод, засипаному всередині піском, розкладено вогнище. Над ним парував великий котел. Старий лоцман-кухар кидав в окріп шматки сома, судака, марени. Навколо вогнища, на колодах розсілося товариство.

Піднявся кремезний ставний чоловік, років п'ятдесяти, з мідним засмаглим обличчям, могутньою і такою ж засмаглою шиєю. Всі при тихли. Це був партійонний.

— Вода зараз велика, — почав той, — плити будемо старими козацькими ходами. Бережіться скелі «Кобила». Вона під водою малопомітна. Поряд скеля «Лоша», але вона глибоко і безпечна. (Я пригадав ці дві скелі, про них розповідав мій наставник, перший лоцман Якуша).

— Бережіться «Тарана» (і його пригадав. Там з колацьким лоцманом ми потрапили в аварію). Хід там мінливий. Тягне до берега, то в фарватер. Обминайте його подалі. Ще одне. Наперед ставте бувалих. Новачків — назад. Бо від такої води пліт дуже занурюється у воду після порогів, так дехто з новачків не витримує, кидає бабайку і тікає назад. Подумайте, як краще розставити людей. Завтра зі сходом сонця рушаймо.

Слухаючи партійного, я старався пригадати, де ми з ним зустрічались. Щось знайоме було і в статури, і в голосі, і в обпаленому

сонцем та вітрами, засмаглому обличчі. Де ж я його бачив? І раптом згадав слова батька: «Це кодацький лоцман Григорій Шрам». Так, це був він, партійонний Шрам.

— Не спішіть розходитись. Повечеряємо разом, — додав він тим часом.

— Так у чому ж річ? — не витримає хтось з лоцманів. — Вечеря ж готова. Он бачите, парує.

— Жлемо великого гостя. До нас сьогодні прибуле Яворницький. Та ось він під'їжджає.

До плота підходив човен. У ньому було троє: весляр, стерновий (мій батько) і всередині, на лавці, сивий дідусь.

«Так ось він, Яворницький», — подумав я, спостерігаючи. Чував про нього багато, а побачив уперше. Усі піднялись йому назустріч.

— Просимо до нашого вогнища, чи то пак, до лоцманського столу! — запросив Шрам Яворницького.

— Доброго здоров'я, славні лицарі Дніпра! — привітався Яворницький. — Чи готова лоцманська каша, чи не розучились її варити?

— Ні, батьку, не розучилися, — відповів старий лоцман-кухар, — просимо до нашого столу. Є і каша, і до каші є! Юшка з судака, марени й сома. Просимо, сідайте!

Старий великим дерев'яним ковшем налив юшку і на чистій дошці розіклав білі шматки судака і сома. Від юшки і риби, приправленої лавровим листом, перцем і ще якимись спеціями, йшов духмяний аромат.

— Оце по-козацькому, — сказав, уможуєчись на пеньку, Яворницький. — Давно не куштував таку запашну козацьку страву, та ще й на лоні природи, в гурті славних нащадків запорізьких козаків. Ну що ж, за славу зустріч і щасливу дорогу!

— Дай Боже! — вигукнув Шрам.

Так почалась вечеря лоцманів. Після юшки кухар виставив великий казан лоцманської каші, засмаженої салом, її дух лоскотів ніздрі.

— Оце каша! — похвалив Яворницький. — Таку можна їсти лише в лоцманів і більше ніде.

— Ваша правда! — погодився Шрам. — У найкращих ресторанах такої не зварять. Лише у нас на плотах.

Довго тяглась вечеря. Лунали пісні над Дніпром. Лоцмани добре співали.

Потім зав'язалися розмови, пішли спогади про минуле, почулися дотепні жарти. Лоцмани реготали від розповіді Яворницького про лист запорожців до турецького султана.

— Кажуть, султан двом візірям голови зняв за той лист і цілий тиждень в гарем не заглядав. Так йому дошкулили, — закінчив Яворницький.

— А я чув, що султан від того листа тиждень раз по раз бігав туди, куди цар пішки ходить, — сміючись, проказав один з лоцманів. Вибухнув регіт.

— Та я бачу, з вами теж можна писати такого листа не тільки до султана, а й до самого нечистого. Дотепників серед вас не менше, ніж було в Запорізькій Січі.

— А ми їхні нащадки. Тож зуміємо дати будь-кому належну відповідь! — відказав той же лоцман.

— Видно, що так. Правду кажуть: козацькому роду нема переводу! — закінчив Яворницький.

А ранком всі знялися з якорів.

Вдруге я зустрівся з Яворницьким біля порогу Ненаситець. Я був тоді з батьком. В дубі було 64 екскурсанти з Ленінграда.

Побачивши Яворницького на високому камені, батько зупинив дуб і підійшов до нього. Вони обнялися, вітаючись. Востаннє батько зустрівся з Дмитром Івановичем у нього вдома 1936 або 1937 року. «Обійняв він мене і заплакав», — розказував батько.

— Не почуємо більше, як шумлять пороги, Микито, не вернеться минула слава.

Це були пророчі слова видатного вченого, шанувальника запорозької слави, Дніпра і Запорозької Січі.

ЗУСТРІЧ У ПАРКУ

...Було це у 1937 році. Я і мій друг Іван Несторович Калиниченко, обидва студенти Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, того дня пішли до парку імені Шевченка. Біля пам'ятника Кобзареві, який тоді стояв над самою скелястою кручею Дніпра, сидів сивий, як лунь, в темних окулярах інтелігентного вигляду лідуся. До пам'ятника підійшла екскурсія, і я запитав у екскурсовода:

— Хто це такий?

— Хіба ви не знаєте? Це ж Дмитро Іванович Яворницький.

Ми з Іваном багато чули про цю незвичайну людину. Популярність Яворницького в ті часи була така велика, що знали його майже всі дніпропетровці та мешканці навколишніх сіл, хоч багато з них, як і ми, й у вічі не бачили його... Тепер нам випала нагода познайомитися.

Але як це зробити? Вийшло все дуже просто і несподівано.

— Добрий день, — привіталися ми, проходячи повз лавку, на якій сидів Дмитро Іванович. Він відповів і, уважно подивившись на нас, запитав:

— А хто ж ви будете?

Я відповів, що ми студенти і що хочемо з ним познайомитися. Добре обличчя вченого осяяла привітна посмішка:

— Ну то чого ж ви стоїте? Сідайте, будемо знайомитися.

На запитання, звідки родом, я сказав, що з Чаллів, і показав на лівий берег Дніпра — нам було добре видно церкву в селищі Стара Огринь. Дмитро Іванович враз ніби помолодшав, став веселішим і сказав, що він часто бував у Чаплях, на кучугурах і порогах. Робив розкопки могил в степу, в балці біля річечки Шиянки, на піщаних кучугурах, на островах Кам'януватому та Кодачку. Назвав прізвища знайомих односельців, які брали участь у розкопках могил.

Потім познайомився з Калиниченком, який був родом з Миколаївки Покровського району. Я попросив Дмитра Івановича розповісти про історію Чаплів та інших приміських селищ. Після цього

говорив вже тільки наш добрий знайомий, а ми, затамувавши по-
дих, слухали. Розповідав він дуже просто, зрозуміло і так яскраво,
чистою українською мовою, що у мене залишилося в пам'яті на все
життя те, що почув від вченого.

Я дізнався, що Чаплі і Стара Огринь виникли тоді, коли за нака-
зом Катерини II розпочали прочищати Дніпрові пороги в 1780—
1781 рр. Тоді потрібно було багато рук. А назву Чаплі, як говорив
Дмитро Іванович, отримали від того, що місцевість тут була низька,
болотиста і водилось багато птиці та особливо чапель, які бродили по
болоту та шукали собі їжу. Звідси і така поетична назва пішла.

Потім я запитав, чи правда, що на кучугурах у гирлі Самари
запорозькі козаки вщент розгромили військо татарського хана, про
що в народі ходять легенди, а, крім того, я читав про це цікаву книж-
ку письменника Кашенка. І Дмитро Іванович розповів, що матері-
али для книги давав Кашенку він і все те правда.

Довго ми сиділи над кручею, а Дмитро Іванович все нам розпо-
відав. Адже він зголоднів по слухачах, відірваний від них після того,
як його усунули з музею, де він все своє життя спілкувався з людь-
ми. Його звинуватили в націоналізмі, що тоді було рівнозначно
виразу «ворог народу». І багато з тих, хто знав академіка, відсахну-
лися від нього...

Наприкінці Дмитро Іванович запросив нас до свого куреня, як
він називав свій будинок. Його будинок і за життя вченого був
справжнім музеєм. У коридорі на стінах ми побачили чудові карти-
ни, намальовані учнем Рєпіна Струнниковим, — «Тарас Бульба зі
своїми синами», а також інші, що відтворювали життя запорозьких
козаків. У кімнатах — багатюща бібліотека, серед книжок якої — і
праці господаря будинку.

Цікавою була розповідь Дмитра Івановича про його дружбу з
великим художником Іллею Рєпіним. Вони були земляками — обид-
ва народилися на Харківщині: Яворницький в селі Сонцівка, а Рєпін
— у Чугуєві.

Розповів Дмитро Іванович й історію створення картини «Запо-
рожці пишуть листа турецькому султану». Як відомо, творилася ця
знана в усьому світі картина за активної допомоги Дмитра Івановича.

Відчуваючи наше непідробне зацікавлення старовиною, Явор-
ницький познайомив нас і з численними скарбами народної твор-
чості, зібраними ним за довгі роки. Ми до сліз сміялися, слухаючи
дотепні народні усмішки, прислів'я і приказки, які Дмитро Івано-
вич готував до видання. Зачитав запорозькі прізвища. Спитав мос і

знайшов, що один із Сущенків був згаданий як сотник у реєстрі Запорозької Січі.

Хочу розповісти ще про один епізод з життя Д. І. Яворницького, який свідчить про його принциповість. Одного дня на квартиру до академіка приїхали секретар обкому партії Хатаєвич і голова облівконкому Гаврилов і запропонували написати історію краю та міста Катеринослава — Дніпропетровська. Спочатку Дмитро Іванович відмовився, пославшись на те, що він не марксист, а вам, мовляв, що слово, то треба посилення на Маркса. Та ті не відступалися, умовляли, говорячи, що кращого знавця нашого краю немає. І лише він зможе написати історію. У 1937 році історія міста Катеринослава була Дмитром Івановичем написана. Але вийшла друком тільки 1989 року, тобто через понад п'ятдесят років після написання.

...Та зустріч з ученим і його розповідь про себе і про історію нашого краю була для мене не тільки пізнавальною, а й визначальною в моєму житті. Прощаючись, Яворницький просив нас заходити. Та більше побачитися нам, на жаль, не довелося. Я поїхав працювати в Донбас, а Іван Калиниченко — на Алтай. Цими своїми спогадами я хочу додати хоч невеличку рисочку до портрета цієї неповторної і справді видатної людини.

ТЕ, ЩО ЗБЕРЕГЛА ПАМ'ЯТЬ

Наближався кінець навчального 1928 року. Ми, сільські школярі, немов вихрами носилися, складали екзамени, щоб бути готовими їхати на екскурсію оглядати будову Дніпрельстану. Це було чи в не найвужчому місці Дніпра, на високих, скелястих берегах, коло Кічкасу, що близько Запоріжжя.

Екскурсоводи ввели нас по найцікавіших місцях широких просторів. Там паровими бабами забивали у землю палі, неподалік вертіли дірки в скелі, щоб потім динамітом висадити ту твердиню в повітря. Захекані підіймаємося на пагорб і раптом бачимо, що люди розкопують якийсь курган. Підходимо ближче і очам не віримо — лежать людські кістки, щойно відриті й залишені на своїх місцях, а люди обережно розкопують далі, і всі ті знахідки лежать ніби на стовпчиках. Та ще один кістяк — ніби в сидячому положенні. Ми нічого не розуміли.

Хто ж нам пояснить таємницю розкопаного? Ми всі чекали. І раптом повертається наш екскурсивод і каже, що нам пощастило. Якраз зможемо почути пояснення про розкопи від самого керівника археологічної експедиції, директора Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею академіка Дмитра Івановича Яворницького.

Дивимося — наближається старенький науковець, у чорному олязі, з довгими сивими вусами, в синіх окулярах. Ми прикинули, щоб усе почути і нічого не пропустити. Учений оглянув нас, привітався. Запитав, звідкіля ми приїхали, і похвалив нас, що, напевне, ми були добрі учні, якщо учителі так здалеку привезли нас аж сюди.

Ми всі стояли довкола того розкопаного кургану, а професор Яворницький простою українською мовою розповідав нам про все те викопане та його значення для науки про історію України. Що всі оті стовпці будуть сфотографовані, виміряні, описані, а потім зрізані разом з землею, обережно укладені у відповідні скрині, дбай-

ливо упаковані, щоб нічого не ушкодити, і тоді все це відвезеться до Дніпропестровського музею.

Учнідесь ще мали йти до «Дурної скелі», а я з учителем ще довго слухав Дмитра Івановича про роботу археологічної експедиції, що в той саме час досліджувала порожисту частину Дніпра.

За таких обставин я вперше побачив професора Яворницького. А вже через рік, як мого тата, отця Павла, засудили на п'ятнадцять років заслання, я позбувся і школи, і батьківської стріхи. Щоб урятуватися, мусив тікати світ за очі. По двох роках поневіряння з «вовчим білетом» я вдався до однієї з експедицій, що досліджувала порожисту частину Дніпра. Спершу мене не хотіли прийняти на роботу, бо я ще не був повнолітнім, а коли я зізнався археологові, що я не маю ні кола, ні двора, то він, спасибі йому, прийняв мене сезонним землекопом. Багато людей саме копало глибокий шурф у три яруси. Мені, як наймолодшому хлопчаківі, дали доручення аж на поверхні відкидати та розгортати лопатою землю, що її цілісінький день дорослі кидали знизу. І хоч лопата була важенна, я був щасливий, бо на власні очі бачив, що викопували археологи, та ще й тому, що позбувся «вовчого квитка».

Я горів бажанням зачепити Яворницького, щоб ближче познайомитися з ним. Це мені вдалося. Я нагадав професорові, що три роки тому я був на розкопках, коли вони розкопували курган в Кічкасі. Дмитро Іванович дуже приязно поставився до мене, став розпитувати про все. А потім він запропонував мені піти з ним до нього до хати. Звісно, я дуже зрадів такій нагоді.

Перший раз ми разом обідали. Він і його мила дружина Серафима Дмитрівна були дуже привітні до мене і казали, що від мене землею пахне. Справді, я щойно приїхав з села. Відтоді наше знайомство перейшло в тепле почуття близькості, довір'я, пошани і прямо таки справжньої синівсько-батьківської любові. В кращі часи і в часи найтяжчі ми були нерозлучні аж до кончини вченого.

Про милосердя вченого свідчить один випадок, про який мені довелося почути від нього самого. Про убогість родини псаломщи́ка, з якої походив Дмитро Іванович, знали всі. І якби не щасливий випадок, то, може б, молодий Дмитро так і не потрапив би до вищої школи.

Ще з юних літ Дмитрусь показав себе лагідним хлопцем. Одна заможна родина з його села Сонцівки на Харківщині мала також сина, ровесника Дмитруся. Батьки старалися, щоб їхній синок товаришував тільки з Дмитром. Так вони й виростили. А як прийшов

час посилати заможного сина до Харківського університету, то Дмитрусів товариш розплакався та сказав своїм батькам, що він без свого друзяки нізашо не поїде. Що тільки ті родичі не робили, просили, загрозували — нічого не виходило і край. Вони достеменно знали, що Дмитрів тато бідний і вирішили просити псаломщика Івана Яворницького, щоб пустив Дмитра до Харкова, а вони погодилися платити за навчання обох студентів-товаришів. Так Дмитро Іванович потрапив до університету.

А як він став професором і жив та працював у Катеринославі, то у війну у нього з'явилася далека родичка та благала його, щоб він допоміг їй. Казала, що вона вдова і має купу дітей. І Дмитро Іванович регулярно посилав їй щомісяця гроші. А потім надійшов лист від ще якоїсь чужої жінки, в якому вона просила професора не надсилати родичці грошей, бо, мовляв, вона веде недобрий спосіб життя. Дмитро Іванович насторожився — що робити? Потім розсудливо вирішив написати листа священникові з Сонцівки, щоб той йому порадив, що і як робити.

Послав листа та й чекає, а родичці гроші продовжує надсилати. Аж ось приходить від священника лист, увесь конверт у військових печатках з фронту, бо саме тоді священника послали до війська бути разом з солдатами в окопах. Порада його була дуже цікава. Лист був приблизно такого змісту: «Дорогий професоре! Даруйте за те, що забарився з відповіддю. Надсилайте так, як і надсилали. Якщо вона невірною живе, то буде їй гріх, а як ви не пошлете, то гріх буде вам».

Отакої філософії й дотримувався все своє шляхетне життя природжений добродій Дмитро Іванович Яворницький. І люди відплачували йому взаємною щирою любов'ю.

...Був голодний 1933 рік. Дуже тяжке моральне, а також матеріальне становище переживав академік. Гаслами режиму були: «Хто не робить, той не їсть», «Кому был лочет, а теперь на кой черт?», «Кто был всем, тот стал ничем...» І думалося мені: в молодому віці, за царського режиму його, студента, переслідували, а тепер старого академіка ще гірше притискають. Так гнули, що в його хаті навіть нічого було поїсти, не було вугілля та дров, щоб нагрітися.

Дружина, Серафима Дмитрівна, перша одягнула кожуха. Дмитро Іванович ще декілька днів тримався, а тоді й собі натягнув кожуха, бо вже руки закоцюбли так, що й писати не міг. Аж спало мені на думку піти до міської ради та пошукати доброї людини. На перший день не пощастило, бо я не знав, до кого вдатися. Тоді спала інша думка — заходити до кожної кімнати і дивитися, хто добра людина...

І ось я ніби натрапив на доброго чоловіка. Розповів про все лихо. Дивлюсь — він зацікавився і вислухав мене до кінця. А тоді так тихенько каже до мене:

— А хто ж ви? Родич?

— Ні, — кажу йому, — такий, як і ви, чужа людина, студент.

Просто хочу допомогти професору.

Ота добра душа дивиться мені просто у вічі і каже:

— Я не запевняю, що вдасться, але спробувати можна.

Обнадіяний, я пішов на завод, щоб встигнути на свою другу зміну. А за декілька днів примчалася служниця і лишила записку у господині моєї квартири, бо я саме був на заводі. Виявляється, Дмитру Івановичу привезли вугілля та дрова і поскидали це все під браму, то Серафима Дмитрівна просила мене прийти до них і перенести те все до комори. Що я наступного ранку з приємністю й зробив.

А за декілька днів якась незнайома жінка гукнула служницю Яворницьких на вулиці і по кількох словах розмови дала їй безіменну картку до закритого харчового «розпреду» та дуже, дуже остерігала її, щоб як вона до крамниці піде по харчі, то, боронь Боже, не проговорилася, що вона служниця Яворницького.

Так добрі люди допомагали Яворницьким у тяжкі часи.

Коли з мого тата зробили «ворога народу», то й мене позбавили права і можливості учитися в школі. Довелося самотужки продовжувати науку при допомозі книжок з бібліотеки, що мали назву «Робітфак на дому». А потім я вписався до вечірнього робітничого факультету, бо вдень працював на заводі. На робітфаці всі студенти були дорослі і ставилися до науки дуже серйозно. Моя вчителька української мови і літератури була дуже працювита і дуже старалася дати нам якнайбільше знань. Ми багато читали про нашу старовину. А як прийшов час писати екзаменаційний твір з української літератури на довільну тему, я обрав собі «Думу про втечу трьох братів із Азова», бо дуже вже припала та дума мені до душі. Трапилося так, що моя праця була оцінена як найкраща на всю нашу групу з сорока душ.

Яворницькі завжди просили мене ночувати у них, а я не хотів їм дуже надокучати, бо був сором'язливий. А вже як надходив час іспитів, то Серафима Дмитрівна прямо казала:

— Я вам наказую прямо зі школи до нас.

Треба було слухати, то я так і робив. Вона сама, давня вчителька, любила питати мене після кожного екзамену:

— Колю, ну то як — зі щитом чи на щиті?

Я завжди мав щастя бути зі щитом, і вони то дуже любили. Коли

я приїхав до них зі своєю «Думою...», то Дмитро Іванович поцікавився, що ж ми робили. Почувши, що була письмова робота на вільну тему і я обрав «Думу про втечу трьох братів із Азова», Дмитро Іванович аж затрусився і попросив мене, щоб я її прочитав. Я читав, а Яворницькі слухали. Коли я закінчив читати, вони були захоплені змістом моєї праці і обоє поцілували мене. А Дмитро Іванович ще й похвалив, що, мовляв, написано чудово, з душею, любов'ю. «А от читати, — сказав він, — не тямите. Дайте мені, я вам прочитаю».

Я дав йому, і він з місця почав читати, та так, що я ще в житті такого читання не чув. Наш Дмитро Іванович якось прямо перевтілювався, встав — таким я його ніколи не бачив. Читав як піснопівець, так захопився долею юнака з думи, якоїсь Терпелихи дитини, що разом зі своїми старшими братами був захоплений до неволі. Їм пощастило втекти, і старші два на конях, а найменший, піший-пішаниця знеможений, без води, голодний. Він ледве видерся на високу могилу і, оглянувши широкий степ, з останніх сил почав гукати до своїх рідних братів... І тут Дмитро Іванович почав вигукувати жалібні слова передсмертної розпуки найменшого брата, та так натурально, так артистично, що і сам... розплакався.

Він сів на своє крісло, перестав читати і ридав ридма... Я перелякався і став заспокоювати його. Обіймав його старечі плечі і обцілював його сиву голову. Серафима Дмитрівна злякано дивилася на нас і гукала до мене: «Коля, що ви нарobili?»

Я мовчав, бо не знав, що сказати. А сам собі думав — я ж не набивався. Самі похвалили мене, що добре написав, а от прочитати до пуття не тямив. Ото і все, що я нарobili...

Та виручив мене таки сам Дмитро Іванович. Коли він трошки заспокоївся, то гукнув мене ближче, ще раз подякував за думу і сказав:

— Отак думи читати треба. Бо думи наші українські — унікальні і створені нашим народом не для присмності, а для пробудження розумового, щоб люди глибше задумалися. Інші народи таких дум не мають. А розридався я тому, що вже старий. Як я був молодим, то я не плакав, читаючи народні думи, а доводив своїх слухачів до сліз...

Дмитро Іванович став пригадувати, як перед першою світовою війною йому вдалося організувати у найбільшому театрі Січеслава концерт силами найвизначніших українських кобзарів.

...Подвір'я Яворницьких було обнесене, ледь рукою дістати, цегляним муром, а на шпильястому верху отієї огорожі ще й гостряками

стирчали побиті пляшки, залиті цементом. Приватність неабияка, ніби й справді запорозький курінь. Потім побудували багатопверховий будинок з балконами, що височів через дорогу. То був «будинок політкаторжан». З тих балконів завжди хтось заглядав у подвір'я.

Одного ранку, повернувшись з нічної зміни, я знайшов на своєму ліжку записку від Дмитра Івановича, який просив мене негайно приїхати, бо водяна труба луснула. Я мерщій зібрав необхідне знаряддя, сів на трамвай і поїхав до Яворницьких.

Довгенько возився я, поки направив пошкоджену трубу. Вони радіють, а ще більше я. Вже хотів їхати додому, щоб хоч на декілька годин заснути, бо ж попереду знову нічна зміна, а Серафима Дмитрівна радить переспати у них, а потім рушити прямо від них на роботу. То був гарячий літній день, тож вирішили постелити мені на подвір'ї, в тіні під кленом. Я пішов туди й одразу ж міцно заснув. Видно, хтось з отих «каторжан» потелефонував до міліції, що, мовляв, Яворницькі когось переховують на своєму подвір'ї. Бо раптом зчинився галас, собака гавкає немилосердно, а я спросоний нічого не розумію. Аж тоді я побачив, що міліціонер грюкає по сходах до мене, тягне за колошу і вимагає документи. А пес Марсик також учепився зубами за колошу міліціонера і тягнув його додолу. Сміх і горе. Показав я документ, та й Яворницькі стали пояснювати йому, чого я спав у них, а він не вірив, як той Хома. Аж показали йому ту роботу, що я направляв, то шойно тоді міліціонер пішов геть. Не дали мені тоді й поспати...

На початку 1936 року без ніякого пояснення і відшкодування Яворницькому знову прислали його академічну пенсію. По якомусь часі прийшло і запрошення, щоб учений приїхав на сесію Академії Наук. Саме тоді я відвідав Яворницьких і побачив, що у них веселіші обличчя. Дмитро Іванович мав велике бажання взяти участь у сесії, щось доповісти зі своїх праць, побачитися з давніми друзями. Але дружина не радила їхати самому. Попросили мене, щоб я поїхав з ним.

Я погодився при умові, що дістану відпустку на роботі й Академія оплатить мені кошти подорожі та готелю. Нам поталанило. Мені на роботі дали відпустку на час сесії, а Дмитрові Івановичу з канцелярії Академії повідомили, що пришлють два квитки на потяг та покриють усі видатки за мене.

Приємно було спостерігати, як академіки — Богомолець, Кримський, Філатов, Динник і інші — зустрічали й вітали з Явор-

ницьким, як тішилися, що козацький дух не покидав старенького вченого, як щиро бажали йому міцного здоров'я та витривалости...

Але скриті темні сили думали інакше. Вони не дбали про здоров'я вченого і не бажали йому успіхів у його праці над «Словником української мови», над яким він все ще завзято працював. Навпаки, оті сили снували плани, щоб якось те все, що працюючий науковець надбав, загребти в свої руки.

Шасливців, чиї твори в той страшний час друкувалися, було небагато. А як щось і друкувалося, то переходило цензуру, скорочувалося, змінювалося до невпізнання. Знаючи про такі порядки, Яворницький і не друкувався, хоч не раз журився, бідкався своїм друзям, як би то видати свої праці, зокрема, «Словник української мови». Перший том цього Словника вийшов ще в 1919 році, під час української незалежності. Дальші томи були готові до друку на 60 000 карток.

Десь у відомствах Академії чи котрогось з Інститутів пообіцяли Яворницькому, що всі його праці включно зі словником будуть видані, якщо він все те передасть до Києва. І як приїхав до Дніпропетровська спеціальний посланець уряду в особі Лебеда, то Дмитро Іванович з болем у душі всі манускрипти передав під розписку на його руки. Це було весною 1937 чи 1938 року.

Від того часу ми з Дмитром Івановичем ще їздили до Академії три рази (останній раз ми були на зимовій сесії в грудні 1939 року), бо старенький Яворницький ще надіявся, що таки доб'ється, аби почали друкувати. Та дарма...

Тяжко було мені дивитися на бідного академіка, як його посилали оббивати пороги то в одну інституцію, то в другу. В останній установі ми були, це в Інституті Фольклору, де нас прийняла завідуюча товариш Родіна. По її очах можна було пізнати, мовляв, даремно ви оббиваєте наші пороги, хоч з чемности чи, може, й з жалю до старого академіка була дуже ввічлива і все пробувала заспокоїти ученого, що то дуже багато паперів, багато праці: посортувати, повиправляти, надрукувати на машинці, а шойно тоді до друку...

Як вже ми вийшли з її кабінету в коридор, я вернувся, щоб узяти книжку Дмитра Івановича, яку він забув на столі, і побачив, що у директорки в очах були сльози... Ще й досі ті праці Яворницького не видані.

Під час нашого останнього приїзду нас привезли до «Гранд-готелю». Як я відімкнув двері нашого помешкання, то побачив, що занавіски на вікнах рухалися від вітру, бо надворі холоди́ка, а вікна одинарні та ще й не шільні. Я пішов до канцелярії, щоб пожалітись на

холодні кімнати. В канцелярії вибачилися і пояснили, що якраз у цю пору в Києві дуже багато конференцій і тому кращого помешкання для нас не змогли знайти. Довелось погодитися, але я попросив, щоб дали нам додатково по четверо ковдр. Так було холодно, що поверх отих чотирьох ковдр я Дмитра Івановича накривав ще й його кожухом. Від нервового напруження, від отих наших ходжень по «митарствах», аби урухомити друкування його праць, від холоду — шлунок ученого перестав працювати нормально. І от одної ночі трапилася несподівана біда. Десь по другій годині Дмитро Іванович прокинувся від болю і пішов до вмивальки, тоді почав гукати мене. Я побіг до нього, а він просить мене піти до аптеки і купити йому Березовської води...

Вискочив я на вулицю та й думаю, де ж то шукати тої аптеки поночі. Аж побачив, що з півдесятка жінок дерев'яними лопатами відкидали сніг на тротуарах. Побіг я до них та й журюсь, що мені спішно потрібно до аптеки. Одна жіночка й каже: «Аптека он там, як постукаєте у задні двері, то, може, й відкриють». Подякував і побіг до задніх дверей. Постукав, чекаю з нетерпінням, аж бачу засвітилося світло, обізвався жіночий голос і питає, що мені в таку пору потрібно. Я сказав, що старенький професор Яворницький захворів і просить дві пляшки Березовської води. Ще почекав, і раптом зашаруділи засуви, замки і старшенька жінка, відкривши двері, подала мені дві пляшки. Я заплатив і з радістю подався до готелю.

Нарешті прийшов день прощатися з Києвом. Ми троє — Дмитро Іванович, професор Динник і я — посідали в машину і поїхали до вокзалу. А мороз був такий лютий, що навіть горобці не витримували і померзлі валялися на вулицях. Але ми нічого не підозрівали. Приїхали до вокзалу, вийшли, шофер від'їхав, ми пішли в станцію, а народу тьма тьмуща, ще такого я в Києві ніколи не бачив. Виявилось, що отой лютий мороз наробив багато шкоди. Потріскали водопровідні труби, і нема води, щоб наповнити збірники на паровозах. Потяги не можуть їхати, а коли від'їдемо, ніхто не знає. Пішов я шукати, чи не пощастить знайти хоч десь сісти, бо ж мої пасажери старші люди, а Дмитро Іванович ще й перехворів. Але всюди все було зайнято. Побачив я чергового по станції в червоній шапці і пішов до нього.

Попав я на хорошу людину. Хоч у нього й було обов'язків по самі вуха, але вислухав мене уважно і пообіцяв, що pomoже, тільки полагоди́ть одну дуже пильну справу. Він пішов, а я лишивсь чекати. Коли десь хвилин через десять дивлюсь, а червона шапка проби-

рається поміж народом і шукає мене. Я підняв руку, він зрадів, і ми пішли: підходимо до відділу, де є кімнати для «матері й дитини». Черговий знайшов одну кімнату порожню і радісно каже: ця кімната буде ваша аж поки не під'їде потяг. Невеличка кімната, але є стіл, є й сісти на чому, прямо щастя. Іду швиденько до своїх зморених пасажирів, беру наші речі і прошу їх пробиратися за мною. Ледве добралися до кімнати, а мої пасажири так і попадали, щоб сісти. Слава Богу. Всі задоволені. Прошу їх почекати, поки я пошукаю чогось напитися, чаю чи хоч води кухоль. Та дістати щось напитися не було легкою справою. Така черга до буфету, що й не видно кінця. Забрало мені більше сорока хвилин, щоб купити газової води. А як повертався до тієї кімнати, то почув несамопитий дитячий вереск. Застав я своїх пасажирів збудженими. Дав їм обом напитися, а Дмитро Іванович і каже мені: «Коля, ми тут не можемо бути, ходімте звідцілья, мої вуха не витримують». Стіни кімнاتок не аж до стелі, а лише перегородка, і отой дитячий плач зливається в один суцільний рев... Пішов я знову шукати чергового, мою червону шапочку...

Знайшов, і хоч соромно було мені його знов турбувати, але пояснив все як було, а він, добряга, каже мені: «Потерпіть ще трошки, скоро підкотять вагон до перону і я заберу вас до вагона». За годинку появился черговий, забрав нас до теплого вагона, дав нам купе, і ми зразу ж і поснули, як після маківки.

Як ми з Дмитром Івановичем приїхали одного разу до Києва і входили до залі Академії наук, де мала розпочатися чергова сесія, то при вході вручали книжечку, написану президентом Академії Олександром Олександровичем Богомольцем, що називалася «Жити 150 років». Академікові Яворницькому було щоправда ще не 150, але вже понад 80 років і він ще активно працював та їздив у далеку дорогу на сесію аж з Дніпропетровська. Може, саме тому Богомалець вийшов його зустрічати. Дружньо потиснули один одному руку, обмінялися щирими словами та очі всіх присутніх уважно споглядали обидвох учених аж поки Богомалець пішов до президентського столу, а Яворницький попрямував до сивоголових науковців.

Дмитро Іванович Яворницький помагав людям порадами, підтримував на дусі, а люди помагали йому збирати залишки нашої сивої давнини.

Була взаємна, сильна та щира любов, і ним створений музей відвідували з любов'ю. Вірю, що ще й пам'ятник здвигнуть на його могилі, гідний його заслуг.

11-го жовтня 1940 року з'явився в газетах указ Президії Верховної Ради УРСР такого змісту:

«Присвоїти ім'я академіка Дмитра Івановича Яворницького Дніпропетровському історичному музеєві.

Доручити Раді Народних Комісарів УРСР:

Встановити на могилі академіка Д. І. Яворницького надгробний пам'ятник. Зберегти за дружиною померлого академіка Д. І. Яворницького — С. Д. Яворницькою республіканську пенсію в розмірі 600 крб. на місяць».

Як бачимо, згідно з указом Президії Верховної Ради, було доручено не будь-кому, а урядові України, встановити на могилі академіка Д. І. Яворницького НАДГРОБНИЙ ПАМ'ЯТНИК, а не ПЛИТУ, що видно на знімку з книжки М. Шубравської «Д. І. Яворницький» (Київ, «Наукова думка», 1972). Он як «шанують» чесних науковців в Україні. Дмитро Яворницький зважав ціле своє життя до всяких урядових зневаг. Він був загартований. Але народ чекає на ПАМ'ЯТНИК, бо Яворницький був народним академіком.

*Учасники Дніпрельстанівської археологічної експедиції на розкопках.
Керівник експедиції Д. Яворницький (у медальйоні).*

В ГОСТЯХ У ХАРАКТЕРНИКА СІЧІ
ЗАПОРІЗЬКОЇ

Наприкінці голодоморного 1933 року, коли наближалися ювілейні дні Тараса Шевченка — 120 років з дня народження, — комуністичний уряд розгорнув з дозволу Москви пропагандистську діяльність щодо вшанування пам'яті геніального сина України. Одна за одною публікуються постанови про будівництво пам'ятників, про улаштування урочистих вечорів, засідань. Зокрема винесено рішення про створення Музею-Галереї картин Шевченка. Раднарком СРСР спеціальною постановою зобов'язує республіканські наркомати культури передати матеріали, що стосуються життя й творчості великого поета і художника, у єдиний фонд творчої спадщини при науково-дослідному Інституті літератури імені Тараса Шевченка.

Всі оті галасливо декларовані заходи КП(б)У мали служити насамперед партії для того, щоб в якійсь мірі приглушити стогін землі української, що захлиналась кров'ю мільйонів людей, які трудилися на ній чесно, доки не стали жертвою комуністичного канібалізму.

Як би там не було, а ми — наукові працівники Інституту Шевченка — з великим захопленням працювали над увічненням пам'яті нашого генія. Саме тоді випало мені відрядження до Дніпропетровська в знаменитий музей історико-археологічний, що довгий час був під орудою видатного вченого академіка Дмитра Яворницького. Приводом для цієї мандрівки були документальні матеріали, що стосувалися біографії Шевченка і тепер мали бути передані до фондів інституту. Чи треба говорити, з яким хвилюванням переступав я поріг домівки цієї дивовижної людини. Адже для мене Яворницький — це легенда з глибини мого далекого дитинства, коли із захопленням читав його оповідання про Запорізьку Січ, про страшні ревучі пороги дніпровські, що їх проходили лише деякі найвідважніші лоцмани на своїх знаменитих дубах. А його незабутні чудові нариси, що розповсюджувалися в «метеликах» про гетьманів та кошових Запорізької Січі: Петро Сагайдачний, Петро Дорошенко, Іван Сірко, останній кошовий Петро Кальнишевський... Це ж від

нього та письменника Адріана Каценка ми — сільські школярі і взагалі молодь — дізналися вперше про те, що земля, на якій живемо, зветься Україною і ми українці, а не «русские православной веры», як нас учили досі. Це було за перших літ революції 1917 року.

І ось я у його хаті. Бачу наяву не легенду, а справжнього Дмитра Яворницького. Величенька продовгувата кімната захарашена полицями з книгами та шафами з картотеками, рукописами тощо. Цим лабіринтом проходимо до невеличкого столу у дальнім кутку кімнати. Дізнавшись про мету мого приїзду, Дмитро Іванович ніби здивувався:

— Гай, гай!.. Ви не туди потрапили, уже я не працюю в музеї — звільнили, як старого сірка прогнали з двору.

Побачивши, що ця несподіванка мене дуже вразила, він знову заговорив про те своє лихо. Розповів про те, як місцеві пильнувальники накиннулися на нього, щойно розпочався судовий процес над СВУ. Деякі партійні агітатори певно хотіли підвищити свій авторитет, утопивши свого ближнього. Правда, його не судили, але свавільно позбавили всіх правових норм, належних академікові, взагалі вченому. Відібрали навіть картку члена СНР (секція наукових робітників), по якій він мав одержувати хліб та інші продукти. Рятуватись від голоду посильно помагала у той час домробітниця — молода жінка Катерина Литвиненко, яка по-справжньому була членом сім'ї. На зароблені раніше гроші вона придбала була собі одяг, а тепер носила ці речі на базар і міняла на хліб.

Така зворушлива, драматична розповідь мене глибоко вразила — уславлений учений, професор кількох університетів, академік, відомий в усьому світі своїми історико-археологічними пошуками, нарешті своїми неперевершеними дослідженнями Січі Запорізької, що була першою найранішою республікою у Європі, тепер цей великий відкривач світових надбань позбавлений шматка хліба...

Основоположник теорії тоталітарного комунізму К. Маркс вважав Запорізьку Січ прогресивною республікою, а його послідовники марксист-ленінці морили голодом, розпинали того, хто її досліджував і розповідав народові про її звитязну історію.

То були жорстокі, тяжкі часи в житті Яворницького. Він потерпав не лише від матеріальної скрути і заборони працювати в музеї, якому віддав стільки сил, таланту, а тепер найбільше переживав, вірніше страждав від руйнування тої землі і світу, що склали славу України. За ті три дні, що я прожив у домівці цього запорозького характерника, саме до цієї теми він повертався, мабуть, найчастіше.

За першого вечора мого перебування там він із захопленням говорив про пошукові перипетії в його колишньому житті. А коли наца розмова торкнулася знаменитих Дніпрових порогів, то я відчув у його голосі якусь особливу і теплоту, і невимовну тугу. Коли він говорив про славнозвісні Дніпрові пороги, то вони ставали живими істотами, їх було дев'ять на гранітному щиті в руслі Дніпра між містами Дніпропетровськом і Запоріжжям, і кожного з них Яворницький знав не лише за назвою, а головне за «характером і поведінкою». Я слухав його, і мені здавалося, що для кожного він був хрещеним батьком і за кожним пам'ятав безліч цікавих, а часом страшних пригод. Один лише Ненаситець скільки бачив тих жакли-вих веремій на своєму віку, а Кодацький, Будило...

На час цієї розмови гребля гідроелектростанції була уже повністю збудована, підняла воду, цілком затопила пороги, через які тепер вільно проходив річковий транспорт до самого моря.

— І це дуже добре, — говорив я йому, — адже пороги заважали економічному розвитку України.

— А вам ніколи не спадало на думку, яке значення мали ці пороги в житті, в історії України? Скільки століть вони захищали наш край від турецько-татарської навали, перепиняючи путь військовим галерам, що проникали б на Україну. Ви мені заперечите, мовляв, все одно степом проходили. Проходили, але закріпитись, утриматись всередині України не змогли. Неспроможна була і Польща підкорити Запорізьку Січ, хоч вперто намагалася це вчинити. Навіть фортеця Кодак, споруджена нею навпроти Кодацького порогу, щоб ізолювати запорожців, не допомгла полякам...

Я не став заперечувати, бо знав його самовідданість, любов до цього уславленого дива української природи. Адже він не міг і подумати про Україну без цих вартових Січі Запорізької. Тим більше, що була можливість, казав він, обминути пороги, щоб вийти до моря. По деякій паузі Яворницький продовжував:

— Страшно було переживати ці похорони, а тут ще й інше лихо підоспіло — вигнали мене з музею, виключили із секції наукових працівників, затаврували мене як буржуазного націоналіста. Я не знав, куди мені подітись, що робити. Лежу довгими осінніми ночами, заснути не можу, а думки одна другої чорніша. Часом так нестерпно боляче, що думав встати, піти до Дніпра, де пороги, і лягти на дно поряд з ними, моїми побратимами...

Однак не тільки скарги та жалощі чув від нього. Власне, в сих рефлексіях не відчувалося жалю до себе, нарікання на свою долю —

то біль і скорбота по безповоротних втратах, що зазнає його рідний край.

Незважаючи на тяжкі обставини життя, він залишився людиною навдивовижку оптимістичною, життєлюбною і надзвичайно працездатною. Чим більше тиснули на нього злигодні, тим наполегливіше працював. Тоді було йому 78 років, а він висиджував над рукописами по 16—18 годин і все йому було мало, все спішив — і те йому треба було зробити й інше закінчити, бо незабаром придибас, казав він, стара з косою, а в мене тут розгардіяш, як після бурі.

На моє запитання він з великим задоволенням розповідав та показував багато дуже цікавих речей. Серед унікальних літографій, гравюр, книг, на яких траплялись дарчі написи видатних авторів, наприклад, Костомарова, Мордовця, Я. Щоголіва, Чубинського, Куліша та багатьох інших. Тут же я побачив фотографію Лесі Українки з її власноручним написом на пам'ять Дмитру Івановичу про зустріч у країні пірамід. Ось тоді і розповів мені про знайомство з поетесою. Здається, двічі бачив він її у Києві. Один раз на вечорі Літературно-артистичного товариства, а вдруге у Косачів дома на Назарівській вулиці, як заходив до Олени Пчілки у видавничій справі. А ще одна зустріч відбулася на Катеринославщині, коли на запросини «батька української кооперації» Миколи Левитського вона відвідала разом із сестрою Ольгою хліборобську артіль в Аджамці, уряджену з ініціативи цього невтомного кооператора.

Про зустріч у «країні пірамід», що відбулася в середині лютого 1910 року, та про свої враження від неї поетеса писала Михайлові Кривинюку: «Вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене, бо шукав у пансіоні Білинської, — казав, що се Ви йому таку адресу дали, але се він, певне, щось наплутав. Ну, та дарма, все ж він мене знайшов, і се дуже приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а, крім того, він видався мені симпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамошні руїни, а на поворот проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід — лазив і на піраміди, і в піраміди, і де його тільки не носило! Се в 60 літ і з ревматизмом! Ну-ну! Треба буде з ним ще раз в єгипетський музей поїхати — на «пані з золотим обличчям» подивитись (там є така одна красуня)».

Лесю Українку згадував Яворницький з почуттям пошани і любові. Дивувався з її, як він казав, безмежної ерудиції.

На полицях з українською літературою, де переважали дорсволюційні видання, мене зацікавила своєю назвою маленька книжеч-

ка «Українське свято в Петербурзі». Звідки таке свято у тій «Северной Пальмире»? Надруковано у Львові 1897 року. Розгортаю: присвячено Данилу Мордовцю з нагоди його сорокалітньої літературної діяльності. Серед багатьох прослуханих привітань було і від Дмитра Яворницького, що викликало, свідчить поет Кесар Білиловський, «великий ентузіазм присутніх». Текст цього привітання подаю повністю, адже в ньому якнайкраще вимальовується образ його автора.

«Вельмишановний мій і славний дідусю Даниле Лукичу!

Уцей щасливий, радісний і пам'ятний для Вас і для всіх українців день вітаю Вас щиро і од усього серця і бажаю, щоб Господь Бог продовжив Вам віку на користь любові вітчизни-матки України. Високоповажний Даниле Лукичу! Ви маєте за собою опит, Ви маєте од Бога дарований Вам талант, Ви маєте звання сердешного друга нашого славетного історика Миколи Костомарова, що був близьким чоловіком нашого сучасного поета Тараса Шевченка. Ви відкриваєте завжди з великою охотою Ваш убогий столярний курінець задля української молоді. Ви не гордуєте самим маленьким сином нашої України, за що Вам честь, хвала і слава. Уцей завітний для Вас день склоніть Ваше чутке ухо до нас, українців, вволіть нашу волю і подаруйте нам свій талант і свою творчу силу. Ви багато, на диво багато працювали на великоруській мові. Подаруйте ж тепер Ваш талант, Ваше палке серце, Вашу квітучу мову нам, синам бездоленої України, і ми скажемо Вам усі, як один чоловік, велике спасибі. Ми всі заховаємо Ваш образ в наших серцях і передамо його нашим синам, унукам і правнукам. Я закликаю усіх, що тут є українців, до мого зову! Усі ми благаємо Вас подарувати Ваші останні літа — продовж їх Господи — славній Україні, що породила Вас на божий світ, дала Вам талант, снагу, розкішну фантазію. Піднімаю мій келих високо і п'ю за здоров'я Данила Мордовця і за його майбутні золоті твори на нашій рідній українській мові».

(Львів, 1897, с. 16).

Самовіддана любов до своєї Батьківщини пронизує всю його діяльність, як письменника, історика, археолога, етнографа та громадського діяча. Будь-яку можливість намагався спрямувати на добро України. На те, щоб зайвий раз нагадати про невідільницьку долю її і славу колишню. Багато цікавого згадував він у розмові зі мною про давно і недавно минуле. Власне, то була не розмова, а односто-

роння бесіда, при якій я був лише слухачем надзвичайно захопленим, завороженим. Мені вчувалося, що слухаю не академіка, не вченого, а посланця легендарної Січі Запорізької.

**Цілуйте сю землю —
по ній запорожці ходили!**

Росія широко відзначала двохсотліття Полтавської битви, що відбулася у 1709 році між шведським військом, очоленим королем Карлом XII, і російською армією царя Петра I. Ця кривава, трагічна для України подія остаточно позбавила наш народ волі і незалежності майже на три сторіччя. З цієї нагоди православне духовництво по всіх церквах вчинило «службу божу» «во славу русского оружия». З церковних амвонів сипалися анафема на голову гетьмана Івана Мазепи. Чималий загін вищого офіцерства, здебільшого полковників та генералів, що служили в «Малороссии», відвідали 1909 року урочище Яківці під Полтавою, де відбувся бій 27 червня, а звідти поїхали до Катеринослава. Тут вони звернулися до Яворницького з проханням бути їхнім гідом в мандрах по пам'ятних місцях Січі Запорізької.

Він погодився супроводжувати їх, але при умові, що вони будуть дотримуватись порядку та слухатимуться його наказів. Увечері того ж дня були вже в Олександрівському, здебільшого в нинішньому Запоріжжі, де Яворницький підрядив знайомих лоцманів для перевезення, як він казав, вельможних екскурсантів дубами (великими човнами) на острів Хортицю. Коли всі вийшли на берег, Дмитро Іванович скомандував:

— Зніміть шапки! Ставайте на коліна і цілуйте цю землю, — по ній ходили звитяжні лицарі — запорізькі козаки!

Багато цікавого розповідав він про цю подорож місцями слави і трагедії України, та це було дуже давно — 60 років тому і в моїй пам'яті зовсім мало що лишилося. Правда, тоді ж таки, повернувшись додому, я занотував чимало з тих розмов до свого зошита-записника, але, на превеликий жаль, всі мої рукописні матеріали були забрані енкаведистами під час арешту 1937 року.

Щодо оцінки бою під Полтавою і його наслідків для України Яворницький висловлювався перед військовими мандрівниками, звичайно, обережно, в рамках офіційної великодержавницької версії. Та все ж таки не втримався і сказав, що у цій битві шведи потерпіли жахливу поразку завдяки фатальному випадку... Один з

воєначальників попросив тут же пояснити, чому він так думає, на якій підставі?

— І я розповів їм, — сказав він, — про той злощасний вечір 26 червня, коли Карло XII, готуючись розпочати завтра наступ на війська Петра I, надумав оглянути, користуючись сутінками, його передову позицію. Сів на коня і поїхав. Та, незважаючи на темряву, його помітили. Пролунав постріл, і король, ледве тримаючись в сідлі, примчав до табору з простріленою ногою. Він був змушений передати командування своїми військами одному з його генералів.

Ранком 27 червня 1709 року шведське військо разом з переполовиненими кількома козацькими полками, очоленими гетьманом Мазепою, розпочало бій. Незабаром російські війська на правому крилі зробили хитрий маневр, щоб дезорієнтувати шведів, вони прожогом кинулися втікати. В такий спосіб вони заманили у завчасно улаштовану пастку значні сили шведів, а тим часом зосередженими полками на лівому крилі завдали їм нищівного удару. Поранений король, спостерігаючи з пагорба бій, помітив той згубний маневр і попередив через вістового генерала, якому доручив командування, але той не послухався. Цей трагічний епізод, по суті, вирішив долю цієї битви під Полтавою, власне, долю України.

Все, що торкалося України і свободи її народу, глибоко бентежило душу Яворницького. Звичайно, в розмові зі мною він не міг бути зовсім відвертим, адже ми знаходились завжди під пильним наглядом правлячої комуністичної партії і тероризуючого чекістського монстра. Тому висловлювалися дуже обережно і ставилися з недовір'ям один до одного. Тим більше, що я для нього людина зовсім незнайома. Однак крамольні міркування іноді все ж таки проривалися. Так, наприклад, він читав мені деякі листи доньки Іллі Репіна Варвари з Фінляндії, в яких вона глибоко обурюється з приводу голодомору у 30-х роках в Радянському Союзі. Разом з тим і не вірить, щоб у такій багатій хліборобській країні був голод. Вона просить Яворницького відповісти, чи справді у нас голод. Чи справді в Росії нищать культуру, закривають церкви, заганяють силою людей у колгоспи тощо.

Я досі не збагну, як ці листи перетинали кордон, як не боявся Яворницький тримати їх у себе та ще й зачитувати незнайомій людині. Хоч відчувалося, що все те турбувало його...

Запам'ятався мені і такий цікавий епізод, що стосується теж згаданої доньки Репіна, яка щиро шанувала Яворницького, листувалася з ним, проживаючи разом з батьком в еміграції — у Фінляндії.

По смерті свого батька (1930) вона продовжувала підтримувати дружні зв'язки.

Згадуючи багато цікавого про Рєпіна і його творчість, про спільні мандри по Україні, зокрема, в пошуках типажу для знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», Яворницький розповів мені про одну деталь в картині Рєпіна «Іван Грозний і син його Іван». У майстерні, де працював художник, була підвішена качалка для спортивних вправ його доньки Варвари. Одного разу вона не втрималась і, скрикнувши, впала на підлогу.

Коли батько кинувся до неї, вона лежала непритомна, з її рота потекла кров, розлилась на підлозі, а він замість того, щоб рятувати, спочатку схопив олівець і швиденько замалював контури розлитої крові. Це було йому вкрай потрібно для картини, де зображено вбивство царем Іваном Грозним свого сина... Саме у той час він працював над нею, і ота зарисовка крові з натури стала тією несподіванкою, що підкреслювала глибину драматизму в цьому історичному епізоді, відтвореному Рєпіним.

Коли уже прощався я з домівкою Яворницького, він сказав, що нині він остаточно впевнився: запорожці писали знамениту відповідь султанові турецькому не на Січі Запорізькій, як досі думають, запевняють історики, а в Чигирині. В нього є, мовляв, незаперечні докази, але це вимагає додаткових досліджень, а він уже старий для такої роботи.

— Це дуже важливе питання в українській історії. Ви молода людина, у вас є можливість його розв'язати... Візьміться за це діло?

І я пообіцяв йому здійснити такий почесний задум.

Та марно. Сталінський терор середини 30-х років не сприяв цьому. А незабаром — арешт і двадцятирічна каторга...

Київ, серпень 1994 р.

«Й СВОГО НЕ ЦУРАЙТЕСЬ!»

Неподалік нашої Михайлівки на Криворіжжі знаходилася Баби-на могила. Цю могилу коло залізничного переїзду розкопував академік Д. І. Яворницький, якого возив мій дід Гордій, батько мого батька. Там було повно кісток козаків, полеглих у боях із татарами. Нічого, крім кісточок, не знайшли. Навіть зброї не було. А могилу назвали Бабиною тому, що викинута з неї земля піднімалася на її двох протилежних боках, неначе груди лежачої жінки.

Самого академіка Д. І. Яворницького я вперше побачив 1937 року, коли вступив до Дніпропетровського університету. На урочистому відкритті першої лекції (звичайно, з марксизму-ленінізму!) філологічного факультету за столом серед викладачів сидів для декорації також академік Д. І. Яворницький. І він мусів щось сказати. Він не цитував К. Маркса про потребу гризти граніт науки, не повторив Ленінове, що треба вчитися, вчитися й ще раз учитися, а нагадав Шевченкове:

*Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте!
І чужому научайтєсь,
Й свого не цурайтєсь!*

Свій короткий виступ-привітання академік закінчив українськими прислів'ями про науку: «Чого в молодості навчишся, все життя буде знахідкою!» та «Де грамотні люди — там біди не буде!»

ПАМ'ЯТІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

За кілька років до смерті Дмитра Івановича мені довелося познайомитися з ним. Була у мене до нього якась невелика справа.

Зайшов. Назвав себе.

Довгий погляд крізь синювате скло окулярів. Якась настороженість. Але це швидко минуло. В розпочатій розмові торкнулись деяких прізвищ, знайшлися спільні знайомі.

— Ну, йдіть, йдіть сюди, — вже привітливо запросив Дмитро Іванович.

У кабінетику на столі лежить пишний сірий кіт. У шафах, у червоних сап'янових оправах, стоять книги: це все шафи самого Дмитра Івановича.

Провадимо бесіду про літературу, мистецтво. Дмитро Іванович оживляється: він розповідає про І. Ю. Рєпіна, про те, як цей чудовий майстер малював «Запорожців», як і кого він брав за натуру. Розповідає про художників, письменників, про артистів, з якими йому довелося бути знайомим.

Який багатий матеріал, скільки цікавого.

— Дмитро Іванович, чому ви всього цього не запишете?

Дмитро Іванович сміється.

— Дуже довго треба писати. Всього не напишеш. Але коли-небудь будь-що напишу.

Світла пам'ять. Вона схоронила цілу епоху цікавих портретів, вражень, епізодів. Кого-кого він тільки не знав!

Дмитро Іванович запрошує подивитись його зібрання малюнків та інші цікаві речі. Дає пояснення таке яскраве, таке захоплююче.

— Було й минуло, — каже він. І в цій фразі відбивається якийсь смуток.

Потім Дмитро Іванович дістає свою книгу «За чужий гріх» й, зробивши на ній напис, дарує її мені.

— Ось, прийміть гріх старого письменника. Але ж який я пись-

мсник? Я «ар-хе-о-ло-г—лю-би-тель», як мене назвав один рецензент, — закінчує він з іронічним сміхом.

Довго тривала бесіда. Почувалось, що треба йти, а йти не хотілось. З такою людиною, як Дмитро Іванович, час летів непомітно.

Але все ж треба було йти. У мене був з собою альбом. Дмитро Іванович узяв його і своїм своєрідним почерком написав:

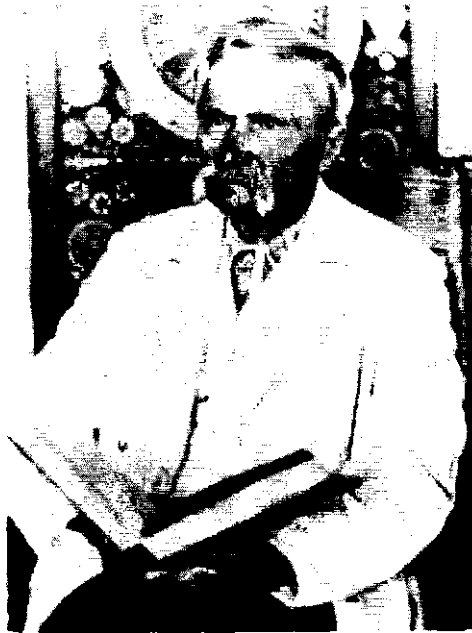
«Тяжко-важко в світі жити,

А все ж таки не хочеться рученьки зложити».

Повертаючи альбом, сказав:

— Але треба сподіватись, що загляне сонце й у наше віконце, бо тепер...

І, не закінчивши, махнув рукою.

Д.І. Яворницький. 1934 р.

В ГОСТЯХ У АКАДЕМІКА ЯВОРНИЦЬКОГО

Року 1938, опівдні, приємного травня, йду до Дмитра Івановича, щоб побалакати, почути добре слово і відігнати тугу. Дзвоню на парадному. І чую, і визнаю по ході, що до дверей наближається сам Дмитро Іванович. І відчиняє.

— А?..

Веде мене Дмитро Іванович у садок. Сідаємо. Під деревиною зелена та рясна травиця. Ніде нікого. Ніхто не почує, не побачить. І тихо, тихо... А ще тихше Дмитро Іванович шепоче мені над вухо:

— А чого це так довго не приходили, га?

— Та... І боюсь зайвий раз турбувати вас, Дмитро Івановичу. Як здоров'я? А в Києві давно були?

— Ще минулого року. Зимою. Тоді в Академії святкували ювілей Тараса Григоровича Шевченка. Я гаразд себе вимуштрував і поїхав собі сказати слово на честь батька Тараса. Займаю в Академії місце. Людей багато, багато! І всі наче на мене дивляться. І я на них. Чую — почали. Але що ж почали? — Хвалити Сталіна. Дослухаюсь — так, тільки хвалять Сталіна. Хотів обізватися — не дали. А оратори аж позапінювалися та все хвалять та вихваляють того Сталіна. Та й на тому скінчилося святкування нашого батька Тараса. Знав — не їздив би.

Ми довгенько сиділи мовчки. Далі Дмитро Іванович холодно усміхається й каже:

— А позаторік в Академії святкували ювілей віце-президента Академії Паладіна. Був і я. Запрошували. Сидю поруч вченого Кримського. І бачу, і чую, як дзвенять та вигукують тости. За медицину! За математику! За біологію! Мене щипнуло за серце. Я шепочу на вухо Кримському: «І я підніму тост. Я за матір Україну — за історію!» А він мені болісно відшептує: «Невже ви не знаєте і не бачите, що ми з вами тут зовсім непомітні». Я, погоджуючись, замовк.

І знову Дмитро Іванович починає:

— А чули, як у Дніпропетровське приїздив нарком освіти Затонський?

— Чув.

— Був він у мене, в музеї. Я йому дещо показав і розказав. Далі почав просити, щоб мені дозволили в університеті читати лекції. Так що ж?.. Каже: хіба можна покладати на вас, у такі роки, таку важку роботу?

А я йому своєї. Хоч трошки, хоч годин зо дві на тиждень? Не можна, Дмитро Івановичу, він каже. Вам не під силу, тяжко. І все.

Дмитра Івановича кудись покликали, а я собі пішов.

Другого дня зустрічаюсь з Дмитром Івановичем у музеї.

(...)Далі йдемо у церковний відділ. Повно сяючих золотих чаш, кованих сріблом з позолотою євангелій тощо.

— Це, — каже Дмитро Іванович, — зберігаю для нащадків. А може, що й нам у пригоді стануть ці святоші?

Я звертаю увагу на здоровий хрест, у зріст людини. І розпитую.

— Е, — відповідає Дмитро Іванович, — це хрест запорізький. Про нього розкажу потім, бо довга річ, а зараз нема часу.

Ми пішли у діловий кабінет Дмитра Івановича.

КОЗАКА НЕСЛИ...

Мій батько Павло Антонович Козар був одним із близьких співробітників академіка Яворницького. Ось що писав про мого батька в своїй праці «Доля українських археологів під советами» професор Михайло Міллер:

«Козар Павло, археолог, працював в ДАЕНК-у (Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України — *О. К.-В.*); він відомий першим відкриттям поля поховань в Надпоріжжі. Завідував якийсь час археологічним відділом музею і був інспектором охорони пам'яток Катеринославщини. Від 1930 р. його весь час заарештовували, садовили в НКВД, допитували, потім випускали, а вкінці вислали за межі України. Козар Павло працював на Донщині як учитель. Перед німецькою навалою крадькома повернувся до Дніпропетровського, де працював в книговодстві якоїсь установи. За німців був директором музею. Умер в Німеччині в 1940-х рр.» (Записки Наукового товариства ім. Шевченка, том 173, Париж — Чикаго, 1962. С. 122).

Мушу уточнити, що батько помер не в Німеччині, а в Польщі у квітні 1944 року. Я була улюблена донька батька і вічно з ним була скрізь. Частенько ми заходили до Дмитра Івановича і Серафими Дмитрівни Яворницьких.

У дитячі роки я ходила до студії балету, і їхньою розрадою під час «чайку» були мої балетні танці. Яворницький, пригадую, частенько саловив мене на коліна. А його дружина дуже любила балетні номери. Я, в свою чергу, сподівалася, що вона мені якийсь подаруночок дасть. Особливо мої дитячі очі приваблювали серветочки. А вона мені й каже:

— Оленочко, не сьогодні. Це речі музейні. Сьогодні не можна.

Добре пам'ятаю похорон Яворницького. Пригадую, біля його будинку зібралася сила-силенна людей. Через свій тодішній дитячий віктяжко мені пригадати кількість тих людей. Але що запам'яталося — було все похмуро, голови опущені. Люди мало що говорили.

Лише у кожного в погляді можна було відчути великий смуток, і люди розумілися без слів.

Зараз Яворницький похований на терені музею, але спершу його поховали десь далеко за містом, куди під гору треба було йти мостовою. Мені було доручено нести залізний віночок. Це було в гарячу літню пору, нелегко було йти під гору, та я сумлінно виконувала цю свою функцію...

Не пригадую, чи були на похороні академіка якісь промови. Найбільше запам'яталася ота мовчанка. Всі один на одного сумно дивилися і так же сумно розходилися. По похороні найближчі люди прийшли до помешкання Яворницьких. Усіх нас Серафима Дмитрівна частувала чайком. За поминальним звичаєм.

І по смерті Яворницького ми з татом частенько заходили до Серафими Дмитрівни. Це вже було під час війни. Вона з великою повагою ставилася до мого тата. І він відповідав взаємністю.

Дмитро Яворницький з дружиною Серафимою.

НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ,
А ТОЙ КОЗАК, ХТО «ВИВЕРНЕТЬСЯ»...

Розділ з автобіографічної книги

ДЕ КВІТЛИ АКАЦІЇ...

Січеслав (Катеринослав)

Особняк старого професора Яварницького стояв трохи осторонь від пишного міста, як і належиться поводитись особняку, і насуплено поглядав «підозріло» з-під почорнілих віконниць на свого директора, коли той вертав додому після чергової біди. Він вертався завжди переможцем! Бо хто не знав так людей та їх слабості, як старий серцевід? Та й оберегав свій музей роки й роки, а в його славетній книжечці розписувалися по черзі під підписом Миколи II, так таки один за одним «для історії» з-під 88 полк, і німці, і гетьманці, і Махно, і большевики, і Петлюрівці, і знов большевики, і, нарешті, зараз Денкінці.

І навіть Ліза підписалась під ним, почувуючи, яку честь їй тим робить старий приятель...

«А пам'ятаєте Чортомлицьку Січ? — лукаво підмигнув їй професор. — Камінь на могилі Сірка? Там вициганив я давні, чи не запорозькі стародавні двері!» «Як не пам'ятати? — Ми туди на лодці плавали! А від того діда, що продав вам двері, чули про всілякі Чортомлицькі страхіття. Ніби щось там лякає. А раз з-під припічку та просто дідові до ніг бух! Та й покотилось і розсипалось у вогниках... Навіть хату святити!» — гаряче підхопила Ліза і так підскочила, що старе крісло в кабінеті професора охнуло й заскрипіло. Та як їй не пам'ятати? Тільки рік минув з того часу, як вона на Чортомлику, тримаючи за довговіті верби, притягла лодку до берега острова і побігла по валу, що поріс травною з того часу, як вночі військо Катерини напало на запорожців.

Австрійці шойно перебили всіх собак на селі. За старим Дніпром було тихо, тихо... Тільки вітер віяв і ніс на гарячих крилах мор. Хата за хатою, село за селом пустішали від пошести.

— Час нам прощатися! Чи побачимось коли? — Старе, миле вусате обличчя професора Яварницького мило дивилось на неї. Гарно і приємно мигали його очі, як на яку тільки що знайдену річ для

музею, та вже ніби прикидував в голові, де б то наліпити число, назву та коротку історію.

— А може б, Ви залишилися у мене в музеї? Що там тільки не станеться, поки через чотири фронти знайдете Петлюру? А мені помічниця геть потрібна! Будете гетьманів старих ліпити. Гаразд? Чого Вам воювати? Хіба то дівоче діло?

І пішов, і пішов розписувати яскравими барвами і без того барвисту дійсність: чи не півнаселення арештоване? А ті, що на волі, чекають, коли їх арештують нові володарі Денікінці. Добився він, нарешті, того, що Лізі ще швидше закортіло дібратися до своїх, поки всі не в тюрмі і нікому воювати... Широ побажавши Лізі добру путь, старий поплівся подивитися на свою Катерину II, що заховав він її в склепі після того, як статуя лежала на площі, а на ній сидючи, лущили насіння всі герої тих непевних часів. Ліза стрімголов летіла по Стародворянській вулиці. Назва була та сама ще, хоч табличку збили. Треба було попроситись з минулим, згадати дещо, без чого майбутнє не мало б значення...

От їх вулиця. От їх велетенський серед низеньких будиночків. На четвертому поверсі їх квартира. Ось вона! А під квартирою дірка, що пробив Григор'їв снарядом. Татко з дітьми якраз стояли на балконі та спостерігали бій. Потім вони вже сиділи в склепі.

Веселий степовий вітер свистів у вухах. Хто його спинить? Акації прив'яли від суховію, сонце пекло. Город змінював влади, люди на квартирі зникали. Ось і Лізине помешкання, де воно? А славно жилося там. Їх жило чотири дівчини, самі, без батьків один час. Поки Ліза готувалась до іспитів, Тамара поралась з молодшими.

Ліза глянула на балкон. Він був порожній. Стоїть — як кам'яна ванна, приліплена до стіни. Тут Ліза згадала, як Тамара вирішила, що не мішало б зробити дійсно басейн, а вода й витекла!

Прибіг двірник. Діти поховались. «Ми перекинули самовар!» — виправдується Тамара, а в неї чорні довгі кучері, довгі та мокрі, а від них калюжки на паркеті.

— Великий, мабуть, у вас самовар! Гляньте, що за потоп на вулиці! — хитро підмигнув двірник та пішов заспокоювати натовп в долині.

А потім, під час мору, коли мати лежала без пам'яті, був наступ. Ломились бандити. Двері дубові, то й витримали, і дівчата не відчиняли, хай стріляють: стояли по боках стіни і тремтіли. Ось і по згад-

ках! Ліза покинула Гоголівську вулицю і попрямувала по проспекту на вокзал.

В ті часи всі якось їздили без квитків. Прийдуть, уможуться на товаровому потягу і їдуть. Може, куди й доведе. Тут і добровольці, і мішечники, і якась родина когось з уряду УНР. Хто співав пісні, звісивши ноги на шпали, варили кашу, коли потяг стояв, перечекуючи вісток з фронту. Пахло чебрецем, і стрекотіли несамовито коники. Де-не-де хтось затягував «Реве та й стогне...». Денікінська молодь їхала щаслива, що ось здобуде Київ і все прийде до порядку. Були чутки, що Денікін зустрічає Петлюру і мириться з ним. Ніхто власне нічого не розумів.

«Ось досада! І повоювати не прийдеться!» — нарікала про себе Ліза, слухаючи оптимістичні чутки.

МОНОЛОГ
ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО

*«Працюй, працюй, допоки стане сили,
І не зважай, що плещуть вороги».
«Допоки руки служать, краю милий,
Не пожалію серця і снаги!» —*

*Так я чинив і розступались води,
І оживали древнощі святі.
І отаман Сірко на бій виходив,
І шаблі блискали на сонці золоті.*

*Століття — мить, для вічності — дрібниця,
Кістки в землі, а кров влилась — в зорю.
Я не пропав, Ваш характерник Яворницький,
Іду музесм, з вами говорю.*

*Ну як ти тут без мене, Дике поле?
І ви, баби мої, я так вас всіх люблю!
Вам, бачу, стало більше волі й долі,
Чому ж я й досі неспокійно сплю?*

*Торкнуся кобзи, і струна озветься,
І скрипне віз чумацький в тиші зал.
Працуйте, сестри, не шкодуйте серця!
Ще віз отой не все вам розказав!*

*Ще пирхне коник — де ти, Калнишевський?
І чайка скрикне — і впаде полуда з віч:
Була цариця тут, та друга, а не перша,
А першою була — Козацька Січ!*

*Співають кобзарі, їх Дніпер сивий слуха,
І диха степ, і Час, що не пощез.
Де палиця моя? Подайте капелюха!
Ну я пішов. Побачимось ще.*

5 серпня 2005 р.

ПОХВАЛЬНЕ СЛОВО УПОРЯДНИКОВІ, ЙОГО ДОПИТЛИВОСТІ І ТАКИМ КНИГАМ

Миколу Чабана можна зустріти в кожному місті України, де є архів. Мисливць за документами, колекціонер їх, знавець далеких подій і людей, він, охоплений спрагою все взнати, знайти безнадійно загублене, жадібно вслухається в тасмничий шерхіт поживклых од часу паперів, углядається в сторінки раритетних книг. Завдяки цьому знає далеке минуле так, мовби і народився, і живе в ньому. Іде він і туди, де немає архівів, – шукає людей, які несуть у собі відлуння давніх подій, жадібно розпитує їх про подробиці колись баченого й чутого або ж і просто вивчає пейзажі, серед яких відбувалися ті чи ті події.

Це – абсолютно виняткова фахова добросовісність: вивчити все, що можна вивчити, побачити все, що можна було побачити, почути все, що є змога почути. Нею надаровано зовсім небагато людей. Бо ж більшість із нас, дітей цього динамічного і суєтного часу, шохвилинно кудись квапиться й ковзає довкруг себе поверховим поглядом, нічого не бачить, нічого не чує і взагалі слабує на невиліковний пупоцентризм. Тому переважна більшість майже не має аніякогісінького уявлення про те, хто був на цій землі до нас, що було до нас і т.ін.

Чабан – і краєзнавець, і літературознавець, і текстолог, і біограф, і бібліофіл, і бібліофаг, і архівіст, і натхненний нишпора, одне слово, майже універсальний чоловік, якого веде в житті ота невтоленна жадоба пізнати непізнане, прочитати сторінки невідомого.

Мені добре пам'ятається, як кілька років тому він був нам гідом у Січеславі (як і в нього, в мене язик не повертається поймаєвати мегаполіс на півдні України політичним назвиськом-покручем «Дніпропетровськ»). «Нам» – це групі українців із Торонто, які приїхали відкривати Канадсько-Український бібліотечний центр, та представникам виконавчої дирекції Ліги українських меценатів, що були в цьому індустріальному гіганті в справах Міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика.

Я трохи знав тоді послужний список Миколи Чабана. Знав, що він – співавтор народної книги-меморіалу «33-й: голод», автор книжок про діячів українського національного відродження на Придніпров'ї «Вічний хрест на грудях землі», «Січеслав у серці», «Січеславці у Центральній Раді», «Діячі Січеславської «Просвіти», упорядник збірки літературно-критичних статей професора Петра Єфремова (брата академіка Сергія Єфремова) «Молитва Богу невідомому», знавець творів і спогадів політ'язня комуністичних концтаборів, розстріляного фашистами Михайла Пронченка «Кобза» (співупорядник син поета Анатолій). З його ініціативи і завдяки його зусиллям з'явилися друком історичний нарис Павла Козаря «Лоцмани Дніпрових порогів» і його ж розвідка «На Дніпрельстан через пороги».

Відав Чабан данину і своєму видатному землякові Валер'янові Підмогильному, впорядкувавши збірку надзвичайно цікавих матеріалів про письменника «Нашадок степу» (книга з'явилася двома виданнями). З його рук пішло у світ і таке популярне в читачів видання, як «У старому Катеринославі (Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів)». Це – тільки найголовніші позиції з послужного списку трудоголіка Чабана.

Чабан показував давні споруди, а при тому читав із пам'яті, мовби з книги, десятки визначних українських імен, які мали найбезпосередніший стосунок і до тутешніх країв, і до національної історії. Особливо яскраво визернилася тема Яворницького, його подвижницького життя і його знаменитого музею. Видавалося, що Чабан не просто все те вчитав і вивчив, а що він упродовж довгих літ був одним із тих, хто оточував Козацького Батька, як полюбляли називати (цілком заслужено!) видатного нашого козакофіла.

Я не знав тоді, що Чабан зібрав і видав окремою книжкою спогади про Дмитра Яворницького, що він співупорядник «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького», що він буквально напам'ять знає листи діячів нашої культури до історика; одне слово, що в його особі маємо справді серйозного яворницькознавця.

Отож, ця книжка – не випадковий епізод у біографії Миколи Чабана і не данина його земляцькому сантиментові до Яворницького. Це – один із підсумків тривалої і наполегливої роботи пошуковця. Друге, розширене й допрацьоване, видання матеріалів про Дмитра Яворницького стало результатом співдіяльності цілої групи

людей. Поміж них передовсім треба назвати пана Юрія Костюка з Канади, сина Миколи Костюка (він працював з Яворницьким, і в книжці є його цікаві про те спогади), який уможливив появу видання своєю фінансовою підтримкою, члена Управи Братства ветеранів Української дивізії «Галичина» пана Андрія Коморовського, який мимоволі опинився в ролі виконавчого директора й менеджера видавничого проекту, за що принагідно складаю йому щирю подяку, і, звичайно ж, уже названого попереду упорядника.

Чи й треба казати про важливість таких видань, які олюднюють особу того, кого згадують, і Яворницький перестає бути для нас абстракцією, перед нами вимальовується його живий яскравий образ. Ці матеріали несуть у собі численні прикмети часу, подробиці історії. Без таких книжок нам багато чого не зрозуміти в людях і подіях минулого.

Михайло СЛАБОПІПЦЬКИЙ.

ПРИМІТКИ

Серафима Яворницька **АКАДЕМІК Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ**

Яворницька Серафима Дмитрівна (Буракова, 1879—1943) — дружина академіка Д. Яворницького з 1918 року. За освітою — педагог. Олексій Девлад писав про дружину Яворницького, як «найближчу і найріднішу йому людину, вірного його супутника й співробітника, ніжнього друга». («Дніпропетровська газета». 1943. — 14 травня). У некролозі на смерть С. Д. Яворницької той же О. С. Девлад зазначав: «Невблаганна смерть відібрала від нас людину, яка все своє життя присвятила клопотам про добробут українського вченого Дмитра Івановича. Вона допомагала йому і в тяжкі часи махновщини, коли Дмитра Івановича арештовували, і під час терору більшовиків, коли року 1933 його було позбавлено праці директором історичного музею...» (там же).

С. Д. Яворницька померла 10 травня 1943 р. Похорон відбувся через два дні, поховали її на міському кладовищі біля чоловіка. Панахиду по небіжчиці відслужив клір Української автокефальної православної церкви.

Статтю С. Яворницької «Академік Д. І. Яворницький» опубліковано в «Дніпропетровській газеті» (1941. — 8 листопада). У статті є деякі неточності фактичного характеру.

Репін Ілля Юхимович (1844—1930) — російський живописець родом з України, дійсний член Петербурзької АН (з 1893), член товариства передвижників (з 1878 р.). Автор багатьох творів української тематики. На думку дослідниці М. Шубравської, Д. Яворницький познайомився з Репіним у Петербурзі не пізніше лютого 1886 р. (М. М. Шубравська, Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ, «Наукова думка», 1972. С. 34). У створенні славетної картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану» Яворницький багато допомагав Репіну консультаціями, архівними матеріалами, своєю колекцією запорозької старовини. Велику роль відіграв Яворницький і в появі портрета Т. Г. Шевченка роботи І. Репіна. Збереглося 60 листів І. Репіна до Д. Яворницького і 30 листів Д. Яворницького до І. Репіна, які свідчать про їхні дружні взаємини.

«У 1891 році... Яворницький російським урядом засилається у вигнання в степи Середньої Азії». Формально це було не вигнання, а «відрядження» на три роки в Середню Азію молодшим чиновником особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі для історико-топографічного вивчення краю. Сталося це не 1891-го, а 1892 року. (Див.: М. Шубравська. Цит. праця. С. 56).

«...деканом історико-філологічного факультету був обраний Д. І. Яворницький». Насправді Д. І. Яворницький з відкриттям у Катеринославі 1918 року університету погодився на читання курсу історії України і старожитностей Півдня. Деканом не обирався. Першим деканом історико-філологічного факультету був обраний професор М. К. Любавський. (Див.: История Днепропетровского университета. Днепропетровськ, видавництво ДДУ, 1993. С. 23—24).

Серафима Яворницька З «ЩОДЕННИКА»

Уривки зі щоденника С. Д. Яворницької вперше надруковано І. М. Шаповалом у публікації «Де ж ви, українці? (Сторінки щоденника дружини Д. Яворницького)» // «Борисфен», Дніпропетровськ, 1991, — №3. — С. 5. Передруковується за цим виданням у перекладі з російської мови.

Карамзін Микола Михайлович (1766—1826) — російський письменник, історик, основоположник російського сентименталізму. Автор повісті «Бідна Ліза».

Сосновський. Можливо, йдеться про Сосновського Хому (1810—1888) — польського митця.

Васильківський Сергій Іванович (1854—1917) — український живописець. Збереглося його три листи до Д. Яворницького. (Див.: Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Каталог музейної колекції. Видання 2-е, доповнене. Укладачі С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, А. С. Журба. Дніпропетровськ, «Пороги», 1992. С. 28. Надалі інформація про наявність листів до Д. Яворницького від різних діячів вітчизняної науки, культури, сучасників Яворницького — за цим каталогом).

Сластіон (Сластьон) Опанас Георгійович (1855—1933) — український живописець, графік, добрий знайомий Д. Яворницького. Їхнє знайомство відбулося в Петербурзі 1885 року. Про їхні дружні взаємини свідчать понад вісімдесят листів О. Сластіона до Д. Яворницького.

Бахрушин Олексій Петрович (1853—1904) — московський бібліофіл, колекціонер, домовласник, у будинку якого в Москві мешкав Д. Яворницький.

Гіляровський Володимир Олексійович (1853—1935) — російський письменник, добрий приятель Д. Яворницького. У багатьох на-

рисах Гіляровський згадує Яворницького. Наприклад, у нарисі «Запорозька Січ» (1925) В. Гіляровський писав:

«Про могилу цю (П. Калнишевського — М. Ч.) чомусь мовчали ченці. Відкрив її наприкінці минулого століття історик запорозьких козаків Дм. Ів. Еварницький, який, повернувшись з Соловків, був у мене в Москві і розповів усе це.

...Еварницький — друг І. Ю. Рєпіна, який дав йому тему для його славетної картини «Лист до султана». Це запорожці з Чортомлицької Січі на чолі з отаманом Сірком пишуть листа до султана турецького. На цій картині художник увічнив свого друга — Дмитра Івановича Еварницького: як живий він сидить зі своєю посмішкою в фігурі писаря». (В. А. Гиляровский. Трущобные люди. Рассказы и очерки. М., «Правда», 1985. С. 273—274).

Струнников Микола Іванович (1871 — 1945) — російський живописець, учень І. Рєпіна, добрий знайомий Яворницького.

Мізко — катеринославський дворянський рід, який дав вітчизняній культурі педагогів, журналістів. Д. Яворницький опублікував статтю «Рід Мізко» на сторінках «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії» (випуск VII, 1911, С. 242—244).

Українка Леся (Лариса Петрівна Косач, 1871—1913) — українська поетеса, донька Олени Пчілки. Про свою зустріч у Єгипті з Д. Яворницьким Леся Українка писала в листі до Михайла Кривинюка 15—16 лютого 1910 р. з Гелуану:

«Вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене, бо шукав у пансіоні п. Білінської, — казав, що се Ви йому таку адресу дали, але се він, певне, щось наплутав, бо я ж усі свої адреси подавала додому і Ви їх мали знати. Ну, та дарма, все ж він мене знайшов, і се дуже приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а крім того, він видався мені симпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамешні руїни, а на повороті проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід — лазив і на піраміди, і в піраміди, і де його тільки не носило! Се в 60 літ і з ревматизмом! Ну-ну! Треба буде з ним ще раз в єгипетський музей поїхати — на «пані з золотим обличчям» подивитись (там є така одна красавиця)». (Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. Том 12. К., «Наукова думка». 1979. С. 304—305).

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український і російський історик, перед авторитетом якого схилявся Д. Яворницький. «Особисте знайомство відбулося між ними за кілька місяців до смерті Костомарова на його квартирі в січні 1885 р., тоді, коли Яворницький приїхав до Петербурга на короткий час попрацювати в архівах. Костомаров справив на молодого Яворницького незабутнє враження». (М. Шубравська. Д. І. Яворницький, К., 1972. С. 20).

Коні Анатолій Федорович (1844—1927) — російський юрист і

громадський діяч, професор Петроградського університету, автор нарисів і спогадів «На життєвому шляху».

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — російський юрист, спеціаліст з міжнародного права, автор підручника кримінального права.

Коля — Микола Павлович Костюк (1915—1997) — названий син Яворницьких. Жив по війні в Канаді. У нинішньому збірнику друкуються його спогади про Д. Яворницького.

«*Пропало все: і весь фольклор, і всі невидані рукописи Дмитра Івановича*». Під час війни архівні матеріали Академії наук України були евакуйовані, їх було збережено, але сліди про словник Яворницького обриваються, досі його не знайдено. (Див.: М. М. Шубравська, Д. І. Яворницький. К., 1972. С. 227).

Василь Біднов

ДМИТРО ЕВАРНИЦЬКИЙ

Біднов Василь Олексійович (1874—1935) — український історик, громадський діяч, активіст катеринославської «Просвіти». Родом з села Широкого (нині райцентр на Дніпропетровщині). Походив з родини заможних селян. Навчався в Херсонському духовному училищі, Одеській духовній семінарії, а в 1896—1902 в Київській духовній академії. З липня 1903 по жовтень 1918 жив і працював у Катеринославі, де був у близьких стосунках з Д. Яворницьким. Наприкінці 1918 зі старшим сином Арсенем виїхав на Поділля, де невдовзі обраний деканом богословського факультету Українського державного університету в Кам'янці-Подільському. З кінця 1920 — на еміграції, викладач вищих шкіл у Чехії і Польщі. Помер і похований у Варшаві.

Стаття В. Біднова друкується за виданням: «Літературно-науковий вісник». — 1925. — №11.

Євген Чикаленко

СПОГАДИ

Чикаленко Євген Харлампович (1861 — 1929) — український громадський діяч, патріот, меценат, видавець української щоденної газети «Рада» (1906—1914) та інших видань. Був добре знайомий з Д. Яворницьким. Збереглося два десятки листів Євгена Чикаленка до Д. Яворницького, датованих 1902—1910 рр.

Уривок зі спогадів Є. Чикаленка друкується за виданням: Євген Чикаленко. Спогади (1861—1907). Нью-Йорк. Українська вільна Академія наук у США, 1955.

Пильчиков (Пильчик) Дмитро Павлович (1821 — 1893) — український громадський діяч, педагог, член Кирило-Мефодіївського товариства.

Смоленський Леонід Анастасівич (1844—1905) — український громадський діяч, педагог.

Еварницький. До революції більшість наукових праць ученого виходила за підписом «Еварницький». Сам Дмитро Іванович пояснював різницю у написанні свого прізвища в книзі «По следам запорожцев» (СПб, 1898, С. 199): «...в очень недавнее время одни из Яворницких стали писать свою фамилию из буквы «Е», большинство пишет все таки с буквы «Я», мне же лично в школе вместо буквы «Е» записали букву «Э», и с этой буквой я так и остался гулять...» Після революції 1905 р. учений підписується вже обома формами прізвища, або лише як «Яворницький» — у 1920—30-х роках він користується вже тільки цим написанням свого прізвища.

Микола Телешов

ЗАПИСКИ ПИСЬМЕННИКА

Телешов Микола Дмитрович (1867—1957) — російський письменник, знайомий Д. Яворницького по Москві, організатор московського літературного гуртка, що називався «телешовськими середами», створив і очолював до кінця своїх днів музей Московського Художнього академічного театру. Автор книжки спогадів і розповідей про минуле «Записки письменника» (перше видання 1943 р.).

Текст спогадів друкується в перекладі з російської мови за виданням: Н. Телешов. Записки писателя. Саратов, Приволжское книжное издательство, 1987.

Тихомиров Дмитро Іванович (1844—1915) — російський педагог і громадський діяч, у 1894—1915 рр. — редактор журналу «Детское чтение», з яким Д. Яворницький активно співробітничав (статті «Святки в Малороссии», розвідки про Сковороду, козацьких ватажків Вишневецького, Косинського, Свирговського, Ружинського, Підкову та ін.). У «Бібліотечі для сім'ї і школи», що її видавали редакції часописів «Детское чтение» і «Педагогический листок», виходили нариси Д. Яворницького «Святки в Малороссии», «Слепой баян Фома Провора», оповідання «Добрый пастырь» тощо. Збереглося сім листів Д. Тихомирова до Д. Яворницького.

Іван Белоусов

ЛІТЕРАТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ. СПОГАДИ. 1880—1928

Белоусов Іван Олексійович (1863—1930) — російський поет, перекладач, мемуарист. Народився в Москві. Дебютував 1882 року. Перша книга перекладів «Из «Кобзаря» Т. Г. Шевченко» побачила світ у 1887. Писав вірші й оповідання для дітей, перекладав польських, білоруських, українських, вірменських поетів. У власних поезіях оспівував рідну природу, працю селянина і ремісника. Після смерті І. З. Сурикова став одним з керівників Суриковського літературно-

ри Белоусова покладено на музику російськими композиторами. Виступив зі спогадами про гурток письменників «Среда», про зустрічі з Л. Толстим, А. Чеховим, Л. Андреевим та ін. Помер у Москві.

Спогад про Д. Яворницького передруковується за виданням: Белоусов И. А. Литературная среда. Воспоминания. 1880—1928. М. — 1928.

Володимир Гіляровський **З ЯВОРНИЦЬКИМ У ЛЬВА ТОЛСТОГО**

Гіляровський Володимир Олексійович (1853—1935) — російський письменник, журналіст. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877—78. Виступав як прозаїк і поет. Автор мемуарних творів «Москва і москвичі» (1926), «Мої блукання» (1928) тощо. Предки Гіляровського з боку матері були запорожцями. Тому в душі романтичних традицій вирішував українську тему в нарисах і оповіданнях. Позував для картини І. Рєпіна «Запорожці», у 1880-х рр. написав поему «Запорожці», перекладав вірші Т. Г. Шевченка. Був добрим приятелем Д. І. Яворницького. Збереглося понад тридцять листів В. О. Гіляровського до Д. І. Яворницького.

Нарис «Старогладовцы», звідки взято уривок (заголовок дано упорядником), передруковується за виданням: В. А. Гиляровский. Сочинения в четырех томах, том 3. М., «Правда», 1989. С. 273—274.

«Коли І. Ю. Рєпін працював над своєю славетною картиною «Лист запорожців турецькому султану»... Точніша назва картини Рєпіна — «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Олексій Коваленко **СПОГАДИ ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО**

Коваленко Олексій Васильович (1881—1962)—український літератор, перекладач, медик за освітою. Закінчив 1928 р. Дніпропетровський медичний інститут. 1914 року разом з Марією Грінченко видав переспів Панаса Мирного «Слова о полку Ігоревім» (під назвою «Дума про військо Ігореве»). Зробив власний переспів «Слова о полку Ігоревім» (1954). Жив і помер у Дніпродзержинську (Кам'янському), де його ім'я носить одна з вулиць.

У 1904—05 рр. О. Коваленко працював фельдшером у Кам'янському, брав участь у революційних подіях. Коли революція пішла на спад, О. Коваленко, щоб уникнути арешту, переховувався в селах Катеринославщини та в губернському центрі, зокрема, в музеї Поля.

Спогади про Д. Яворницького, написані О. Коваленком 1960 року, цитувалися М. Шубравською, зокрема, в її книзі «Д. І. Яворницький» (1972). Текст друкується за публікацією «Невмируща душа запорожця» І. Шаповала та М. Шудрі («Україна». — 1988. — № 5), де помилково авторство спогаду приписано не лікареві Олексію Коваленкові, а коб-

зареві Олексі Ковалю. Деякі уточнення в текст спогаду внесено за книгою М. Шубравської «Д. І. Яворницький» (с. 100—101).

Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, педагог, лексикограф, видавець, громадсько-культурний діяч. Підготував і видав чотиритомний «Словарь української мови» (К., 1907—09). Відомі сімнадцять листів Б. Грінченка до Д. Яворницького.

Васильченко Степан Васильович (1878—1932) — український письменник і педагог.

«...ювілейний вечір до його (Яворницького) 30-річної науково-літературної діяльності». 30-річчя науково-літературної діяльності Д. Яворницького відзначалося громадськістю Катеринослава у 1913 році.

Борис Жук

ПОДОРОЖДО ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ І ДО ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Вперше опубліковано у виданні «Україна. Українознавство і французьке культурне життя», збірник десятий, Париж, 1953. С. 860—870. У підзаголовку до спогадів зазначено: «Переклад з російської мови». Редакція збірника «Україна», очолювана Ільком Борщакком, вмістила передмову до спогадів Б. Жука, уривок з якої ми передруковуємо в нашому виданні:

«Проф. Б. Жук надіслав до редакції «України» опис своєї подорожі до Дніпрових порогів, що він зробив її вперше ще в 1898 році, коли був студентом московського Сільсько-Господарського Інституту (Петровсько-Розумовської Академії). «Україна» охоче друкує цю статтю...

Борис Касіянич Жук, археолог і фахівець в ділянці прикладного мистецтва України, родився в Києві 1879 року. В 1921-му році був запрошений працювати в якості знавця-експерта в Київському Історичному Музеї. Від 1937 року працював у Києві, Вінниці, Бердичеві, Полтаві, Проскуріві, Маріуполі та в інших місцях України й шукав у них музейні фонди. Від 1938—1943 р. був віце-директором по науковій частині в Музеї Українського Народного Мистецтва. Написав низку наукових праць».

Г. І. Кацнельсон

У ЗАПОРІЗЬКОМУ СТЕПУ

Друкується за виданням: В запорожской степи (раскопка курганов экскурсантами у Екатеринослава). Стаття Г. И. Кацнельсона // Знание и польза. Популярно-научный и литературный сборник. 1905. — Книга 7-я. Издание А. А. Каспари. С.-Петербург. с. 11-20.

Відомостей про автора бракує.

Олена Пчілка

В ГОСТЯХ У КАТЕРИНОСЛАВА

Пчілка Олена (Ольга Петрівна Драгоманова, по чоловікові — Косач, 1849—1930) — українська письменниця, перекладач, фольклорист, етнограф, редактор-видавець, мати Лесі Українки.

Вперше надруковано в журналі «Рідний край». — 1908 — № 29, 31.

«...в Катеринославі відбувається археологічний з'їзд». XIII археологічний з'їзд відбувався в Катеринославі 1905 року.

Дмитрієв Микола Андрійович (1867—1908) — український діяч і видавець, за освітою — юрист, близький співробітник Олени Пчілки. Відомі вісім листів М. Дмитрієва до Д. Яворницького.

Уварова Прасковія Сергіївна (1840—1924) — графиня, археолог, голова Московського археологічного товариства, голова організаційного комітету XIII археологічного з'їзду. Збереглося з півсотні її листів до Д. Яворницького.

Поль Олександр Миколайович (1832—1890) — колекціонер і краєзнавець, чия колекція предметів старовини лягла в основу Катеринославського музею, який довго носив ім'я О. Поля.

...підписано протест. Див. про це: «Рада», 1908, № 134, 135.

Григорій Маринич

ВІН ДРУЖИВ З КОРИФЕЯМИ ТЕАТРУ

Маринич Григорій Васильович (1876—1961) — український актор, народний артист України з 1943 р. З 1906 р. виступав у трупях П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, Театрі М. Садовського в Києві. У 1925—1957 рр. працював у Дніпропетровському українському музично-драматичному театрі ім. Т. Шевченка.

Спогад Г. Маринича опубліковано в часописі «Україна» (1988.—№ 4).

«По слідах запорожців» — праця Д. І. Яворницького, видана в Петербурзі 1898 року.

Саксаганський Панас Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич; 1859—1940) — український актор і режисер, театральний діяч. Виступав на сцені з 1882 р. Д. Яворницький познайомився з корифеями українського театру, в тому числі з Панасом Саксаганським, під час їхніх гастролей у Харкові восени 1884 р. і постійно підтримував дружні взаємини з ними. Збереглося 12 листів П. Саксаганського до Д. Яворницького.

Карпенко-Карий Іван Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич; 1845—1907) — український драматург, актор, режисер, театральний діяч.

Садовський Микола Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич; 1856—1933) — український актор, режисер, театральний діяч, письменник, брат Панаса Саксаганського та Івана Карпенка-Карого.

Володимир Данилів
КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ МУЗЕЙ

Данилів (Данилов) Володимир Валер'янович (1881—1970) — український та російський фольклорист і літературознавець, автор праць з української та російської літератури, українського фольклору, приятель Д. Яворницького. По закінченні історико-філологічного інституту в Ніжині (1905) працював викладачем Катеринославської класичної гімназії (1905—1907). Д. Яворницький і В. Данилов познайомилися на XIII археологічному з'їзді в Катеринославі. В. Данилов став членом Катеринославської вченої архівної комісії, її бібліотекарем. Після Катеринослава викладав у навчальних закладах Одеси, Пестербурга. Збереглося тринадцять листів В. Данилова до Д. Яворницького. В. Данилов написав спогади про Д. Яворницького, які зберігаються в Києві в ІМФЕ.

Нарис «Катеринославський музей» за підписом «Вл. Данилів» опубліковано в газеті «Рада» (№ 242, 23 жовтня 1908), звідки й передруковується зі скороченнями.

Поль Олександр Миколайович — див. примітку до нарису Олени Пчілки.

Дмитро Дорошенко
МОЇ СПОМИНИ ПРО ДАВНЄ МИНУЛЕ (1901 — 1914)

Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — відомий український історик, публіцист, критик, громадський діяч. Походив із старовинного козацько-гетьманського роду на Чернігівщині. У 1909—1913 рр. працював у Катеринославі. Був заступником голови катеринославської «Просвіти», разом з дружиною Наталією — організатором сільських «Просвіт» на Катеринославщині і редактором місцевого часопису «Дніпрові хвилі» (1910—1913). Спомини Д. Дорошенка «займають визначне місце в українській еміграційній літературі» (О. Оглоблин).

Уривок зі спогадів Д. Дорошенка друкується за виданням: Дмитро Дорошенко. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914). Вінніпег, 1949.

Синявський Антін Степанович (1866—1951) — директор Катеринославського комерційного училища, чільний діяч Катеринославської вченої архівної комісії, редактор «Літопису», який видавала ця комісія. Автор праць з економіки, природознавства, історії. У фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького зберігається 24 листи А. Синявського до Д. Яворницького, які охоплюють 1902—1927 рр.

Чикаленко Євген Харламович — див. примітку до спогадів Є. Чикаленка.

Пасюга Степан Артемович (1862—1933) — український кобзар,

виконував думи, історичні і побутові пісні. Думи від С. Пасюги записував Ф. Колеса. Є сім листів С. Пасюги до Д. Яворницького.

Гащенко Павло Михайлович — український кобзар кінця ХІХ—початку ХХ ст., представник харківської школи кобзарського мистецтва.

Кучеренко або Кучугура-Кучеренко Іван Йович (1878—1943) — український кобзар, народний артист Республіки з 1925. Виконував народні пісні і думи, пісні на вірші Тараса Шевченка, власні пісні. Репресований. Збереглося три його листи до Д. Яворницького.

Тарас Степнов

СПОГАДИ ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА

Степнов Тарас Володимирович (1910—1998) — син діячів катеринославської «Просвіти» Володимира Хрінникова і Марії Мазуренко. Після закінчення профшколи виїхав 1929 р. з Дніпропетровська. Жив у Севастополі. Спогади написані на прохання упорядника.

Скрипник Микола Олексійович (1872—1933) — український державний діяч. У 1918—19 голова Ради народних комісарів України, згодом очолював ряд наркоматів (міністерств). Покінчив життя самогубством 1933 р.

Мазуренко Василь Петрович (1877—?) — інженер-технолог, політичний діяч, брат Марії і Єлизавети Мазуренків. Член Центральної Ради, 1919 р. — член місії УНР в Італії. 1920 р. повернувся на Україну, завідував у Харкові Палатою мір і ваги. Був професором університету, написав перший підручник з хімії українською мовою для середньої школи. Автор праць з технології силікатів тощо. На початку 30-х заарештований, перебував в ув'язненні в Суздалі, потім висланий в Алма-Ату. Ліквідований у 1930-х рр.

Мазуренко Марія Петрівна (1879—1963) — дружина В. М. Хрінникова, голова катеринославської «Просвіти».

Мазуренко Єлизавета Петрівна (1884—1935) — сестра Марії і Василя Мазуренків, мати української поетеси і художниці Галі Мазуренко, яка жила в Лондоні. Померла в ув'язненні у Києві.

Безименський Олександр Ілліч (1898—1973) — російський поет. Автор поеми «Трагедійна ніч», про яку див. у цьому збірнику спогади А. Пался.

В. Лещенко

МОЯ ЗУСТРІЧ З АКАДЕМІКОМ Д. І. ЯВОРНИЦЬКИМ

В. Лещенко — невстановлена особа.

Вперше надруковано в «Дніпропетровській газеті» 16 листопада 1941 р.

Садовський Микола Карпович — див. примітку до спогадів Григорія Маринича.

Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — український композитор, піаніст, педагог, хоровий диригент, музично-громадсь-

кий діяч, основоположник української класичної музики. Д. Яворницький познайомився з М. Лисенком у середині 90-х років XIX ст. Щира приязнь між двома діячами української культури тривала багато років. Збереглося сім листів М. Лисенка до Д. Яворницького.

Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — український поет.

Тесленко Архип Юхимович (1882—1911) — український прозаїк.

Кащенко Андріан Феофанович (1858—1921) — український прозаїк.

Олесь О. (псевдонім Олександра Івановича Кандиби, 1878 — 1944) — український поет.

Чупринка Григорій (Грицько) *Аврамович* (1879—1921) — український поет. Мемуарист помилково називає його Олесем.

Сірко Іван (бл. 1610 — 1680) — кошовий отаман Запорозької Січі. Д. Яворницькому належить праця «Іван Дмитриевич Сірко, славний кошевой атаман войска запорожского низовых козаков» (1894).

«*Стаття за Д. І. в № 26 «Дніпропетровської газети»*. Йдеться про статтю С. Д. Яворницької «Академік Д. І. Яворницький».

Репін Ілля Юхимович — див. примітку до статті Серафими Яворницької «Академік Д. І. Яворницький».

Полуботок Павло Леонтьович (бл. 1660—1723) — наказний гетьман Лівобережної України в 1722—23 рр. Приблизник незалежної від російського царя гетьманської влади. Ув'язнений у Петропавлівську фортецю, де й помер. Нашадком гетьмана П. Полуботка вважав себе професор Петербурзької консерваторії, фольклорист і композитор Олександр Іванович Рубець (1838—1913), зображений за спогадами Д. Яворницького на картині І. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Драгомиров Михайло Іванович (1830—1905) — генерал від інфантерії. В 1889 — 1904 командує військами Київського військового округу і одночасно в 1898 — 1904 київський, подільський і волинський генерал-губернатор. У своїх спогадах «Як створювалася картина «Запорожці» Д. Яворницький зазначив: «За Сірка на картині сошел очень популярный генерал, острослов и весельчак М. И. Драгомиров». (Д. И. Яворницкий. Как создавалась картина «Запорожцы». Публикация и вступительная статья И. С. Зильберштейна — Художественное наследство. И. Е. Репин, т. II, М. — Л., 1949).

Григорій Кожушко

У КАТЕРИНОСЛАВІ НАС ПРИЙНЯЛИ ОХОЧЕ

Кожушко Григорій Семенович (1880—1924) — український кобзар родом з села Велика Писарівка на Сумщині. Кобзарювати почав з 1906 року. Мав великий репертуар — історичні, ліричні пісні, твори на слова Тараса Шевченка. Вважається одним з найвидатніших кобзарів. Мандруючи містами і селами України, не раз бу-

вав у Катеринославі, де його почув і запросив до себе Дмитро Яворницький. Кобзар неодноразово співав і грав у музеї, а також на квартирі Дмитра Яворницького.

Спогади Григорія Кожушка записані в січні 1916 р. у Петрограді завдяки професору М. І. Привалову. Опубліковані в часописі «Народна творчість та етнографія», 1969, № 4, с. 69—72. Оригінал зберігається в ІМФЕ — ф. 8 — КЗ, од. зб. 6, с. 116—119. У нашому виданні фрагменти спогадів передруковуються за збіркою Федора Лаврова «Кобзарі». Нариси з історії кобзарства України. Київ, «Мистецтво», 1980, С. 145—148.

Пасюга, Кучеренко та Гащенко — див. примітки до спогадів Дмитра Дорошенка.

Ганна Михайлова

НАШ ШЛЯХ: ЖИТТЯ З ЮХИМОМ МИХАЙЛОВИМ

Михайлова Ганна (1890—1979) — дружина українського живописця, графіка і мистецтвознавця Юхима Спиридоновича Михайлова (1885—1935). Закінчивши гімназію, вчилася на педагогічних курсах, працювала в редакціях.

Уривки зі спогадів друкуються за виданням: Наш шлях: життя з Юхимом Михайловичем. Спогади Ганни Михайлової // Юхим Михайлів. Його життя і творчість. 1885—1935. Загальний редактор Юрій Чапленко. Видавничий фонд владики Метислава, митрополита УАПЦ в діаспорі. Нью-Йорк — Лондон — Париж — Торонто, 1988. С. 79—81.

Романченко Трохим Миколайович (1880—1930) — український поет. Довгий час (1907—1913) був першим хранителем і заступником директора Катеринославського музею ім. О. Поля.

Подосинников Микола (помер до 1925) — був викладачем Першої чоловічої класичної гімназії в Катеринославі, стояв на чолі природничого відділу музею.

«Гетьман Дорошенко» — п'єса на п'ять дій Людмили Старицької-Черняхівської (1863—1941). П'єса була опублікована 1911 року і мала великий успіх у глядача.

Пчілка Олена — див. примітку до спогадів Олени Пчілки.

«Рідний край» — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал. Виходив у Полтаві в 1905—1907 рр., у Києві в 1908—1914 рр., у Гадячі в 1915—1916 рр. Редактором його з 1907 по 1914 рр. була Олена Пчілка.

Георгій Тушкан

«БАГАТИЙ СКАРБ НЕ ЗОЛОТОМ»

Тушкан Георгій Павлович (1906—1965) — радянський письменник, автор, зокрема, популярного пригодницького роману «Джу-

ра» (1940). Син П. Ф. Тушкана — директора Верхньодніпровської сільськогосподарської школи, делегата XIII археологічного з'їзду в Катеринославі 1905 року. У 1915 — 1918 — учень-пансіонер Катеринославської класичної чоловічої гімназії. У 1926—29 вчився в Харківському сільгоспінституті, з 1933 жив у Москві.

Спогади опубліковані в журналі «Україна» (1988.— №2), звідки й передруковуються.

Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа першого розряду Катеринославського губернського земства була відкрита 7 листопада 1899 р. на земельній ділянці, частину якої (40 десятин) пожертвував землевласник Е. К. Бродський, а частину (80 десятин) відведено для потреб школи з казенної чиншової статті. У школі, крім загальноосвітніх і спеціальних предметів, викладалося практичне землеробство з коротким курсом садівництва, городництва та скотарства й викладалися ремесла: теслярське, ковальське і слюсарне.

«Поміж панами. Малюнки з життя» — ця книжка Д. Яворницького побачила світ у Катеринославі 1911 року.

Ерастівка — станція Катерининської залізниці. Дістала свою назву від імені місцевого землевласника і повітового предводителя дворянства Ераста Костянтиновича Бродського, на землі якого була розташована (Верхньодніпровський повіт на Катеринослащині). Великий маєток Бродського (всього понад 7500 десятин) розпадався на декілька економій, з яких три з 6500 десятин землі знаходилися в Алферовській волості, неподалік станції Ерастівка, при селах Мар'ївка, Іванівка і Василівка. В маєтку вирощувалися велика рогата худоба, коні сягнистої породи, до 15 тисяч овець тощо. В маєтку в широких розмірах проводилися досліди розведення вищих сортів винограду французьких і кримських лоз.

«Оце написав ... Репіну». Дача І. Репіна Пснати містилася у Куоккалі, неподалік Фінської затоки.

Толстой Лев Миколайович (1828—1910) — російський письменник. Д. Яворницький був знайомий з Л. Толстим і лишив спогад «Моя перша зустріч з Л. Толстим» (1928). В. О. Гіляровський в оповіданні «Старогладівці» згадує, як вони разом з Яворницьким прийшли до Л. М. Толстого і той радісно зустрів їх вигуком: «Вот они запорожцы! Здравствуйте!»

Даль Володимир Іванович (1801 — 1872) — російський письменник, лексикограф, етнограф. Створив «Толковый словарь живого великорусского языка» (т. 1—4, 1863—1866), за який дістав звання почесного академіка Петербурзької Академії наук. Приклад В. Даля-лексикографа надихав Д. Яворницького, який упорядковував «Словник української мови», але зміг видати лише перший том (Яворницький Д. І. Словник української мови. Т. I.— Катеринославі, видавництво «Слово», 1920).

Єжи Єнджеєвич

ВОЛОДАР ДИВОВИЖНОГО СВІТУ

Єнджеєвич Єжи (1902—1975) — польський письменник, перекладач і літературознавець. Дитинство Єнджеєвича пройшло на Україні. Випускник Катеринославської гімназії 1919 року. У романі «Українські ночі, або Родовід генія» (1966) змалював постать Тараса Шевченка. З його ініціативи у Варшаві здійснено видання книжки про Д. Яворницького — «В пошуках скарбів» І. Шаповала, до якої Є. Єнджеєвич написав передмову. Ця передмова — по суті мемуарний нарис про Яворницького.

Українською мовою нарис Єжи Єнджеєвича опублікували І. Шаповал та М. Шудря в журналі «Україна» (1988.—№ 4), звідки й передруковується.

Сенкевич Генрик (1846—1916) — польський письменник, лауреат Нобелівської премії. Автор, зокрема, історичного роману «Вогнем і мечем» (1883—1884), в якому тенденційно висвітлив історію України.

Кодак — у XVII—XVIII ст. ст. фортеця поблизу Дніпрових порогів (першого з них — Кодацького). Збудована поляками 1635 року для ізоляції Запорозької Січі від України. Неодноразово захоплювалася запорожцями. Фортецю остаточно знесено в 1711 р. за Прутським договором. Проте й нині у селі Старі Кодаки нижче Дніпропетровська збереглися рештки валів фортеці Кодак.

Наталія Полонська-Василенко

МОЯ НАУКОВА ПРАЦЯ (ВІЙНА. 1913—1916)

Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884—1973) — відомий український історик, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1947), Української вільної Академії наук (з 1948), Міжнародної Академії наук у Парижі (з 1953). Навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві (1907—11). У 1913 склала іспити за історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. У 1910—24 викладала історію і географію в київських гімназіях і середніх школах. У 1916—18 професор кафедри російської історії на Вищих жіночих курсах, у 1916—20 приват-доцент Київського університету. Одна з перших жінок-професорів цього університету. У 1918—25 працювала в Київському археологічному інституті, у 1924—34 і 1938—41 — у Всеукраїнській Академії наук. У 1927—32 — професор Київського художнього інституту. У 1923 одружилася з М. Василенком, якого незабаром засуджено на 10 років ув'язнення. Стала однією з перших жінок — докторів наук в УРСР. У часи німецької окупації очолювала Інститут археології Академії наук і Київський центральний архів давніх актів. У вересні 1943 виїхала на Захід. З 1945 — професор Українсько-

го Вільного університету у Мюнхені; з 1965 — віце-президент Українського історичного товариства, з 1966 — декан філософського факультету УВУ. Померла в Дорнштадті поблизу Ульма (Німеччина). Автор численних праць з історії України, зокрема, двотомної синтетичної праці «Історія України» (Мюнхен, 1973—76). Один з провідних представників т. зв. державницької школи в українській історіографії.

Спогади передруковуються за вид.: «Український історик» (США). — 1983. — №2—4. — С. 44—48.

Іван Матюшенко

**ВІДРОДЖЕННЯ Й ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В СІЧЕСЛАВЩИНІ**

Матюшенко Іван {1889 — помер після 1960} — член Церковної Ради Благовіщенської церкви у Катеринославі. Член Катеринославської «Просвіти», залізничний службовець. Родом з Полтавщини. У 1904–06 учень Катеринославського залізничного училища, у 1907—1923 працював на Катерининській залізниці. Як національно свідомий діяч неодноразово заарештовувався в радянський час, з 1944 — у Німеччині. Брав активну участь у житті й діяльності УАПЦ Соборноправної Київської на чужині.

Спогади «Відродження й життя Української Автокефальної Православної Церкви в Січеславщині» вперше надруковані на Заході в часописі «Церква й життя» (ч. 6, 1960; ч. 1, 1961). І. Матюшенкові також належать цінні спогади «Ув'язнення і смерть о. Костя Шарая» («Церква й життя», ч. 2, 1961) і «В. М. Чехівський у Січеславі» (там же, ч. 4, 1961). Уривок із спогаду про священника Костя Шарая увійшов до видання «Мартирологія українських церков у чотирьох томах». Том І. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. Торонто — Балтимор, 1987. С. 469—471.

Спогад передруковується зі скороченнями з всеукраїнської православної газети «Наша віра» (Київ, 1993. — лютий. — ч. 3).

Ємець М. К. — активний діяч катеринославської «Просвіти», обраний до першого складу Ради місцевої «Просвіти» (1906).

Труба Іван Михайлович (1878—1950) — український громадський і політичний діяч. Інженер-технолог, вчився у Петербурзі. 1902 р. за революційну роботу разом з М. Скрипником засланий до Сибіру. Активний діяч катеринославського товариства «Просвіта», після Лютневої революції 1917 р. — комісар народної освіти Катеринославщини, упорядник шкільної хрестоматії «Стежка додому». На еміграції І. Труба був лектором Української господарської академії в Подєбрадах (біля Праги).

Агапіт (Антон Вишневський, 1867—1926?) — церковний діяч. Закінчив Київську духовну академію, був інспектором Полтавської духовної семінарії, а з липня 1898 — ректором Катеринославської духовної семінарії. Після смерті дружини прийняв чернецтво під іменем Агапіт. Згодом повернувся до Катеринослава вже як архієпископ. Стояв на чолі автокефального руху на Україні в перші місяці 1919 року. У Катеринославі Агапіта засудило російське духовенство (місто перебувало під владою денікінців), його вислано в монастир за сепаратистську «мазепинську» діяльність. Від 1922 р. в ув'язненні, де й загинув.

Шарай Кость Григорович (1879—1937) — катеринославський священник, знайомий Д. Яворницького. Друкувався у «Споживачі». 1906 р. за участь в селянських заворушеннях був засуджений на три роки заслання у Тобольськ. Починав службу в громаді автокефальної церкви в Лоц-Кам'янці, потім служив у Катеринославі. 1929 року його заслано на три роки на Північ. Після повернення з заслання був священником у П'ятихатках. Заарештований в грудні 1937 р. і того ж місяця страчений. Збереглося сім листів Костя Шарая періоду 1919—1921 рр., коли він працював у Лоц-Кам'янці, адресованих до Д. Яворницького.

Кирило Стародубов

ВІН ПОЛОНИВ ДУШЕВНОЮ ЩЕДРІСТЮ

Стародубов Кирило Федорович (1904—1984) — український вчений у галузі металургії, металознавства, термічної обробки металів, академік АН України (з 1957).

Спогад К. Стародубова опубліковано в журналі «Україна» (1988. — № 5), звідки й передруковується.

Ієремія Айзеншток

«КЛЮЧ ПЕРЕДАЙТЕ ДІДУСЕВІ»

Айзеншток Ієремія Якович (1900—1980) — український і російський літературознавець, кандидат філологічних наук з 1935 р. Був науковим співробітником, а у 1926—31 — ученим секретарем Інституту Тараса Шевченка, викладав у вузах. Підготував перше повне, коментоване видання щоденника Т. Шевченка (1925).

В основі спогаду—лист І. Айзенштока до І. Шаповала, наведений ним у публікації «Повідало фото» («Друг читача». — № 38. — 1990. — 20 вересня).

Манжура Іван Іванович (1851—1893) — український поет, фольклорист, чия творча біографія була пов'язана з Катеринославом.

Щоголів Яків Іванович (1824—1898) — український поет, прирятьель Д. Яворницького. І. Айзеншток згадував, що Д. Яворницький мав декілька листів Я. Щоголева. Нині у фондах музею ім. Явор-

ницького у Дніпропетровську зберігається лише один лист Я. Щоголева до Д. Яворницького.

Сулима-Бичихина Тетяна Степанівна (1863 — після 1931) — українська письменниця, за фахом — педагог. Авторка творів «Дячиха» (1908), «Народні оповідання» (1911), «Хавромантія» (1913), «На менинах» (1913) тощо.

Правописна нарада відбувалася в Харкові 1928 року.

«*Шевченківська виставка*». Йдеться про виставку в Харкові в бібліотеці ім. В. Г. Короленка у березні 1930 р.

Лебідь Максим Максимович (1889—1939) — український поет. Організатор спілки селянських письменників «Плуг» у Катеринославі, згодом — директор Будинку літераторів ім. В. Блакитного в Харкові, відав сектором мистецтва у Держвидавї України. Збереглося дванадцять листів М. Лебеда до Д. Яворницького. У них М. Лебідь закликав ученого ширше використовувати історичне малярство в музейній експозиції. В 30-х рр. М. Лебеда репресовано.

Плевако Микола Антонович (1890—1941) — історик літератури, професор Кам'янецького університету, потім Харківського ІНО. Голова Літературної секції науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові в 1925—26 рр. Разом з І. Айзніштоком був редактором повного видання поезій Т. Шевченка (1-е вид. 1925, 2-е вид. 1927). Був убитий на засланні 1941 року.

Минко Василь Петрович (1902—1989) — український драматург і прозаїк. Народився на Харківщині. Вчився на робітфаці Харківського сільгоспінституту і в Харківському інституті народної освіти. Перша збірка оповідань вийшла 1928 року. У книзі спогадів «Червоний Парнас. Сповідь колишнього плужанина» (1972) у розділі «Подорож у минуле й прийдешнє» розповів про подорож українських письменників 1927 року через Дніпрові пороги. Розповідаючи про відвідини Дніпропетровська, В. Минко згадував і Д. Яворницького:

«Після обіду зробили екскурсію в запорозьку давнину — побували в історичному музеї. Зустрів нас сам Дмитро Яворницький, незмінний з 1902 року директор музею, правильніше. Його батько й душа, невтомний збирач усього, що давало уявлення про Запорозьку Січ. Йому йшов тоді сімдесят другий, був уже біловусий, трохи горбився, але ще бадьорився і навіть погоджувався провести нас на дубах через страшні дніпровські пороги». (Василь Минко. Червоний Парнас. Сповідь колишнього плужанина. Київ, «Радянський письменник», 1972. С. 65).

Абрам Палей

ЗУСТРІЧ З ЕВАРНИЦЬКИМ

Палей Абрам Рувимович народився 1893 р. у Катеринославі. Російський письменник. Перша збірка віршів «Бубен дня» вийшла

друком 1922 року в Катеринославі. Автор науково-фантастичних і пригодницьких творів. Член Спілки письменників з 1935 року. Жив у Москві. Помер у січні 1995 р.

У листі до упорядника спогадів від 27 жовтня 1993 р. 100-річний письменник зазначав: «Можу додати ще, що Еварницький в той час був штатним лектором на приватних загальноосвітніх курсах «Поліглот». Читав він лекції зі своєї спеціальності — історії, з чого видно, що курси далско не обмежувалися вивченням мов».

Спогади А. Палея передруковуються за виданням: А. Р. Палей. Встречи на длинном пути. Воспоминания. Москва, «Советский писатель», 1990. С. 126—128.

Безименський Олександр Ілліч — див. примітку до спогадів Тараса Степнова.

Катерина II (1729—1796) — російська імператриця з 1762 р. Сучасний Дніпропетровськ мав назву Катеринославо урр. 1786—1796 і 1802—1926. Згадуваний пам'ятник Катерині II виготовлено у 1788 р. і відкрито на Соборній площі у Катеринославі 1846 року. Понад триметрову статую зображала Катерину в римському панцирі, з малою короною на голові, з поясом для меча, в довгій широкій тозі, яка падала з лівого плеча. У 1914 р. пам'ятник перенесли з Соборної площі у сквер біля гірничого інституту. Яворницький врятував пам'ятник, але сліди його губляться під час Другої світової війни.

Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837) — російський поет. У 1820 р. відвідав Катеринославо.

Полотняний Завод — селище міського типу в Калузькій обл. Росії. У XVIII ст. тут споруджено парусно-полотняний завод (звідси й назва), а потім паперову фабрику, якою згодом володіли Гончарови (родичі дружини О. Пушкіна).

Еварницький запросив мене до себе додому. Слід уточнити, що будинок Яворницького стояв не на Соборній площі, а трохи ближче до Дніпра — на сучасній площі Шевченка.

Н. Осипенко

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ

Н. Осипенко, який записав цей спогад зі слів Серафими Яворницької, був співробітником «Дніпропетровської газети», яка перед тим, у жовтні 1941 р., коротко називалася «Вільною Україною».

Вперше надруковано у «Дніпропетровській газеті» (1941. 28 листопада).

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — великий український історик, визначний організатор української науки, політичний діяч і публіцист, академік АН України (з 1924 р.), академік АН СРСР (з 1929 р.). Про те, як високо цінував Д. Яворницький науковий до-

робок М. Грушевського, свідчить телеграма, надіслана Д. Яворницьким 1926 року під час 60-річного ювілею М. Грушевського:

«Славнішому із славних синів України, великому трудівникові на рідній ниві рідної науки Михайлові Сергійовичу Грушевському чолом до самої землі. Не випускай, орле сизий, пера з рук, поки будеш володати рукою, бо твоє перо — алмаз дорогий чистої води. Акад. Д. І. Яворницький». (Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ, «Веселка», 1992. С. 431).

Велике вражіння зробила на Яворницького смерть Грушевського. «Обставини смерті М. Грушевського досить неоднозначні. Проживаючи в Москві, він щорічно в 1932—1934 рр. разом з родиною відпочивав у Кисловодську в санаторії Всесоюзного комітету сприяння вченим. В жовтні під час останньої своєї поїздки М. Грушевський простудився, і у нього на карку з'явився чиряк. Лікар Хургін, не будучи хірургом, взявся оперувати М. Грушевського. Під фатальним ножом цього горе-«хірурга» Михайло Сергійович несподівано помер. Трапилось це 25 листопада 1934 року». (Леонід Решодько. Двічі померлий. // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К., «Веселка», 1992. С. 444).

У фондах Дніпропестровського історичного музею ім. Яворницького нині зберігається лише один лист М. Грушевського до Д. Яворницького, датований 1927 роком.

Максим Рильський **ЗАПОРОЗЬКИЙ ХАРАКТЕРНИК**

Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — український поет, громадський діяч, академік АН України з 1943 р. У 1944—1964 рр. — директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології Академії наук України.

Спогади Максима Рильського написані як передмова до книжки біографічних оповідань про Д. Яворницького Івана Шаповала «В пошуках скарбів». Передруковується за виданням: Іван Шаповал. В пошуках скарбів. К., «Дніпро», 1983. С. 5—7.

Репін Ілля Юхимович — див. примітку до спогадів Серафими Яворницької.

Толстой Лев Миколайович — див. примітку до спогадів Георгія Тушкана.

Кропивницький Марко Лукич (1840—1910) — український драматург, актор, режисер, композитор. Д. Яворницький познайомився з ним у Харкові восени 1884 р. У листі до Я. Новицького від 20 жовтня 1884 р. Д. Яворницький писав: «Я познакомився с Кропивницьким. Был у него і до себе приводив. Що то за душа шира, та добра та талановита! Якби ви почули, серце моє, як він на бандурі грає! Якби почули, як він співає пісні!» Товариська приязнь першого зна-

йомства виростає у теплу та ширу дружбу на все життя. (М. Шубравська. Д. І. Яворницький, К., 1972. С. 24).

Заньковецька Марія Костянтинівна (справжнє прізвище Адамовська; 1854—1934) — українська актриса, представниця театру корифеїв, народна артистка Республіки з 1923 року. Д. Яворницький познайомився з М. Заньковецькою у Харкові восени 1884 р.

Брати Тобілевичі (Карпенко-Карий І., Саксаганський П., Садовський М.) — див. примітку до спогадів Григорія Маринича.

Лисенко Микола Віталійович — див. примітку до спогадів В. Лещенка.

Сластїон Опанас Георгійович — див. примітку до «Щоденника» Серафими Яворницької.

Українка Леся — див. примітку до «Щоденника» Серафими Яворницької.

Короленко Володимир Галактіонович (1853—1921) — російський письменник і публіцист, редактор журналу «Русское богатство». В. Короленко і Д. Яворницький могли познайомитися на вечірках Московського літературно-художнього гуртка, офіційно відкритого 1899 року.

Грінченко Володимир Автономович (1900 — р. см. невід.) — український археолог, дійсний член Українського археологічного комітету, в 1929—1931 рр. — співробітник Дніпропетровського історичного музею, учасник Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Відомий знахідкою т. зв. Кічкаського скарбу. Засланий у 1937 р., звільнений по війні. Збереглося дванадцять листів В. Грінченка до Д. Яворницького.

Матвієвський Павло Євменович (1904—1987) — вихованець Д. Яворницького, вчений секретар Дніпропетровського історичного музею. У статті П. Матвієвського «25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею» ґрунтовно висвітлено діяльність Д. Яворницького як директора музею (стаття вміщена в збірнику «Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей», т. І. Дніпропетровськ, 1929). У нашому збірнику вміщено спогади П. Матвієвського про зустріч Д. Яворницького з М. Скрипником.

Гуслистий Кость Григорович (1902—1973) — вихованець Д. Яворницького, український учений у галузі історії України періоду середньовіччя і початку нового часу, історії української культури та етнографії. Організатор етнографічної науки в Україні, заступник М. Рильського на посаді директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України.

Рильський Тадей Розеславович (1847—1902) — український етнограф, фольклорист і громадський діяч, батько Максима Рильського.

Даль Володимир Іванович — див. примітку до спогадів Георгія Тушкана.

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845—1929) — російсь-

кий і польський мовознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1897). Праці зі слов'янського мовознавства. Відредагував і доповнив «Толковый словарь живого великорусского языка» Володимира Даля (3 вид., 1903—09; 4 вид., 1912—14).

Струнников Микола Іванович — див. примітку до «Щоденника» Серафими Яворницької.

Ревуцький Дмитро Миколайович (1881—1941) — український музикознавець, фольклорист, літературознавець. Закінчив 1906 р. Київський університет. У 1918—23 — викладач Київського музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка, 1923—34 — співробітник Етнографічної комісії АН України, з 1938 — старший науковий співробітник Інституту українського фольклору АН України. Загинув разом з дружиною в Києві у грудні 1941 р. під час німецько-фашистської окупації. Збереглося чотири листи Д. Ревуцького до Д. Яворницького.

Квітка Климент Васильович (1880—1953) — український музикознавець-фольклорист. Чоловік Лесі Українки. 1922 року організував кабінет музичної етнографії АН України. Від 1933 р. — професор Московської консерваторії. Зібрав понад шість тисяч народних пісень, переважно українських. Чимало записав їх з голосу Лесі Українки та Івана Франка.

Лука Перепелиця **ЧОВНОМ ЧЕРЕЗ ПОРОГИ**

Перепелиця Лука Савич (1879—1959) — лоцман з села Лоц-Кам'янка на Дніпрі. Закінчив церковно-парафіяльну школу. Очолював спілку «Дніпролоцман». За спогадами сина Олександра, Лука Перепелиця возив, зокрема, через пороги Лазаря Кагановича.

Кичкас — урочище з перевозом за Дніпровими порогами. «1789 року на правому боці Дніпра, на урочищі Кичкасі, виникла німецька колонія менонітів Айнлаге-Кичкас». (Акад. Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Харків, ДВУ, 1928. С. 71).

Старі Кодаки. «Заснували село Кодак козаки, які правили за лоцманів. 1739 року сюди-прийшли люди з України, а 1775 року тут осіло чимало запорожців після скасування Січі». (Акад. Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги, 1928. С. 21).

Сірко Іван Дмитрович — див. примітку до спогадів В. Лещенка.

Дніпрельстан — Дніпровська гідроелектростанція, розташована на правому березі Дніпра, в районі м. Запоріжжя. Побудована в 1927—1932 рр. Спорудження залізобетонної греблі Дніпрельстану зумовило піднесення рівня води Дніпра вище греблі на 37,8 м і цим самим залиття Дніпрових порогів, що створило можливість безпервної плавби Дніпром.

Ненаситець — п'ятий, найгрізніший з Дніпрових порогів.
Вовнізький — шостий з Дніпрових порогів.
Катерина II — див. примітку до спогадів Абрама Палея.
Потомкін Григорій Олександрович (1739—1791) — фаворит і найближчий помічник Катерини II, генерал-фельдмаршал (1784).

Антон Хорошун

РАРИТЕТИ ДЛЯ ПРОФЕСОРА

Хорошун Антон Панасович (1893—1970) — український актор, народний артист України з 1953. З 1927 (з перервами) працював у Дніпропетровському українському музично-драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка. Знімався у кінофільмі «Фата моргана» (1931).

Спогади опубліковані в журналі «Україна» (1988. — № 2), звідки й передруковуються.

Якось заскочили до музею махновці. «Документально відомий випадок нападу на музей банди Махна. Ризикуючи життям, Яворницький упросив «батька» Махна написати письмовий наказ махновцям не грабувати музей». (М. Шубравська. Д. І. Яворницький, К., 1972. С. 128).

Валер'ян Ревуцький

МИ ЛЕДВЕ ВСТИГАЛИ ЗА НИМ...

Ревуцький Валер'ян Дмитрович (нар. 14 червня 1911, с. Іржавець, тепер Чернігівської області) — український театральний діяч, театрознавець, історик театру, живе у Ванкувері (Канада). Син відомого мистецтвознавця Дмитра Ревуцького і племінник композитора Левка Ревуцького. Народився в оспіваному Т. Шевченком селі Іржавець, де був маєток Ревуцьких. 1925 року закінчив київську трудову школу ім. Шевченка, керовану Володимиром Дурдуківським, у 1929 — другу будівельну профшколу в Києві. Того ж року вступив до Київського політехнічного інституту— спочатку вчився на відділі шляхів, а потім в Київському будівельному інституті, який закінчив у 1934. Покликаний до армії, служив на Далескому Сході. У 1938 остаточно кинув будівельну техніку і став студентом Київського театального інституту. Згодом перевівся до Державного інституту театального мистецтва в Москві. Театрознавчий факультет цього вузу закінчив у 1941. З вибухом радянсько-німецької війни зробив усі заходи, щоб повернутися до Києва. Під час німецької окупації викладав історію українського театру, а коли німці закрили Музично-драматичну консерваторію, був одним з організаторів молодого театру «Гроно». У 1941 в Києві на своєму помешканні за загадкових обставин був убитий Дмитро Ревуцький. Трагедія з батьком визначила подальшу долю сина, який їде на Захід. У Львові викладав історію світового театру в театральній студії Й. Гірняка і О. Добровольської. Далі жив в Австрії та Італії. В останній, уникнувши примусової репатріації, долучився

до Першої дивізії УНА в Риміні. З нею переїхав до Англії, а після з допомогою друзів до Канади (1950). Там став аспірантом слов'янського відділу Торонтського університету, де захистив кандидатську дисертацію «П'єси Миколи Куліша» (1956). Від 1960 професор славистичного відділу в університеті Британської Колумбії. З виходом на пенсію у 1976—79 працював професором славистичного відділу Університету у Вікторії.

Писати почав у 1941. Автор кількох книжок з історії театру: «П'ять великих акторів української сцени» (1955), «Нескорені березильці: Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська» (1985), «В орбіті світового театру» (1995); книги спогадів «По обрїю життя» (1998), численних статей і розвідок про український театр і його акторів у журналах і збірниках. Під загальною редакцією, з передмовою і примітками В. Ревуцького вийшло ґрунтовне видання «Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників, — документи» (Торонто, «Смолоסקип». — 1989). Під редакцією В. Ревуцького і В. Маркуся та зі вступною статтею В. Ревуцького з'явився ґрунтовний «Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року» Юрія Шереґія (Пряшів, Словацьке педагогічне видавництво. — 1993). В. Ревуцький — дійсний член Академії мистецтв України, дійсний член НТШ та УВАН (в США та Канаді), лауреат премії ім. Івана Котляревського, заслужений діяч мистецтва України. Автор численних англійських статей.

В. Ревуцький — учасник наукових конференцій з доповідями в США та Канаді, учасник фестивалю Леся Курбаса в Харкові (1993). Продовжує працювати й нині.

Спогад написаний спеціально для цього видання і друкується вперше.

Василь Соляник

ВІН КОХАВСЯ В НАРОДНОМУ СЛОВІ

Соляник Василь Степанович (1896—1988) — художник, музейний художник-реставратор. Народився у селянській сім'ї. Закінчив двокласне училище у Петриківці. У 1918 відновив роботу краєзнавчого музею в Петриківці. У 1929 входив до складу комісії по інвентаризації церковного майна. На прохання Д. Яворницького відбирав історично цінні предмети для обласного історичного музею. Під час передачі петриківських експонатів зарахований до обласного музею на посаду художника-реставратора. Брав активну участь в Дніпрельстанівських археологічних експедиціях. Під час фактичного погрому у 1933 вигнаний разом з іншими кадрами на чолі з Д. Яворницьким з музею як «колишній білий офіцер» («Зоря». — 1934. — 29 січня). Автор портрета отамана Петра Калнишевського («Борисфен». — 1995. — № 12), на честь якого названо Петриківку. Наприкінці життя виїхав до дочки у Мінськ, де й помер.

Спогади опубліковані в журналі «Україна» (1988. — № 2), звідки й передруковуються.

Калнишевський Петро Іванович (1690—1803) — останній кошовий отаман Запорозької Січі. У 1887 р. Д. Яворницький спеціально побував на Соловках, щоб відвідати могилу засланого туди отамана та зібрати архівні матеріали про нього і його двадцятип'ятирічне ув'язнення в Соловецькій тюрмі. У результаті цієї поїздки з'явилася праця Д. І. Яворницького «Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский» (1887) та окремий розділ у книзі «По следам запорожцев».

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — український учений, сходознавець, славіст, письменник, академік АН України (з 1919 р.), заслужений діяч науки УРСР (з 1940 р.), професор Київського університету. Заарештований у липні 1941 р. Йому, зокрема, закидали на допитах, що він, «будучи в Дніпропетровську в 1938 році, разом з Еварницьким і Могилянським» радився «з питань подальшої тактики українських націоналістів». («Літературна Україна», № 43. — 1990. — 25 жовтня). Помер А. Кримський 25 січня 1942 р. у тюрмі НКВС міста Кустаная. Лише в травні 1957 р. справу щодо А. Кримського «припинено за відсутністю складу злочину» і вченого реабілітовано посмертно. Збереглося два листи А. Кримського до Д. Яворницького.

Буль Андре Шарль (1642—1732) — французький майстер художніх меблів, живописець, архітектор і декоратор, столяр-чорнодеревник Людовіка XIV. Представник класицизму, оздоблював суворі за формами меблі складним мозаїчним візерунком.

Фаберже. Славетна ювелірна фірма «Карл Фаберже» свій шлях розпочала у 1842 р. у Петербурзі з невеликого ювелірного магазину-майстерні. До закриття у 1918 р. це було велике підприємство з філіями в Москві, Києві, Одесі, Лондоні, обладнане найновішою технікою, де працювало понад 500 майстрів різних спеціальностей — художників, емальєрів, мініатюристів. Вони виготовляли різні вироби — годинники, портсигари, ювелірні вироби, подарунки-сувеніри, столове срібло, чайні сервізи, оправы для кришталевих ваз, свічники, біноклі, мініатюрні іграшки і багато іншого подібного. Особливо популярні були сувеніри у формі великодніх крашанок.

Мардук — бог-охоронець м. Вавілон, верховне божество вавілонського пантеону.

Докія Гуменна ДАР ЕВДОТЕЇ

Гуменна Докія Кузьмівна (1904—1996) — українська письменниця, родом з Жашкова на Київщині. Студіювала літературу в Інсти-

туті народної освіти в Києві. Друкувалася з 1924 р. Її нариси і репортажі публікувалися в провідних літературних журналах. Належала до літературної організації «Плуг», її репортажі з дороги «Стрілка коливається» (1930) і «Ех, Кубань, ти Кубань хліборобная» (1931) друкувалися в журналі «Червоний шлях» і потім вийшли окремими виданнями. Ці твори, як і повість «Кампанія» (Харків, 1931), звернули на себе увагу партійної цензури. З хвилею терору Гуменна мусила замовкнути аж до початку війни. Щойно в 1940 р. могла видати книжку оповідань «Вірус». Під кінець війни подалася на еміграцію. Жила в Зальцбурзі (Австрія), а з 1950 р. — у Нью-Йорку (США). Основні твори видані на Заході. Самий перелік цих творів визначає її як найпліднішу з українських письменників на еміграції. Померла в Нью-Йорку.

Уривок зі спогадів про Яворницького друкується за виданням: Докія Гуменна. Дар Евдотеї. У двох томах. Том II. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Балтимор—Торонто, 1990. С. 16—17. Цей же уривок зі спогадів Д. Гуменної також друкувався у збірнику «Слово» (ч. 12), виданому «Об'єднанням українських письменників «Слово» у США 1990 року. С. 33—34.

Петро Панч

НАБЛИЖАВ ДО НАС ЗАПОРІЗЬКУ СІЧ

Панч (Панченко) Петро Йосипович (1891—1978) — український письменник. Належав до літературних організацій «Плуг». Вакліте, ВУСПП. Член Спілки письменників з 1934 р. Відомий історичним романом «Гомоніла Україна» (1954). За автобіографічну повість «На калиновім мості» удостоєний Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка (1965).

Спогади опубліковано в журналі «Україна» (1988. — № 5), звідки й передруковуються.

Божко Юхим (1885—1920) — 1918 року отаман «Запорозької Січі» на Катеринославщині у протигетьманському повстанні, а потім у боротьбі проти большевиків. 1919 року командувач 2-ї піхотної дивізії (створеної з «Запорозької Січі») у складі Запорозького корпусу. Сміливець і фантаст, що хотів відновити традиції давньої Запорозької Січі, чим ширив анархію в Армії УНР. Юхим Божко загинув у січні 1920 р. у суперечці з отаманом Волохом.

Павло Усенко

НЕ ЗАБУТИ ТЕПЛОТИ ОСЕЛІ

Усенко Павло Матвійович (1902-1975) — український поет.

Спогади опубліковано в журналі «Україна» (1988. — № 5), звідки й передруковуються.

Лебідь Максим Максимович — див. примітку до спогадів Ієремії Айснштока.

Вишня Остап (псевдонім Павла Михайловича Губенка, 1889—1956) — український письменник-гуморист, родом з Полтавщини. 1920 р. був заарештований і позбавлений волі на три роки, але за клопотанням В. Блакитного був звільнений з концтабору. У 20-х роках здобув велику популярність, особливо на селі, як автор понад 150 книжок гуморесок, фейлетонів, оповідань, сатиричних мініатюр. Заарештований у грудні 1933 р. Відбував покарання в Ухті. У жовтні 1943 р. випущений з концтабору. Реабілітований 1955 р.

У Дніпропетровському обласному державному архіві зберігається книжка Остапа Вингни «Вишневі усмішки Кримські» (Харків, 1925) з автографом Дмитру Яворницькому:

«Високоповажаному Дмитрові Івановичеві Яворницькому на знак глибокої подяки за прекрасні хвилини перебування в Батька в Катеринославі 1924 року. Остап ВИШНЯ.

Квітень 1925 р. Харків».

Кириленко Іван Улянович (1902—1938) — український прозаїк, родом з села В'язівка Павлоградського району Дніпропетровської області. Вірші й оповідання почав друкувати з 1923 р. Належав до літературних організацій «Плуг», ВУСПП. Член Спілки письменників України з 1934 р. Репресований.

Сенченко Іван Юхимович — див. примітку до спогадів Івана Сенченка.

Тоді й залишили теплі слова подяки... Українські і білоруські молодняківці залишили 1928 року запис у книзі відгуків і побажань музею ім. Д. І. Яворницького, веденій в роках 1919—1936. (ДІМ, Арх. 3, оп. 1, стор. 38). Про ті відвідини музею писав у «Нотатках про Україну» білоруський письменник Ілари Барашка (1905—1968) на сторінках київської «Літературної газети» (1928. — № 16).

Василь Дубровський

ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ

Дубровський Василь Васильович (1897—1966) — український історик, тюрколог, музезнавець, публіцист, редактор, громадсько-політичний діяч. Народився в Лісовиці (передмістя Чернігова) в родині священика. Навчався в Чернігівській духовній семінарії і Ніжинському інституті. Викладав історію України у вузах Чернігова і Харкова, працював у царині тюркології. У 1925—29 — інспектор охорони пам'яток культури в управлінні наукових установ, у 1925—33 — відповідальний секретар Шевченківського комітету. 1933 року заарештований як контрреволюціонер та український буржуазний націоналіст. Засуджений на п'ять років ув'язнення у концтаборах,

відбував їх на Забайкаллі (1934—1939). Після звільнення вчителював у сільських школах. Під час війни — професор Харківського університету, голова місцевого товариства «Просвіта». З 1944 — у Німеччині, з 1956 — у США. Помер у Річмонді.

Спогади передруковуються за вид.: Новий літопис. Вінніпег. — 1964. — №13. — С. 19 — 38.

Іван Сенченко

МИСТЕЦТВО «ДОСКОЧИТИ» ЩОСЬ ДЛЯ МУЗЕЮ

Сенченко Іван Юхимович (1901—1975) — український прозаїк. «Перехід Сенченка з масового «Плугу» до елітарної «Вапліте» (1925) супроводився його швидким ростом як белетриста й есеїста, а вслід за тим й нападками на нього партійної критики, на які Сенченко умів відповідати літературно-публіцистичними контрударами» (Юрій Лавріненко). До кращих творів письменника відносять «Історію однієї кар'єри», «Полорож до Червонограду», «Червоноградські портрети». Особливий гнів упав на І. Сенченка після появи його сатири «Із записок», яку він якось назвав ще «Холуєвими записками» (1927). Першим як слід оцінив талант І. Сенченка М. Хвильовий, який залучив його до «Вапліте» і до найближчої співпраці в очолюваних ним журналах «Літературний ярмарок» (1929) і «Пролітфронт» (1930).

Спогади опубліковано в журналі «Україна» (1988. — № 5), звідки й передруковуються.

Лебідь Максим Максимович — див. примітку до спогадів Ієремії Айзенштока.

«*Доскочити*». Цікаво порівняти це характерне для Д. Яворницького слово з уведеним ним до словника української мови словом «доскочний» — «ловкий, настойчивий, досягающий желаемого». «Е, це чоловік доскочний! Як напосядетця, то й добуде, чого хоче». «Кіев(ская) губернія). О(лена) Пчілка». (Проф. Д. І. Яворницький. Словник української мови. Том 1. А—К. Катеринослав, видання видавництва «Слово», 1920. С. 201).

Анатолій Гак

У ПРОФЕСОРА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Гак Анатоль (справжнє ім'я Антипенко Іван Якович, 1893—1980) — український письменник з Гуляйпілья. Дебютував у 1909 в газеті «Рада». У 1913-14 за політичні погляди перебував під арештом у Катеринославській в'язниці. Учасник Першої світової війни. У 1918 в Одесі працював фейлетоністом, у 1918—1922 навчався в інституті народної освіти, але через хворобу навчання не закінчив. Наприкінці 1922 переїхав до Харкова, став членом Спілки селянських письменників «Плуг», друкував фейлетони в багатьох тогочасних виданнях. Під час війни у Харкові працював у газеті «Нова Україна». По війні

Лебідь Максим Максимович — див. примітку до спогадів Геремії Айзенштока.

Вишня Остап (псевдонім Павла Михайловича Губенка, 1889—1956) — український письменник-гуморист, родом з Полтавщини. 1920 р. був заарештований і позбавлений волі на три роки, але за клопотанням В. Блакитного був звільнений з концтабору. У 20-х роках здобув велику популярність, особливо на селі, як автор понад 150 книжок гуморесок, фейлетонів, оповідань, сатиричних мініатюр. Заарештований у грудні 1933 р. Відбував покарання в Ухті. У жовтні 1943 р. випущений з концтабору. Реабілітований 1955 р.

У Дніпропетровському обласному державному архіві зберігається книжка Остапа Вишні «Вишневі усмішки Кримські» (Харків, 1925) з автографом Дмитру Яворницькому:

«Високоповажаному Дмитрові Івановичеві Яворницькому на знак глибокої подяки за прекрасні хвилини перебування в Батька в Катеринославі 1924 року. Остап ВИШНЯ.

Квітень 1925 р. Харків».

Кириленко Іван Улянович (1902—1938) — український прозаїк, родом з села В'язівка Павлоградського району Дніпропетровської області. Вірші й оповідання почав друкувати з 1923 р. Належав до літературних організацій «Плуг», ВУСПП. Член Спілки письменників України з 1934 р. Репресований.

Сенченко Іван Юхимович — див. примітку до спогадів Івана Сенченка.

Тоді й залишили теплі слова подяки... Українські і білоруські молодняківці залишили 1928 року запис у книзі відгуків і побажань музею ім. Д. І. Яворницького, ведений в роках 1919—1936. (ДІМ, Арх. 3, оп. 1, стор. 38). Про ті відвідини музею писав у «Нотатках про Україну» білоруський письменник Ілари Барашка (1905—1968) на сторінках київської «Літературної газети» (1928. — № 16).

Василь Дубровський

ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ

Дубровський Василь Васильович (1897—1966) — український історик, тюрколог, музеєзнавець, публіцист, редактор, громадсько-політичний діяч. Народився в Лісовиці (передмістя Чернігова) в родині священника. Навчався в Чернігівській духовній семінарії і Ніжинському інституті. Викладав історію України у вузах Чернігова і Харкова, працював у царині тюркології. У 1925—29 — інспектор охорони пам'яток культури в управлінні наукових установ, у 1925—33 — відповідальний секретар Шевченківського комітету. 1933 року заарештований як контрреволюціонер та український буржуазний націоналіст. Засуджений на п'ять років ув'язнення у концтаборах,

відбував їх на Забайкаллі (1934—1939). Після звільнення вчителював у сільських школах. Під час війни — професор Харківського університету, голова місцевого товариства «Просвіта». З 1944 — у Німеччині, з 1956 — у США. Помер у Річмонді.

Спогади передруковуються за вид.: Новий літопис. Вінніпег. — 1964. — №13. — С. 19 — 38.

Іван Сенченко

МИСТЕЦТВО «ДОСКОЧИТИ» ЩОСЬ ДЛЯ МУЗЕЮ

Сенченко Іван Юхимович (1901—1975) — український прозаїк. «Перехід Сенченка з масового «Плугу» до елітарної «Вапліте» (1925) супроводився його швидким ростом як белетриста й есеїста, а вслід за тим й нападами на нього партійної критики, на які Сенченко умів відповідати літературно-публіцистичними контрударами» (Юрій Лавріненко). До кращих творів письменника відносять «Історію однієї кар'єри», «Подорож до Червонограду», «Червоноградські портрети». Особливий гнів упав на І. Сенченка після появи його сатири «Із записок», яку він якось назвав ще «Холуєвими записками» (1927). Першим як слід оцінив талант І. Сенченка М. Хвильовий, який залучив його до «Вапліте» і до найближчої співпраці в очолюваних ним журналах «Літературний ярмарок» (1929) і «Пролітфронт» (1930).

Спогади опубліковано в журналі «Україна» (1988. — № 5), звідки й передруковуються.

Лебідь Максим Максимович — див. примітку до спогадів Ієремії Айзенштока.

«*Доскочити*». Цікаво порівняти це характерне для Д. Яворницького слово з уведеним ним до словника української мови словом «доскочний» — «ловкий, настойчивий, досягающий желаемого». «Е, це чоловік доскочний! Як напосядетця, то й добуде, чого хоче». «Кіев(ская) губернія). О(лена) Пчілка». (Проф. Д. І. Яворницький. Словник української мови. Том 1. А—К. Катеринослав, видавництва «Слово», 1920. С. 201).

Анатолій Гак

У ПРОФЕСОРА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Гак Анатоль (справжнє ім'я Антипенко Іван Якович, 1893—1980) — український письменника з Гуляйпілья. Дебютував у 1909 в газеті «Рада». У 1913-14 за політичні погляди перебував під арештом у Катеринославщині в'язниці. Учасник Першої світової війни. У 1918 в Одесі працював фейлетоністом, у 1918—1922 навчався в інституті народної освіти, але через хворобу навчання не закінчив. Наприкінці 1922 переїхав до Харкова, став членом Спілки селянських письменників «Плуг», друкував фейлетони в багатьох тогочасних виданнях. Під час війни у Харкові працював у газеті «Нова Україна». По війні

був співробітником газети «Українські вісті» в Новому Ульмі (Німеччина). У травні 1949 переїхав до США. Виступав у літературі як Мартин Задека. Видав збірки оповідань та фейлстонів «Міжпланетні люди» (1949), «На двох трибунах» (1963) та книгу спогадів «Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку» (1973). В останній згадав Дмитра Яворницького:

«Десь у 1908—09 рр. гуляйпільці почали були вживати заходів, щоб організувати в селі товариство «Просвіта». Звернулися в цій справі по допомогу до професора Д. І. Яворницького, що мав деякі впливи на губернатора Катеринославщини. Однак нічого з тих їхніх заходів не вийшло: губернатор, зважаючи на тогочасні події в Гуляй-Полі, не дав дозволу на організацію «Просвіти». (Анатоль Гак (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади. Новий Ульм — Філядельфія. — 1973. — С. 25).

Спогад про відвідини Д. Яворницького друкується за виданням: «Плужанин». — 1927 — №6. — С. 36 — 38.

Яр Славутич

ТІ, ЩО ВЧИЛИ ЛЮБИТИ ЗАПОРОЖЦІВ

Славутич Яр (Григорій Михайлович Жученко) народився 1918 року у селі Благодатному на Херсонщині. Навчався в Запорізькому педагогічному інституті. Після війни — в Німеччині, звідки емігрував до США. У 1945—46 рр. був вільним слухачем Українського вільного університету. Навчався в Пенсільванському університеті (1953—55). Викладав українську мову у військовій школі мов у Монтерей (Каліфорнія, 1955—1960). З 1960 р. — професор Альбертського університету (Едмонтон, Канада). Відомий український поет, літературознавець і мовознавець. 1976 року обраний президентом Канадського Інституту Назвознавства. З 1979 р. — голова Українського Шекспірівського Товариства. Лауреат премії ім. Д. Яворницького, врученої йому в жовтні 1993 р. у Січеславі. Живе в Едмонтоні (Канада).

Передруковується за виданням: Яр Славутич. Місцями запорозькими. Нариси та спогади. Третє видання. Едмонтон, «Славута», 1985. С. 22—25.

Остриця (Остринин) Яків (р. н. невід. — п. 1641) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. на Україні проти польської шляхти. На початку 1638 р. обраний гетьманом нереєстрових козаків. Навесні 1638 р. очолив повстання.

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман України (1687—1708). Прагнув до відокремлення України від Росії. Під час Північної війни перейшов на бік шведів. Після Полтавської битви разом зі шведським королем Карлом XII перебував у турецькій фортеці Бендери.

Сірко Іван Дмитрович — див. примітку до спогадів В. Лещенка.

Гаран Євген (1926) — (нар. 1926 в с. Берестове Запорізької обл.) — український журналіст і письменник. Під час війни виїхав з України — спершу до Німеччини, 1948 — до Австралії, де живе й нині. Працює в українському тижневику «Вільна Думка».

Михайло Пронченко

АКАДЕМІК ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ

Пронченко Михайло Семенович (1909—1942) — український поет. Родом з Апостолового на Дніпропетровщині. Автор поетичних збірок «Штурмую надра» (1927) і «Кобза» (1941). З 1930 р. працював у редакції криворізької газети «Червоний гірник». Під впливом творів А. Кашенка і Д. Яворницького захоплювався історією України. Як драматургові його перу належать історичні драми «Мазепа», «Тарас Трясило», «Байда». У 1934—1939 рр. відбував незаслужене покарання на Далекому Сході. Восени 1941 р. редагував у Кривому Розі самостійницький округовий часопис «Дзвін». М. Пронченко розстріляний фашистами у Кривому Розі 1942 р. Збереглося п'ять листів М. Пронченка до Д. Яворницького.

Спогади «Академік Дмитро Яворницький» вперше опубліковано в криворізькій газеті «Дзвін» (1941. — 5 листопада), звідки й передруковуються.

Гладкий Осип Михайлович (1789—1866) — останній кошовий отаман Задунайської Січі. На початку російсько-турецької війни 1828—29 рр. перейшов на бік Росії. У 1832—53 рр. наказний отаман Азовського козачого війська.

Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (бл. 1595—1657) — гетьман України, керівник визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гноблення в 1648—1654 рр.

Сірко Іван Дмитрович — див. примітку до спогадів В. Лещенка.

Чапля (Чапленко) Василь Кирилович (1900—1990) — український письменник, мовознавець, професор, член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Родом з с. Миколаївка Новомосковського повіту на Катеринославщині. Навчався в Катеринославському інституті народної освіти. Друкуватися почав з 1919 р. На Україні видав збірку оповідань «Малоучок» (1927) і розвідку «Сонет в українській поезії» (1930). 1929 року заарештовувався у справі «СВУ». З 1944 р. на еміграції. Помер і похований у США. Опублікував на Заході лист Д. Яворницького до нього від 1 жовтня 1935 р. («Молода Україна», 1997. — Ч. 257). У фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького зберігається чотири листи В. Чапленка до Д. Яворницького.

Грінченко Борис Дмитрович — див. примітку до спогадів Олексія Коваленка.

Карпенко-Карий Іван Карпович — див. примітку до спогадів Григорія Маринича.

Мартинович Порфирій Денисович (1856—1933) — український живописець, графік, фольклорист, етнограф. У 1873—80 рр. навчався у петербурзькій Академії мистецтв. Ілюстрував поему І. Когляревського «Енеїда». З його ініціативи у Краснограді засновано краєзнавчий музей. За спогадами Д. Яворницького, П. Мартинович послужив прообразом бурсака на славетній картині І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Як лише біограф вченого М. Шубравська, «Почувши у 20-х роках, що відомий етнограф і художник П. Д. Мартинович (1856—1933) має намір через матеріальну скруту продати свої багаті етнографічні матеріали, Яворницький, побоюючись, щоб вони не потрапили до випадкових рук, пропонує Мартиновичу довічну пенсію від Дніпропетровського музею, аби він тільки продав ці матеріали музею». (М. Шубравська. Д. І. Яворницький, К., 1972. С. 200).

Рєпін Ілля Юхимович — див. примітку до спогадів Серафими Яворницької.

Толстой Лев Миколайович — див. примітку до спогадів Георгія Тушкана.

Менделєєв Дмитро Іванович (1834—1907) — російський хімік, різнобічний учений, педагог, громадський діяч. Відкрив (1869) періодичний закон хімічних елементів — один з основних законів природознавства. Бракує відомостей щодо знайомства Д. Менделєєва і Д. Яворницького.

Українка Леся — див. примітку до «Щоденника» Серафими Яворницької.

Шевченко Тарас Григорович (1814—1861) — український поет, художник, основоположник нової української літератури і національної літературної мови. Д. Яворницький, схилиючись перед величчю Кобзаря, все життя збирав матеріали про життя і творчість Т. Шевченка. 1909 року в Катеринославі вийшла друком його книжка «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка». 1911 року в Катеринославіському часописі «Дніпрові хвилі» надруковано вірш Д. Яворницького «Т. Г. Шевченкові».

Павло Матвієвський НА АУДІЄНЦІЇ У НАРКОМА

Матвієвський Павло Євменович (1904—1987) народився на Полтавщині. Навчався у Дніпропетровському інституті народної освіти. У 1920-х роках був науковим співробітником Дніпропетровського краєвого музею ім. Поля. У своїй статті «25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею» (збірник «Дніпропетровський краєвий історично-археологічний

музей», т. 1, Дніпропетровськ, 1929) Павло Матвієвський всебічно висвітлює діяльність Д. Яворницького як директора музею. Згодом Матвієвський працював старшим науковим співробітником і заступником директора з наукової частини Центрального історичного музею в Харкові. Був змушений виїхати з України в Оренбург (Росія), де був доцентом, а потім професором педінституту. Помер в Оренбурзі.

Спогади написані П. Матвієвським на прохання І. М. Шаповала 25 травня 1964 року. Як зазначив сам П. Матвієвський, вони «не претендують на стенографічну точність викладу розмови академіка Д. І. Яворницького з наркомом освіти М. О. Скрипником у червні 1928 р. Свідок розмови, що робив тоді деякі свої записи (П. Матвієвський — *М. Ч.*), зберіг, одначе, у своїй пам'яті суть, форму й колорит розмови». Друкується за оригіналом, що зберігався у І. М. Шаповала, з деякими скороченнями.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870—1924) — радянський партійний і державний діяч, організатор КПРС, голова Ради народних комісарів.

Калінін Михайло Іванович (1875—1946) — радянський державний і партійний діяч, з 1919 голова ВЦВК. «Всесоюзний староста».

Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — радянський державний і партійний діяч. У 1919—1938 голова ВУЦВК, «всеукраїнський староста».

Калнишевський Петро Іванович — див. примітку до спогадів Василя Соляника.

Чубар Влас Якович (1891 — 1939) — радянський партійний і державний діяч. З 1923 — голова Ради народних комісарів УРСР.

Василь Сокіл КОЗАЦЬКИМ ХОДОМ

Сокіл Василь Іванович (1905 — 2001) народився в селі Гусарка на Катеринославщині (нині — Запорізька область) в родині сільського вчителя Івана Сокола, який підтримував знайомство і ділові зв'язки з Д. Яворницьким (зберігся один лист від І. В. Сокола до Д. І. Яворницького, датований 1913 роком). З 1914 року Василь Сокіл жив у Катеринославі, де здобував гімназійну освіту. 1923 року вступив до Катеринославського інституту народної освіти. Працював у селянській газеті «Зірка», належав до літературної організації «Плуг», друкувався у часописі «Зоря». 1931 року вийшло у світ оповідання «Шаблі», згодом — повісті «Надри» (1932) і «Потоки сил» (1933). Автор кількох п'єс, поставлених у театрах України. 1979 року емігрував. Жив спочатку у США, а потім в Австралії.

Спогад Василя Сокола друкується за виданим: Василь Сокол. Здалека до близького (спогади, роздуми). Едмонтон, 1987. С. 49—55.

Дніпробуд або *Дніпрельстан* — див. примітку до спогадів Луки Перепелиці.

Троцький Лев Давидович (1879—1940) — радянський політичний діяч.

Олександров (Александров) Іван Гаврилович (1875—1936) — російський енергетик і гідротехнік, академік АН СРСР (1932). Автор проекту Дніпрельстану.

Пліній Старший (23 або 24—79) — римський письменник, учений. Єдиний твір, що зберігся, — «Природна історія» в 37 книгах — енциклопедія природничо-наукових знань античності, містить також відомості про історію мистецтва, історії і побуту Риму.

Геродот (між 490 і 480 — бл. 425 до н. с.) — давньогрецький історик, названий «батьком історії». Автор твору, присвяченого описові греко-перських воєн. Дав перший систематичний опис життя і побуту скіфів.

Константин VII Багрянородний (905—959) — візантійський імператор з 913. Автор творів, які містять важливі відомості про руськовізантійські відносини X століття.

Боллан Гійом Лавассер де (1600—1673) — французький інженер і військовий картограф. З початку 1630-х рр. до 1648 р. перебував на польській службі, переважно на Україні. Будував фортецю Кодак на Дніпрі та інші замки й фортеці (Бар, Броди, Кременчук). Один з найвидатніших картографів XVII ст., зробив кілька карт України. Широко відомий в європейських країнах Болланів «Опис України» (1651, друге доповнене вид. 1660).

Владислав IV (1595—1648) — польський король (1632—1648) з династії Ваза, син Жигмонта III. Помер на початку повстання Богдана Хмельницького.

Сулима Іван Михайлович (?—1635) — гетьман нереєстрових козаків. Активний борець проти польсько-шляхетського гноблення на Україні. 1635 року захопив і зруйнував польську фортецю Кодак (перед Дніпровими порогами). Виданий полякам, був страчений у Варшаві.

Хмельницький Богдан Михайлович — див. примітку до спогадів Михайла Пронченка.

Катерина II — див. примітку до спогадів Абрама Палея.

Микола I (1796—1855) — російський цар з 1825.

Святослав I (?—972) — князь київський, син князя Ігоря. Вбитий печенігами біля Дніпрових порогів.

Махно Нестор Іванович (1889—1934) — анархіст, один з лідерів махновщини на Україні в 1918—21 рр.

Мічурін Іван Володимирович (1855—1935) — російський біолог і селекціонер, почесний член АН СРСР (1935).

Сергій Єфремов
З «ЩОДЕННИКІВ»

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939) — український публіцист, літературознавець, критик, громадсько-політичний діяч, академік (з 1919) і віце-президент Всукраїнської академії наук (з 1922). З родини священника, навчався в Київській духовній семінарії, у 1901 закінчив юридичний факультет Київського університету. Організатор ряду українських партій, активний діяч Центральної Ради, член першого українського уряду. Брав діяльну участь у редагуванні перших українських газет на Східній Україні — «Громадська думка», «Рада», «Нова рада», журналу «Нова громада». Брав також участь у розробці концепції української державності, української національної культури і освіти. З 1923 завідував історико-філологічним відділом ВУАН, був головою Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства, Комісії для складання «Біографічного словника діячів України». Автор близько трьох тисяч статей та рецензій у різних періодичних виданнях. С. Єфремов — активний популяризатор і організатор літературного процесу в Україні. Видав ряд монографічних нарисів про українських письменників, «Історію українського письменства». В 1923—29 регулярно вів «Щоденник» про події наукового та літературного життя. Репресований у результаті процесу над «Спілкою визволення України» (1930). Реабілітований 1989.

С. Єфремов часто навідувався до Катеринослава (Дніпропетровська), де в різний час жили його брати Федір, Олексій, Михайло, Микола і Петро Єфремови.

Уривок із щоденника С. Єфремова передруковується за виданням: Єфремов Сергій. Щоденники. 1923—1929. К. — «Рада». — 1997. — С. 643 — 644.

Андрій Тахтай
В УСІЙ КРАСІ Й БЛИСКУ

Тахтай Андрій — археолог. У довіднику «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Каталог музейної колекції» (Дніпропетровськ, «Пороги», 1992. С.132—133) зазначено, що у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького зберігається 11 листів 1930—33 рр. від Тахтая Олександра К. — археолога, співробітника, учасника науково-археологічної експедиції на Дніпрельстані, який притягувався у справі СВУ. Можливо, йдеться про одну й ту саму особу.

Спогади опубліковано в журналі «Україна» (1988.—№ 4), звідки й передруковуються.

Федорівка — село над Дніпром у нинішній Запорізькій області. «На правому боці Дніпра стоїть село Федорівка-Язикова, яке виникло року 1780... За часи існування Запорізької Січі тут жили козаки-зимовчаки або сидні, од яких дійшли до нас різні назви балок, вибалок, річок та могил». (Акад. Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги. 1928. С. 37—38).

Будило — Будильський, сьомий з Дніпрових порогів. «Назва порога вийшла з цього: «Ти, лоцмане, пройшов Діда та Внука та й заліг спати; отже, не спи, а то Будило розбудить тебе». (Акад. Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги. 1928. С. 37).

Кодак — див. примітку до спогадів Єжи Єнджеєвича.

Олександр Ільченко

КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ

Ільченко Олександр Єлисейович (1909—1994) — український письменник. Друкувався з 1926 року. Закінчив 1930 р. екстерном Харківський університет. У химерному романі з народних уст «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» (1958) тісно переплетені події минувшини українського народу кінця вісімнадцятого століття і фантазія письменника.

Спогад про Д. Яворницького, вміщений у романі О. Ільченка, друкується за виданням: Олександр Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. Український химерний роман з народних уст. // Олександр Ільченко. Твори в двох томах. Том перший, Київ, «Дніпро», 1979. С. 84.

Визначення Яворницького як драматурга не зовсім точне — нам не відомі драматургічні твори письменника Яворницького.

Репін Ілля Юхимович — див. примітку до спогадів Ссрафими Яворницької.

Поліна Каримова

СПОМИН ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА

Каримова Поліна Михайлівна народилася 1923 року в селі Лоцманська Кам'янка у родині лоцмана Михайла Кузьменка. Перед війною закінчила дев'ять класів Лоц-Кам'янської школи. Під час війни вивезена на роботи до Німеччини, де провела три роки. По війні працювала старшою піонервожатою в Лоц-Кам'янській школі. Заочно вчилася в педагогічному училищі, яке закінчила в 1950 р. Працювала вихователем у дитячому садку, закрійницею на трико-тажному об'єднанні «Дніпрянка». Зараз на пенсії.

Спогад вперше опубліковано в дніпропетровській газеті «Зоря» (1990. — 4 вересня), звідки й передруковується.

Дуб — «большая лодка, выдолбленная из дерева» («Словарь української мови» Б. Грінченка).

Обшиванка — «лодка, обшита шелевками» («Словарь української мови» Б. Грінченка).

Іван Грищенко

ЩОБ ТАРАС БУЛЬБА ВСТАВ З КОНЯ...

Грищенко Іван — учитель.

Спогади опубліковано в журналі «Україна» (1988. — № 4), звідки й передруковуються.

Олександропіль — села з такою назвою є в чотирьох районах Дніпропетровської області.

Катерина II — див. примітку до спогадів Абрама Палея.

Перещепине — селище міського типу в Новомосковському районі на Дніпропетровщині.

Кринички — нині районний центр на Дніпропетровщині.

Катерина Охомуш

ЗАПИСОЧКА ДО РЕПІНА

Охомуш Катерина (нар. 1915) в минулому доцент філологічного факультету Дніпропетровського державного університету. Жила і померла в Дніпропетровську.

Спогад опубліковано в журналі «Україна» (1988. — № 2), звідки й передруковується. Під назвою «Літні вечори з Яворницьким» цей спогад друкувався також у дніпропетровській газеті «Днепр вечерний» (1994. — 5 квітня).

... як та коли їздив до Соловецького монастиря. Д. Яворницький побував на Соловках у квітні 1887 року.

Репін Ілля Юхимович — див. примітку до спогадів Серафими Яворницької.

Струнников Микола Іванович — див. примітку до «Щоденника» Серафими Яворницької.

Григорій Омельченко

ПОБАЧЕННЯ НА ПОРОГАХ

Омельченко Григорій Микитович (1911—2003) народився у с. Лоцманська Кам'янка в родині лоцмана. Педагог за освітою, перед війною закінчив Дніпропетровський університет. Учасник війни. 1947 року заарештований і запроторений до сталінських таборів. Реабілітований. Автор ще не виданої книжки «Лоцмани порогів Дніпровських», розділи з якої друкувалися у львівському часописі «Дзвін» (1993). Організатор музею лоцманства у селі Лоцманська Кам'янка, що нині входить до складу Дніпропетровська. Жив у Лоцманській Кам'янці.

Спогад «Побачення на порогах» вперше опубліковано в дніпропетровській газеті «Зоря» (1989. — 7 січня), звідки й передруковується.

Юхим Сущенко
ЗУСТРІЧ У ПАРКУ

Сущенко Юхим Олександрович (1906—1997) народився в с. Чаплі (нині у складі Дніпропетровська) — краєзнавець. До війни навчався у Дніпропетровському сільськогосподарському інституті. Жив у Дніпропетровську.

Спогади друкувалися в журналі «Україна» (1988. — № 4), а також під назвою «Запорозький характерник. До портрета Д. І. Яворницького» — у багатотиражній газеті «Енергетик» Придніпровської державної районної електростанції (Дніпропетровськ, № 32—1990 — 22 серпня), звідки зі скороченнями й передруковуються.

Кащенко Андріан Феофанович — див. примітку до спогадів В. Лещенка.

Репін Ілля Юхимович — див. примітку до спогадів Серафими Яворницької.

Струнников Микола Іванович — див. примітку до «Щоденника» Серафими Яворницької.

Хатаєвич Мєндель Маркович (1893—1937) — партійно-державний діяч. Член КППС з 1913 р. З 1933 по березень 1937 р.—перший секретар Дніпропетровського обкому, а з 1937 — другий секретар ЦК КП(б) України. Репресований.

У 1936 р. було вирішено видати збірник до 150-річчя Дніпропетровська. «У складі редколегії товариші М. Хатаєвич, І. Гаврилов, Е. Квірінг, С. Гопнер, Треслінг, П. Ветров, Н. Чибураєв, академік Еварницький і поет Мих. Голодний. Головними редакторами затверджені товариші Хатаєвич і Квірінг». («Зоря», 1936, 23 липня). Оскільки і М. Хатаєвич, і Д. Яворницький входили до складу редколегії ювілейного збірника, то між ними цілком могла відбутися зустріч. Доля ювілейного збірника нам не відома. Він міг так і не з'явитися друком у зв'язку з тим, що у 1937 р. були репресовані головні редактори Хатаєвич і Квірінг.

Гаврилов І. А. був на чолі Дніпропетровського облвиконкому до весня 1936 р.

Микола Костюк
ТЕ, ЩО ЗБЕРЕГЛА ПАМ'ЯТЬ

Костюк Микола Павлович (1915—1997) народився у Дніпропетровську. Син православного священика, репресованого в часи боротьби з релігією. У тридцятих роках М. Костюк був секретарем Д. Яворницького, супроводжував його в поїздках до Києва. Під час другої світової війни М. Костюк виїхав з України, опинився в Англії, звідки 1952 року емігрував до Канади. Мешкав у провінції Онтаріо. Виступав на американському континенті із спогадами «Останнє десятиліття життя академіка Д. І. Яворницького». Кілька

разів приїздив у рідний Дніпропетровськ, щоб вклонитися могилі Д. І. Яворницького. якого вважав своїм духовним батьком.

М. Костюк — автор статті «Дмитро Іванович Яворницький. До 135-ї річниці народження і 50-ї річниці смерті» («Українські вісті», Детройт, США, 1990. — 11 листопада). Спогади М. Костюка «З життя академіка Д. І. Яворницького» опубліковані в місячнику «Нові Дні» (Канада, № 489—491, грудень 1990 — січень, лютий 1991). У нашому збірнику публікуються спогади М. Костюка, надані ним у розпорядженні упорядника і відповідно ним скомпоновані. Автор ознайомився з остаточним варіантом перед публікацією.

Про добре ставлення Д. Яворницького до М. Костюка свідчить його лист до Григорія Мусієнка, який у Запоріжжі завідував гідрометеорологічною станцією:

«Любий і дорогий Григорію Івановичу!

Звертаюсь до Вас з великим проханням ось з якого приводу. Є у мене знайомий хлопець, якого я щиро люблю, Микола Костюк, і який працював у мене на Кічкасі, як фотограф, а після мого ізнання з музєю працював у інженера Кісні, строителя нового моста в Дніпропетровську, теж як фотограф. Тепер після виїзду Кісні з Дніпровського цей бідолошний хлопець працює на заводі Петровського обрущичком заліза за 85 карб(ованців) на місяць. Робота страшенно важка. Так оце я й прошу Вас — чи не взяли би цього хлопця собі на яку роботу. Він прехороший працівник, тихий, ввічливий, в мандрівках незамінний товариш.

*З правдивою та щирою до Вас і Вашої дружини повагою
Д. Яворницький. 25.III.1935».*

Оригінал наведеного листа Д. Яворницького зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького (ДІМ, Арх-47459). Фотокопія листа надана нам І. М. Шаповалом.

Дурна скеля знаходилася на лівому березі Дніпра неподалік Кічкасу. «Найкращі місця урочища Сагайдачного — це так звані скелі Дурна та Середня, які стоять на 150 кроків одна од одної. Перша гарним, мальовничим рогом врізується далеко в Дніпро, а друга, облямована навкруги густим і високим лісом, викидається до суходолу». (Акад. Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги, 1928. С. 69).

То був «будинок політкаторжан». «На відзнаку 35-річчя революції 1905 року — 27 листопада 1931 року міський партійний комітет та міська рада вирішили розпочати будівництво житлового будинку для Дніпропетровської філії товариства політкаторжан. У зв'язку з закінченням цього будинку президія міської ради ухвалила передати його у власність товариству політкаторжан». («Зоря», 1935.—6 січня). До речі, менше як через півроку постановою президії ЦВК від 25 червня 1935 р. було ліквідовано в країні товари-

ство колишніх політкаторжан і засланих-поселенців (див. «Зоря», 1935. — 28 червня).

Богомолець Олександр Олександрович (1881 — 1946) — український патофізіолог, академік АН України (1929), президент Академії наук України (1930—1946). Автор теорії довголіття.

Кримський Агатангел Юхимович — див. примітку до спогадів Василя Соляника.

Філатов Володимир Петрович (1875—1956) — український офтальмолог і хірург, академік АН України (з 1939).

Динник Олександр Миколайович (1876—1950) — український вчений у галузі механіки й теорії пружності, академік АН України (з 1929), заслужений діяч науки і техніки України (1943).

Викладав у вищих школах Києва, Новочеркаська, Дніпропетровська.

Анатоль Костенко

В ГОСТЯХ У ХАРАКТЕРНИКА СІЧІ ЗАПОРІЗЬКОЇ

Костенко Анатолій Ілліч (1908 — 1997) народився в с. Балаклія на Полтавщині в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Полтавський інститут народної освіти (1931) та аспірантуру (1934) при Науководослідному інституті ім. Т. Г. Шевченка (Київська філія). Кандидат філологічних наук. Автор книжок «Шевченків журнал» (1935), «Поети комсомолу» (1936). Був заарештований в Києві 12 червня 1937 року. Звинувачувався в приналежності до «антирадянської націоналістичної організації». Засуджений до десяти років виправно-трудових таборів, відбував покарання на Колимі. 1951 року «за приналежність до контрреволюційної націоналістичної організації» приречений на безстрокове поселення, яке відбував на Дальбуді. 1955 року вирок стосовно А. Костенка скасовано. Після реабілітації він оселився в Києві і повернувся до активної творчої праці. Автор багатьох книжок про Тараса Шевченка, Лесю Українку, Андрія Малишка.

У фондах музею ім. Яворницького зберігається лист Анатолія Костенка до Дмитра Яворницького, датований 10 лютого 1934 р.

Спогади про Д. Яворницького написані у серпні 1994 р. на прохання упорядника.

Юрій Семенко

«Й СВОГО НЕ ЦУРАЙТЕСЬ!»

Семенко Юрій Сергійович (1920—2003) народився у с. Михайлівка на Криворіжжі. Український журналіст і письменник. 1930 року був вивезений з родиною в Приполярний край Росії. Перед другою світовою війною вчився на філологічному факультеті Дніпропетровського університету і заочно — в Запорізькому педінституті.

За німецької окупації працював у системі народної освіти і як голова «Просвіти» округи Апостолове — Кривий Ріг. З 1944 на еміграції. 1950—54 рр. — співредактор газети «Українські вісті» (Новий Ульм) та видаваного при них місячника «Освобожденіє». 1957—66 рр. — редактор «Українського селянина», лідер Селянської партії. Від 1955 р. мешкав у Мюнхені (Німеччина), де до пенсії працював як журналіст. Автор кількох книжок, виданих на еміграції — «Голод 1933 року в Україні» (1963), «Народне слово» — збірник сучасного українського фольклору (1964), «Пам'яті В. А. Доленка» (1975), «Шахи в Україні» (1980), слогади «Тички» (1991). Три книжки Ю. Семенка перевидані в останні роки у Львові і Дніпропетровську.

Спогад Юрія Семенка написано для нинішнього збірника.

Н. Осипенко

ПАМ'ЯТІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Осипенко Н. — журналіст газети «Вільна Україна», згодом переіменованої на «Дніпропетровську газету».

Спогад опубліковано в «Дніпропетровській газеті» (1941. — 14 жовтня).

Репін Ілля Юхимович — див. примітку до спогадів Серафими Яворницької.

«*За чужий ґріх*» — повість Д. І. Яворницького, видана 1907 року (друкарня губернського правління, 461 с.).

Олексій Девлад

В ГОСТЯХ У АКАДЕМІКА ЯВОРНИЦЬКОГО

Девлад Олексій Самійлович (літературні псевдоніми Олексій Запорожець, Андрій Запорожець, 1885—1959) — український письменник-самоук, лощманував на Дніпрових порогах, жив у селі Лоцманська Кам'янка. Під час війни емігрував з України, оселився в Аргентині. В українському видавництві «Перемога» в Буенос-Айресі вийшли його книжки «Большеви́зм» (життя в СРСР, 1947), комедія «Обізналися» (1948). Видав також збірку оповідань і нарисів «В олівчній боротьбі», повість «Відсіч» і гумористичну повість «Гарбузова містерія» (1956). Є автором некрологу на смерть Серафими Яворницької (1943). Загинув, потрапивши вночі під потяг.

Спогад «В гостях у академіка Яворницького» надруковано у «Дніпропетровській газеті» (1942. — 8 травня) з позначкою «далі буде». Закінчення цих спогадів, на жаль, не виявлено, через це вони уриваються на півслові. Друкується зі скороченнями.

Тоді в Академії святкували ювілей Т. Г. Шевченка. Напевне, йдеться про ювілейні урочистості 1939 року, а отже, мемуарист неточно друкував свою зустріч з академіком.

Сталін Йосип Вісаріонович (1879—1953) — радянський дер-

жавний і партійний діяч, довголітній диктатор, при якому процвітав культ особи Сталіна.

Палладін Олександр Володимирович (1885—1972) — біохімік, засновник української наукової школи, академік (1929) і президент (1946—1962) Академії наук України. Організатор і директор (з 1925) Українського біохімічного інституту.

Кримський Агатангел Юхимович — див. примітку до спогадів Василя Соляника.

Затонський Володимир Петрович (1888— 1938) — радянський державний і партійний діяч, академік АН УРСР (1929), 1933 року змінив М. Скрипника на посту наркома освіти. Репресований.

Олена Козар-Варварів КОЗАКА НЕСЛИ...

Козар Олена Павлівна (нар. 1925) — донька одного з близьких співробітників Д. Яворницького Павла Антоновича Козаря (1898—1944). У 1920-х роках призначений до аспірантури П. А. Козар під проводом Д. І. Яворницького на підставі архівних документів та друкованого матеріалу досліджував тему «Як склався стан лоцманів в запорізькі часи та як він далі розвивався і наскільки зберігся до нашої доби». (Див. зб. «Репресоване краєзнавство», К., 1991. С. 394). 1929 року з'явився ґрунтовний історичний нарис П. Козаря «Лоцмани порогів Дніпрових». Під час війни П. Козар разом з двома доньками виїхав на Захід, але 1944 року помер у Польщі. Доньки Олена і Галина по війні жили в Німеччині, потім переїхали до США. У 1993 р. вперше після 50 років Олена Козар (по чоловікові Варварів) разом з сестрою Галиною і дочкою Вікторією побувала в Дніпропетровську.

Спогад Олени Козар-Варварів записано упорядником під час її перебування в Дніпропетровську в липні 1993 р.

Міллер Михайло Олександрович (1883—1968) — археолог, заступник голови Дніпрельстанівської археологічної експедиції, директор краєзнавчого музею в Таганрозі, з 1943 р. — в еміграції в Німеччині, професор Українського Вільного Університету, член Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, у 1951—1961 — науковий секретар інституту для вивчення СРСР у Мюнхені; як археолог, досліджував катакомбові й сарматські поховання. Зберігся 61 лист М. Міллера до Д. Яворницького.

Микола Зеров РОЗМОВА НА ПАРОПЛАВІ

Зеров Микола Костьович (1890—1937) — український поет, вважається лідером «неокласиків» — групи поетів, перекладачів, літературознавців і критиків. Окремими виданнями на Україні вийшли книжки М. Зерова «Антологія римської поезії» (1920), «Камс-

на», «Леся Українка», «Нове українське письменство» (1924), «До джерел» (1926), «Від Куліша до Винниченка» (1929). Заарештований у квітні 1935 р. Від червня 1936 р. — на Соловках. Розстріляний в листопаді 1937 р. Реабілітований посмертно.

Сонет «Розмова на пароплаві» передруковується за виданням: Микола Зеров. Твори в двох томах. Том I, К., «Дніпро», 1990. С. 35—36.

Галя Мазуренко

НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ, А ТОЙ КОЗАК, ХТО «ВИВЕРНЕТЬСЯ»...

Мазуренко Галя (Галина Сергіївна, 1901 — 2000) — українська поетеса і художниця. Жила в Лондоні. До революції навчалася в комерційній школі С. Степанової в Катеринославі. Тоді ж познайомила з Д. Яворницьким. Спогади видала у формі автобіографічної повісті «Не той козак, хто поборов, а той козак, хто «вивернеться»... (1974). Учасниця національно-визвольних змагань, Галя Мазуренко разом з армією УНР опинилася на еміграції. Жила у Варшаві, Берліні, Празі. В Чехословаччині перед війною видала поетичні збірки «Акварелі», «Стежка», «Снігоцвіти». З 1945 жила в Англії, викладала в коледжі. В Лондоні видала низку збірок «Пороги», «Ключі», «Зелена ящірка», «Скит поетів», «Три місяці в літері життя», «Північ на вулиці» тощо.

Уривок з повісті Галі Мазуренко друкується за виданням: Галя Мазуренко. Не той козак, хто поборов, а той козак, хто «вивернеться»... Проза. (Лондон, 1974. С. 13—15).

Леся Степовичка

МОНОЛОГ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО

Сучасна українська поетеса і прозаїк. З 2002 року — голова Дніпропетровської обласної письменницької організації.

ЗМІСТ

Микола Чабан. «ПРАЦЮЙ НА КОРИСТЬ ТВОГО НАРОДУ»	5
Серафима Яворницька. АКАДЕМІК Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ	10

НАВІКИ В ПАМ'ЯТІ ЛЮДСЬКІЙ

Василь Біднов. ДМИТРО ЕВАРНИЦЬКИЙ	18
Євген Чикаленко. СПОГАДИ	26
Володимир Гіляровський. З ЯВОРНИЦЬКИМ УЛЬВА ТОЛСТОГО	27
Микола Телешов. ЗАПИСКИ ПИСЬМЕННИКА	29
Борис Жук. ПОДОРОЖ ДО ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ І ДО ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ	31
Г. І. Кацнельсон. У ЗАПОРІЗЬКОМУ СТЕПУ	32
Олексій Коваленко. СПОГАДИ ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО	42
Олена Пчілка. В ГОСТЯХ У КАТЕРИНОСЛАВА	45
Володимир Данилів. КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ МУЗЕЙ	48
Григорій Маринич. ВІН ДРУЖИВ З КОРИФЕЯМИ ТЕАТРУ	50
Дмитро Дорошенко. МОЇ СПОМИНИ ПРО ДАВНЄ МИНУЛЕ (1901 — 1914)	52
Тарас Степнов. СПОГАДИ ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА	54
В. Лещенко. МОЯ ЗУСТРІЧ З АКАДЕМІКОМ Д. І. ЯВОРНИЦЬКИМ	57
Григорій Кожушко. У КАТЕРИНОСЛАВІ НАС ПРИЙНЯЛИ ОХОЧЕ	59
Ганна Михайлова. НАШ ШЛЯХ: ЖИТТЯ З ЮХИМОМ МИХАЙЛОВИМ	61
Георгій Тушкан. «БАГАТИЙ СКАРБ НЕ ЗОЛОТОМ»	62

Єжи Єнджеевич.	
ВОЛОДАР ДИВОВИЖНОГО СВІТУ	68
Наталія Полонська-Василенко.	
МОЯ НАУКОВА ПРАЦЯ (ВІЙНА, 1913 — 1916)	71
Іван Матюшенко.	
ВІДРОДЖЕННЯ Й ЖИТТЯ	
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ	
ЦЕРКВИ В СІЧЕСЛАВЩИНІ	74
Кирило Стародубов.	
ВІН ПОЛОНИВ ДУШЕВНОЮ ШЕДРІСТЮ	77
Ієремія Айзеншток.	
«КЛЮЧ ПЕРЕДАЙТЕ ДІДУСЕВІ»	79
Абрам Палей.	
ЗУСТРІЧ З ЕВАРНИЦЬКИМ	81
Н. Осипенко.	
Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ	84
Максим Рильський.	
ЗАПОРОЗЬКИЙ ХАРАКТЕРНИК	85
Лука Перепелиця.	
ЧОВНОМ ЧЕРЕЗ ПОРОГИ	89
Антон Хорошун.	
РАРИТЕТИ ДЛЯ ПРОФЕСОРА	92
Валеріян Ревуцький.	
МИ ЛЕДВЕ ВСТИГАЛИ ЗА НИМ...	94
Василь Соляник.	
ВІН КОХАВСЯ В НАРОДНОМУ СЛОВІ	96
Докія Гуменна.	
ДАР ЕВДОТЕЇ	98
Петро Панч.	
НАБЛИЖАВ ДО НАС ЗАПОРОЗЬКУ СІЧ	99
Павло Усенко.	
НЕ ЗАБУТИ ТЕПЛОТИ ОСЕЛІ	100
Василь Дубровський.	
ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ	102
Іван Сенченко.	
МИСТЕЦТВО «ДОСКОЧИТИ»	
ЩОСЬ ДЛЯ МУЗЕЮ	118
Анатоль Гак.	
У ПРОФЕСОРА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО	121
Яр Славутич.	
ТІ, ЩО ВЧИЛИ ЛЮБИТИ ЗАПОРОЖЦІВ	124
Михайло Пронченко.	
АКАДЕМІК ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ	127
Павло Матвієвський.	
НА АУДІЄНЦІЇ У НАРКОМА	130

Василь Сокіл. КОЗАЦЬКИМ ХОДОМ.....	136
Сергій Єфремов. З ЩОДЕННИКА	143
Андрій Тахтаї. В УСІЙ КРАСІ Й БЛИСКУ	145
Олександр Ільченко. КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ	147
Поліна Каримова. СПОМИН ПРО ДМИТРА ІВАНОВИЧА	148
Іван Грищенко. ЩОБ ТАРАС БУЛЬБА ВСТАВ З КОНЯ.....	149
Катерина Охомуш. ЗАПИСОЧКА ДО РЕПІНА	151
Григорій Омельченко. ПОБАЧЕННЯ НА ПОРОГАХ	153
Юхим Сущенко. ЗУСТРІЧ У ПАРКУ	156
Микола Костюк. ТЕ, ЩО ЗБЕРЕГЛА ПАМ'ЯТЬ	159
Анатоль Костенко. В ГОСТЯХ У ХАРАКТЕРНИКА СІЧІ ЗАПОРІЗЬКОЇ	169
Юрій Семенко. «Й СВОГО НЕ ЦУРАЙТЕСЬ!»	177
Н. Осипенко. ПАМ'ЯТІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО	178
Олексій Девлад. В ГОСТЯХ У АКАДЕМІКА ЯВОРНИЦЬКОГО	180
Олена Козар-Варварів. КОЗАКА НЕСЛИ.....	182
Галя Мазуренко. НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ, А ТОЙ КОЗАК, ХТО «ВИВЕРНЕТЬСЯ».....	184
Леся Степовичка. МОНОЛОГ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО	187
Михайло Слабошпицький. ПІСЛЯМОВА. ПОХВАЛЬНЕ СЛОВО УПОРЯДНИКОВІ, ЙОГО ДОПИТЛИВОСТІ І ТАКИМ КНИГАМ.....	188
ПРИМІТКИ	191

Літературно-художнє видання

**СУЧАСНИКИ
ПРО
Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО**

**Упорядник
Микола Чабан**

*Відповідальний за випуск
Михайло Слабошпицький*

*Художнє оформлення
Олега Коспи*

Підписано до друку 19.02.2006
Формат видання 84x108^{1/32} Друкофсетний
Гарнітура «Невтон» Ум.вид. аркушів 7,4

Замовлення 76.

МВП «Ярославів Вал»
01034, м.Київ-34, абонентська скринька, 47
тел.8-044-486-53-78.
Електронна адреса: lum2003@ukr.net.

Видавництво «Ярославів Вал» 01034, м. Київ-34, а/с 47.
Свідоцтво про державну реєстрацію
№ 7230 від 14.12.1999 р.

Надруковано ЗАТ «Миронівська друкарня»
м. Миронівка, Київська обл.

ОБЕРІГАЙМО УКРАЇНСЬКУ МОВУ

Щороку в листопаді стартує Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика.

У конкурсі вже беруть участь мільйони дітей та студентів як з України, так і з країн, де проживає українська діаспора. А заключні урочистості, що відбуваються в найпрестижніших залах столиці в травні з нагоди завершення конкурсу, щороку перетворюються на справжнє свято української мови.

Переможці конкурсу отримують великі грошові нагороди. Наприклад премії одинадцятикласника та десятикласника за перше місце у заключному, загальнонаціональному етапі становить 7000 гривень. Усього ж упродовж майже річного мовного змагання нагороджується близько 2000 учасників. Крім грошової винагороди, призери та лауреати конкурсу отримують бібліотечки та цінні подарунки.

Приєднуйтеся до Міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика.

За інформацією звертайтеся:

Міністерство освіти і науки України:
тел. 8 (044) 425-04-41, 425-85-69 (Київ).
Освітня фундація Петра Яцика (Канада):
тел. 8-101-905-238-04-67 (Торонто).
Ліга українських меценатів:
8 (044) 486-53-78 (Київ).